

ने
का
प
सं
वै
धा
नि
क
इ
ज
ला
स
ख
ण्ड
२
०
७
९
अ
ङ्क
१

नेपाल कानून पत्रिका

संवैधानिक इजलास खण्ड

भाग-३

२०७९

अङ्क - १

प्रकाशक

सर्वोच्च अदालत

रामशाहपथ, काठमाडौं ।

फोन नं. ४२५०७४२, ४२६२३९७, ४२६२३९८, ४२६२८०९, ४२५८९२२

Web: www.supremecourt.gov.np, Email: info@supremecourt.gov.np, admin@supremecourt.gov.np

सम्पादन तथा प्रकाशन समिति

माननीय न्यायाधीश श्री सपना प्रधान मल्ल, सर्वोच्च अदालत	- अध्यक्ष
माननीय न्यायाधीश श्री हरिप्रसाद फुयाल, सर्वोच्च अदालत	- सदस्य
मुख्य रजिस्ट्रार श्री लालबहादुर कुँवर, सर्वोच्च अदालत	- सदस्य
नायब महान्यायाधिवक्ता श्री पदमप्रसाद पाण्डेय, प्रतिनिधि, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय	- सदस्य
रजिस्ट्रार श्री निर्मला पौडेल, सर्वोच्च अदालत	- सदस्य
अधिवक्ता श्री सुरज खत्री, उपाध्यक्ष, नेपाल बार एसोसिएसन	- सदस्य
अधिवक्ता श्री ऋषिराम घिमिरे, सचिव, सर्वोच्च अदालत बार एसोसिएसन	- सदस्य
प्रा.डा.श्री विजय सिंह सिजापति, डिन, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कानून संकाय	- सदस्य
सहरजिस्ट्रार श्री हरिराज कार्की, सर्वोच्च अदालत	- सदस्य सचिव

सम्पादक : श्री नगेन्द्रकेशरी पोखरेल

सम्पादन तथा प्रकाशन शाखामा कार्यरत कर्मचारीहरू

शाखा अधिकृत श्री दिपक पोखरेल
शाखा अधिकृत श्री योमा मुलपती
शाखा अधिकृत श्री नरेश कार्की
नायब सुब्बा श्री सन्तोष घिमिरे
नायब सुब्बा श्री रेखा दाहाल
सिनियर प्रुफ रिडर श्री रेशम शर्मा
कम्प्युटर अपरेटर श्री मञ्जु खड्का
कम्प्युटर अपरेटर श्री अर्जुन सुवेदी
कार्यालय सहयोगी श्री अच्युतप्रसाद दाहाल

भाषाविद्

श्री रामचन्द्र फुयाल

बिक्री शाखामा कार्यरत कर्मचारी

नायब सुब्बा श्री पुष्पा पराजुली

मुद्रण तथा छापाखाना शाखामा कार्यरत कर्मचारीहरू

मुद्रण अधिकृत श्री कान्छा श्रेष्ठ
मुद्रण अधिकृत श्री आनन्दप्रकाश नेपाल
सिनियर प्रेसम्यान श्री योगप्रसाद पोखरेल
सिनियर मेकानिक्स श्री निर्मल बयलकोटी
सिनियर कम्पोजिटर श्री श्यामकृष्ण प्रजापति
सिनियर प्रेसम्यान श्री सविता पोखरेल
कम्पोजिटर श्री प्रमिलाकुमारी लामिछाने
सिनियर बुकबाइन्डर श्री तारा वाग्ले
सिनियर कार्टोग्राफर श्री विपिन अधिकारी
बुकबाइन्डर श्री सरिता चक्रधर
बुकबाइन्डर श्री सुमन राजथला
बुकबाइन्डर श्री मदन तिमिल्सिना
प्रेसम्यान श्री केशवबहादुर सिटौला
बुकबाइन्डर श्री अच्युतप्रसाद सुवेदी
सिनियर हेल्पर श्री सविना बुढाथोकी
कार्यालय सहयोगी श्री मोतीलाल थारू
कार्यालय सहयोगी श्री धनमाया नगरकोटी

प्रकाशित सङ्ख्या : ३५०० प्रति

मूल्य रू.७५।-

मुद्रक : सर्वोच्च अदालत छापाखाना

विषय सूची

क्र. स.	नि.नं. / इजलास / विवरण	पक्ष / विपक्ष	विषयको सारसङ्क्षेप	पृष्ठ
१.	००२४ संवैधानिक इजलास उत्प्रेषण / परमादेशसमेत	अधिवक्ता वीरेन्द्रप्रसाद थपलिया विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत	<ul style="list-style-type: none"> ■ प्रत्येक फैसला / आदेश कार्यान्वयन-योग्य नै हुन्छन् भन्ने मान्यता राखेर राज्यका निकायहरूले काम कारबाही गर्नुपर्दछ । कार्यान्वयन गर्न उपयुक्त हुने र नहुने भनी फैसला / आदेशको वर्गीकरण वा छनोट गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालगायत राज्यका कुनै पनि पदाधिकारीमा रहन नसक्ने । ■ अदालतको आदेश / फैसला कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी रहेका सम्बन्धित मन्त्रालय, सचिवालय, विभाग वा कार्यालयलाई फैसला कार्यान्वयनमा सहजीकरणका लागि “उपयुक्त देखेमा” कानूनी रूपमा मार्गदर्शन गराउने (ध्यानाकर्षण गराउने) सम्मको अख्तियारी महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको देखिन्छ । यो प्रावधानलाई आदेश / फैसला कार्यान्वयनका लागि बाधक रूपमा नभएर कार्यान्वयनका लागि सहयोगी र उपयोगी माध्यमको रूपमा सम्म लिइनु मनासिब हुने । 	१
२.	००२५ संवैधानिक इजलास उत्प्रेषणसमेत	अधिवक्ता डा. श्री पुण्यप्रसाद खतिवडासमेत विरुद्ध पूर्ण बैठक, सर्वोच्च अदालत, सिंहदरबार, काठमाडौं	<ul style="list-style-type: none"> ■ स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार (right to fair trial) सँगसँगै सुनुवाइ ढिलो गर्न नहुने (right to tried without undue delay) सिद्धान्तसमेतलाई नजरअन्दाज गर्न नमिल्ने भएकाले सुपरिवेक्षकीय क्षेत्राधिकारअन्तर्गतको पुनरावलोकनको निवेदनमा प्रारम्भिक सुनुवाइ चेम्बरबाट गर्दा निवेदकको मौखिक जिकिर र कानून 	२०

			व्यवसायीको बहसको सुनुवाइ नगरिएको कारणले मात्र मुद्दामा पक्षको स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार, कानून व्यवसायी राख्न पाउने अधिकार तथा कानून व्यवसायीको पेसागत हकसमेतको संवैधानिक तथा कानूनी अधिकारको उल्लङ्घन भएको मान्न नमिल्ने ।	
३.	००२६ संवैधानिक इजलास उत्प्रेषण / परमादेश	अधिवक्ता सन्तोष भण्डारीसमेत विरुद्ध राष्ट्रपतिको कार्यालय, शितल निवास, काठमाडौंसमेत	<ul style="list-style-type: none"> ■ संविधानमा रहेका सीमा बन्देजअनुसारको कारण आइपरेको अवस्थामा बाहेक संसदीय प्रणालीको आधारभूत मुल्य, मान्यता तथा अभ्यासको आधार ग्रहण गरी अन्य विकल्प हुँदाहुँदै कसैको इच्छा वा आत्मनिष्ठरूपमा देखेको आवश्यकताका आधारमा आवधिक चुनावबाहेकको अवस्थामा जनतालाई समेत आर्थिक दायित्व पर्ने गरी प्रतिनिधि सभा विघटन गरिनु संविधानको मर्म र उद्देश्य नहुँदा त्यस्तो कार्य संविधानसम्मत नहुने । 	२९
४.	००२७ संवैधानिक इजलास संविधानसँग बाझिएको कानून अमान्य र बदर घोषित गरिपाउँ	अधिवक्ता विष्णुप्रसाद घिमिरे विरुद्ध सङ्घीय संसद्, नयाँ बानेश्वर, काठमाडौंसमेत	<ul style="list-style-type: none"> ■ अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले भ्रष्टाचारको कसुरका विषयमा अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने अख्तियारी पाएको हुँदा भ्रष्टाचार निवारण गर्ने कुरामा आयोगको सक्रियता वा विशेष क्रियाशीलता अपेक्षित विषय पनि हो । तर भ्रष्टाचार निवारण गर्ने कुराको आडमा स्वेच्छाचारिता अपनाउने, जालझेल वा कपटपूर्ण कार्य गर्ने, निर्दोषलाई फसाउने, सताउने जस्ता कार्य गर्न भने नमिल्ने । ■ कर्मचारीको कार्यकक्षबाट रकम बरामद गरिएको देखाउँदैमा भ्रष्टाचार जस्तो 	३९

			<p>गम्भीर कसुर स्थापित भइहाल्ने पनि होइन । कसैलाई भ्रष्टाचारी ठहर गर्न उक्त व्यक्तिले घुस खाने मनसाय राखेको, त्यसअनुसार घुस रकम माग गरेको र स्वेच्छाले रकम बुझेको थियो भन्ने पनि पुष्टि हुनुपर्ने ।</p>	
५.	<p>००२८</p> <p>संवैधानिक इजलास</p> <p>उत्प्रेषण परमादेशसमेत</p>	<p>शेरबहादुर देउवासमेत</p> <p>विरुद्ध</p> <p>राष्ट्रपतिको कार्यालय शीतल निवास, काठमाडौंसमेत</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ प्रतिनिधि सभा विघटन गर्ने अख्तियारीको खुकुलो वा हलुको प्रयोगका कारणबाट अधिकारको दुरुपयोग हुन सक्ने, असामयिक रूपमा पटक-पटक हुने मध्यावधि निर्वाचनको आर्थिक भार पर्ने, राज्य कोषको अपव्यय हुन जाने, राजनीतिक अस्थिरता पैदा हुने, राजनीतिक अकर्मण्यताले थप प्रश्रय पाउने सम्भावना रहन्छ भन्ने मान्यता राखेर नै संविधान सभाले संविधानको माध्यमबाट विघटनको अवस्थालाई सीमाबद्ध गरेको देखिन्छ । संविधानमा कुनै कुरा प्रस्ट शब्दमा समावेश गरिएको छ भने सोबाहेकका अन्य कुराहरूलाई समावेश नगरिएको अर्थमा लिइनुपर्ने । ■ प्रतिनिधि सभा विघटनका सम्बन्धमा संविधानमा शाब्दिकरूपमा व्यक्त अवस्था परिस्थिति र अधिकारबाहेक अव्यक्त अधिकार पनि रहेको भन्ने दाबी स्वीकारयोग्य नदेखिने । ■ कुनै राजनीतिक परिणाम दिन सक्तछ वा सक्तैन भन्ने आधारमा प्रधानमन्त्रीको तजबिजमा प्रतिनिधि सभाको विघटन गर्न 	६२

			<p>पाउने छुट नेपालको संविधानको कुनै पनि धारा वा उपधाराले दिएको प्रतिनिधि सभाको कार्यकाल पूरा नहुँदै राजनीतिक स्थिरता जस्ता कारण देखाएर विघटन गर्ने र निर्वाचन गराउने छुट संविधानले नदिने ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ प्रतिनिधि सभाबाट संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम वैकल्पिक सरकार गठन हुन नसक्ने भएको अवस्थामा मात्र धारा ७६(७) बमोजिम सो सभा विघटन हुन सक्ने भएकाले यसलाई बाध्यात्मक परिस्थितिको उपज वा प्रधानमन्त्री चयन गर्न प्रतिनिधि सभा असफल भएको कुराको परिणामको रूपमा लिन सकिन्छ । कुनै राजनीतिक वा अन्य कुनै कारणबाट विघटन हुने नभएर प्रधानमन्त्री नियुक्तिका लागि अन्तिम विकल्प अपनाउँदा पनि नियुक्त हुन नसकेको वा विश्वास प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा मात्र विघटन हुन सक्ने भएकाले धारा ७६(७) को कुरामा राष्ट्रपति वा प्रधानमन्त्री कसैको तजबिज प्रयोग हुने अवस्था नै नरहने । ■ वैकल्पिक सरकार गठनको विषय निरूपण गर्ने तथा सरकार गठनका लागि प्रतिनिधि सभाका कुनै सदस्यउपर बहुमत सदस्यको विश्वास छ वा छैन भनी अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकारप्राप्त संवैधानिक निकाय भनेको सङ्घीय संसद्को प्रतिनिधि सभा नै हो । अन्य निकाय वा पदाधिकारीले अनुमान गरेर वा कुनै अमूक 	
--	--	--	--	--

			<p>तथ्यको आत्मनिष्ठ तवरबाट मूल्याङ्कन गरेर वैकल्पिक सरकार गठन हुने अवस्था कायम छ वा छैन भनी निर्णय दिनु संविधानको भावनाअनुकूल हुने नदेखिने ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ राष्ट्रपतिले आफ्नो पदीय हैसियतले सम्पादन गरेका काम कारबाहीको विषयमा निजउपर “कुनै अदालतमा मुद्दा चलाइने छैन” भन्नुको तात्पर्य त्यस प्रकारका विषयमा राष्ट्रपतिलाई व्यक्तिगत रूपमा जवाफदेहिता वहन गराउने गरी मुद्दा चलाउन हुँदैन भन्नेसम्म हो । यसले पदीय वा संस्थागत रूपमा गरिएको संविधानको प्रयोग वा पालनासम्बन्धी विषयमा उठेका प्रश्नहरूको न्यायिक रूपमा वैधता परीक्षण गर्ने कुरामा कुनै सीमा निर्धारण गरेको वा बन्देज लगाएको मान्न मिल्दैन । राष्ट्रपतिका काम कारबाही पनि संविधान र कानूनसम्मत नै हुन अनिवार्य हुने । ■ प्रतिनिधि सभालाई सरकारको इच्छाधीन रूपमा सञ्चालित हुने सरकारको नियन्त्रणभित्रको अधीनस्थ संस्था ठानिनु हुँदैन । यो त सरकारलाई नै नियन्त्रण गर्ने र उत्तरदायी बनाउने संस्था हो । यो शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्तअनुसार राज्यका तीन अङ्गमध्येको एउटा अङ्ग भएको र कार्य प्रकृतिको दृष्टिले सरकारको निर्माण गर्नेदेखि यसलाई नियन्त्रण र उत्तरदायी बनाउने कुरामा प्रत्यक्ष भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने संस्था हुने । 	
--	--	--	---	--

			<p>■ परिकल्पित घटनाको उल्लिखित अवस्थामा पनि अदालतले संवैधानिक स्थितिको उद्घोषणसम्म गर्ने हो; प्रधानमन्त्री पदको नियुक्ति दिएर पठाउने कार्य अदालतले गर्दैन । यो कार्य राष्ट्रपतिबाट नै हुन्छ र हुनुपर्दछ भन्ने कुरामा थप तर्क र शंकाको कुनै आवश्यकता नदेखिने । साधिकार अदालतबाट संविधानको व्याख्या गरी जारी गरिएको आदेशबमोजिम कार्य गर्न भने राष्ट्रपतिलगायत राज्यका सबै निकाय र पदाधिकारीको कर्तव्य र जिम्मेवारी बन्दछ । अदालतको आदेशको पालना नगर्नुको अर्थ संविधानका प्रावधानको उल्लङ्घन गरेको भन्ने हुन्छ र संविधानको उल्लङ्घन गरेर शासन-सत्तामा कायम रहने छुट कोही कसैलाई पनि हुन नसक्ने ।</p>	
--	--	--	---	--

यी सारसङ्क्षेप ने.का.प. प्रयोगकर्ताको सुविधाका लागि मात्र हुन्, उद्धरण गर्नका लागि होइनन् ।

– सम्पादक

निर्णय नं. ००२४

सर्वोच्च अदालत, संवैधानिक इजलास
सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री चोलेन्द्र शम्शेर ज.ब.रा.
माननीय न्यायाधीश श्री दीपककुमार कार्की
माननीय न्यायाधीश श्री मीरा खडका
माननीय न्यायाधीश श्री विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री ईश्वरप्रसाद खतिवडा
आदेश मिति : २०७६।११।२१
०७५-WC-००४२

विषय: उत्प्रेषण / परमादेशसमेत

निवेदक : कानून अध्ययन केन्द्रका तर्फबाट
अधिकारप्राप्त गरी आफ्नो हकमा समेत
कानून अध्ययन केन्द्रका अध्यक्ष काठमाडौं
जिल्ला तारकेश्वर नगरपालिका वडा नं. ९
बस्ने वर्ष ५४ को अधिवक्ता वीरेन्द्रप्रसाद
थपलिया

विरुद्ध

विपक्षी : सम्माननीय प्रधानमन्त्री, प्रधानमन्त्री तथा
मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, काठमाडौंसमेत

- अदालतबाट भएका फैसला / आदेशको कार्यान्वयन अनिवार्य रूपमा हुनुपर्दछ । महान्यायाधिवक्तालगायत राज्यका कुनै पनि पदाधिकारीको तजबिजमा अदालतको आदेश / फैसला कार्यान्वयन हुने वा नहुने कुरा निर्भर रहँदैन । औपचारिक न्यायिक प्रक्रियाबाट साधिकार अदालतले अन्यथा आदेश दिएको अवस्थामा बाहेक स्वयम् अदालत पनि अन्तिम भई बसेको आदेश / फैसला कार्यान्वयन गर्न, गराउन बाध्य

रहने ।

- प्रत्येक फैसला / आदेश कार्यान्वयन-योग्य नै हुन्छन् भन्ने मान्यता राखेर राज्यका निकायहरूले काम कारबाही गर्नुपर्दछ । कार्यान्वयन गर्न उपयुक्त हुने र नहुने भनी फैसला / आदेशको वर्गीकरण वा छनोट गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालगायत राज्यका कुनै पनि पदाधिकारीमा रहन नसक्ने ।
- सरकारी वकिलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १०(घ) मा रहेको “उपयुक्त देखेमा” भन्ने वाक्यांशले महान्यायाधिवक्तालाई अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्ने कुरामा अनुचित रूपमा तजबिजी अधिकार प्रदान गरेको भनी सम्झनु मनासिब नदेखिने । अदालतको आदेश / फैसला कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी रहेका सम्बन्धित मन्त्रालय, सचिवालय, विभाग वा कार्यालयलाई फैसला कार्यान्वयनमा सहजीकरणका लागि “उपयुक्त देखेमा” कानूनी रूपमा मार्गदर्शन गराउने (ध्यानाकर्षण गराउने) सम्मको अख्तियारी महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको देखिन्छ । यो प्रावधानलाई आदेश / फैसला कार्यान्वयनका लागि बाधक रूपमा नभएर कार्यान्वयनका लागि सहयोगी र उपयोगी माध्यमको रूपमा सम्म लिइनु मनासिब हुने ।
- सरकारी वकिलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १०(घ) को प्रावधानका आधारमा अदालतबाट भएका आदेश / फैसलाको कार्यान्वयन नगर्ने वा रोक्ने कार्य गर्न मिल्दैन; त्यसो गर्न सकिँदैन । सो प्रावधान फैसला कार्यान्वयनका लागि

सम्बन्धित निकायलाई सहजीकरण गर्ने गराउने माध्यमको रूपमा सम्म रहेको देखिएकाले सो प्रावधानलाई बदर गर्नु आवश्यक, मनासिब र तार्किक नहुने।

(प्रकरण नं. ५)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री गोविन्द प्रसाद शर्मा "बन्दी", श्री रक्षा बस्याल, श्री लक्ष्मी पोखरेल

विपक्षीका तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री हरिप्रसाद जोशी

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

- नेपालको संविधान
- न्याय प्रशासन ऐन, २०७३
- मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

आदेश

न्या.ईश्वरप्रसाद खतिवडा : नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) र (२) तथा धारा १३७(३) एवं सर्वोच्च अदालत (संवैधानिक इजलास सञ्चालन) नियमावली, २०७२ को नियम ३(२) बमोजिम यस अदालतमा दायर भएको प्रस्तुत विवादको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यसप्रकार छ:

रिट निवेदन बेहोरा

सर्वोच्च अदालतबाट मानव अधिकार, कानूनको शासन र लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थालाई सुदृढीकरण गर्ने प्रयोजनको लागि असाधारण क्षेत्रान्तर्गत मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिअनुसार नेपाल कानूनमा संशोधन र सुधार गर्न, विद्यमान कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न र संविधान तथा कानूनबमोजिमका दायित्वको परिपालना गर्न विभिन्न रिट निवेदनको रोहमा विभिन्न

आदेशहरू जारी भएका छन्। बुद्धिबहादुर प्रजासमेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत भएको संवत् २०६३ सालको रिट नं. ३४४८ को निवेदनमा पनि सर्वोच्च अदालतबाट नेपाल सरकारका नाउँमा मिति २०६५।१।३० मा "राज्यको जिम्मेवार निकायहरूबाट भएको मानवीय कानूनको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा उचित क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरी दण्डहीनताको अन्त्य गर्न विस्तृत कानून बनाउनु" भनी आदेश जारी भएको थियो। सर्वोच्च अदालत तथा विभिन्न पुनरावेदन अदालतहरूबाट विभिन्न मितिमा जारी भएका परमादेश, निर्देशनात्मक आदेश र अन्य आदेशहरूको कार्यान्वयन हुन सकिरहेको छैन। कानूनको शासनको सिद्धान्तान्तर्गत अदालतबाट जारी भएका आदेशको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व सरकारको हो। सरकारले सो दायित्व वहन नगरेको विषय सार्वजनिक सरोकारको विषय भई सो विषयमा निवेदकको सार्थक सरोकार रहेको छ। अदालतको फैसला र आदेशहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु सम्बन्धित सबैको कर्तव्य रहने संवैधानिक एवं कानूनी दायित्व विपक्षीहरूबाट वहन नभएकोले निवेदकका जिकिर र मागदाबीबमोजिम आदेश, निर्देशन जारी गरी अदालतको आदेशको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ।

सर्वोच्च अदालत तथा विभिन्न पुनरावेदन अदालतहरूबाट सार्वजनिक सरोकार र महत्त्वका विषयमा र संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनका लागि तथा वैयक्तिक स्वतन्त्रताको रक्षाको लागि विभिन्न समयमा विभिन्न प्रकारका आदेशहरू जारी भएकामा हालसम्म कार्यान्वयन भएका छैनन्। नयाँ कानून बनाउने वा विद्यमान कानूनमा सुधार गर्ने सम्बन्धमा भएका निम्न आदेशहरू कार्यान्वयन नभएको अवस्था छ:

- (१) अन्तर्राष्ट्रिय अपराधलाई अपराधिकरण गर्ने सम्बन्धमा (राजाराम ढकाल

- विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, २०५९ सालको रिट नं. २९४२, आदेश मिति २०६०।९।२५)
- (२) बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधिकरण गर्ने सम्बन्धमा (राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा रविन्द्रप्रसाद ढकालसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयसमेत, २०६४ सालको रिट नं. ३५७५ लगायतका २९ वटा रिट निवेदन, आदेश मिति २०६९।२।१८ र अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, संवत् २०६९ सालको रिट नं. ००५७, आदेश मिति २०७०।९।१८)
- (३) यातनालाई अपराधिकरण गर्ने सम्बन्धमा (राजेन्द्र घिमिरेसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, २०६२ सालको रिट नं. ३२९९, आदेश मिति २०६४।९।२)
- (४) समानताको हकअन्तर्गत प्रसूति बिदासम्बन्धी मापदण्ड बनाउने सम्बन्धमा (अधिवक्ता प्रकाशमणि शर्मा विरुद्ध नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयसमेत, ने.का.प. २०६०, अङ्क ९, आदेश मिति २०६०।५।२५)
- (५) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्वतन्त्रता सम्बन्धमा (ओमप्रकाश अर्यालसमेत विरुद्ध राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसमेत, ने.का.प. २०७०, अङ्क ७ आदेश मिति २०६९।१।२३)
- (६) प्रभावकारी उपचारको हक प्रदान गर्ने आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्ने सम्बन्धमा (बुद्धिबहादुर प्रजासमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, २०६३ सालको रिट नं. ३४४८ आदेश मिति २०६५।१।३०)
- (७) स्वतन्त्र, छानबिन र क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने कानून निर्माण गर्ने सम्बन्धमा (काले तामाङसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत २०६३ सालको रिट नं. ०२३८, आदेश मिति २०६६।७।९)
- (८) जबरजस्ती करणीको हदम्यादसम्बन्धी कानून संशोधन गर्ने सम्बन्धमा (सपना प्रधान मल्ल विरुद्ध नेपाल सरकारसमेत, २०६९ सालको रिट नं. ३३९३, ने.का.प. २०६५, अङ्क ११, आदेश मिति २०६७।३।२७)
- (९) अर्धन्यायिक निकायको न्यायिक अधिकारसम्बन्धी कानूनमा सुधार गर्ने सम्बन्धमा (अमरबहादुर राउत विरुद्ध नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयसमेत, ने.का.प. २०६८, अङ्क ७, आदेश मिति २०६८।६।५)
- (१०) द्वन्द्व पीडितहरूलाई राहत प्रदान गर्ने सम्बन्धमा (माओवादी पीडित सङ्घर्ष समितिका संयोजक भोजराज तिमिल्सेनासमेत विरुद्ध नेपाली काङ्ग्रेस पार्टीसमेत, संवत् २०६३ सालको रिट नं.०९२०, आदेश मिति २०६४।०९।०२)
- (११) द्वन्द्वका क्रममा कब्जा गरिएका सम्पत्ति फिर्ता सम्बन्धमा (लिलाधर भण्डारीसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, संवत् २०६४ सालको रिट नं.०८६३, आदेश मिति २०६५।९।२३)
- (१२) सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने सम्बन्धमा (अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, २०६९

सालको रिट नं. ००५७, ने.का.प. २०७०
अङ्क ९ आदेश मिति २०७०/०९/१८)

विद्यमान कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा भएका निम्न आदेशहरू कार्यान्वयन नभएको अवस्था छः

- (१) जाहेरी दरखास्त दर्ता गरी अनुसन्धान गर्ने भन्ने सम्बन्धमा (जय किशोर लामा विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषासमेत, २०६३ सालको रिट नं. ०६८१, आदेश मिति २०६५/१०/२०)
- (२) मानव अधिकारको उल्लङ्घन गर्नेलाई कारबाही गर्ने सम्बन्धमा (राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा रविन्द्रप्रसाद ढकाल विरुद्ध नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयसमेत २०६४ सालको रिट नं.३७७५, आदेश मिति २०६४/२/१८)
- (३) सार्वजनिक पदमा नियुक्ति वा बढुवा गर्दा परीक्षण (भेटिङ) प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने सम्बन्धमा (अधिवक्ता सुनिल रन्जन सिंह विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, २०६७ सालको रिट नं.११९८, आदेश मिति २०६९/४/२८)

वैयक्तिक अधिकार हनन भएकोले प्रभावकारी उपचार प्रदान गर्ने सम्बन्धमा पुनरावेदन अदालतबाट भएका परमादेश हालसम्म कार्यान्वयन नभएको अवस्था छः

- (१) रामकिशन थारु विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय बर्दियासमेत (पुनरावेदन अदालत नेपालगन्ज, रिट दर्ता मिति २०६६/३/४, आदेश मिति २०६६/८/३)
- (२) पूर्णबहादुर चौधरी विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय बर्दियासमेत (पुनरावेदन अदालत

नेपालगन्ज, रिट दर्ता मिति २०६६/३/४,
आदेश मिति २०६६/८/३)

- (३) जगतकुमारी बस्नेत विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय बर्दियासमेत (पुनरावेदन अदालत नेपालगन्ज, रिट दर्ता मिति २०६६/३/४, आदेश मिति २०६६/८/३)
- (४) भूमिसरा थापा विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय बाँकेसमेत (पुनरावेदन अदालत नेपालगन्ज, रिट दर्ता मिति २०६६/३/४, आदेश मिति २०६६/९/२९)
- (५) शान्ति के.सी. विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय रामेछापसमेत (पुनरावेदन अदालत जनकपुर, रिट दर्ता मिति २०६७/१/१२ आदेश मिति २०६७/७/१६)
- (६) हिरादेवी यादव विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषासमेत (पुनरावेदन अदालत जनकपुर, रिट दर्ता मिति २०६७/९/१६ आदेश मिति २०६८/१/२७)
- (७) सोहनी देवी यादव विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषासमेत, (पुनरावेदन अदालत जनकपुर, रिट दर्ता मिति २०६७/९/१६ आदेश मिति ०६८/१/२७)

उल्लिखित घटनाहरू केही प्रतिनिधिमूलक घटनाहरू मात्र हुन् । अदालतबाट जारी गरिएका आदेशको पालना नगर्ने प्रवृत्ति नेपाली राज्य संरचनाको आम चरित्र भएको छ । प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयद्वारा प्रकाशित सर्वोच्च अदालतबाट सार्वजनिक सरोकारको विवादमा जारी आदेश कार्यान्वयन, प्रगति प्रतिवेदन २०७०, फागुनका अनुसार सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएका जम्मा २७८ वटा परमादेश र निर्देशनात्मक आदेशहरूमध्ये आ.व. ०७०/०७१ पौषसम्म लागत कट्टा भएका आदेशहरूको संख्या ८७ र

कार्यान्वयनको अवस्थामा रहेका आदेशहरूको संख्या १९१ भनी तथ्याङ्क सार्वजनिक भएको छ । यसलाई प्रतिशतमा हेर्ने हो भने ३१.३०% कार्यान्वयन भएको र ६८.७०% आदेशहरू कार्यान्वयन नभएको देखिन्छ । सर्वोच्च अदालतद्वारा प्रकाशित न्यायपालिकाको तेस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०७१/७२-२०७५/७६) अनुसार सार्वजनिक सरोकारका मुद्दामा भएको अदालतको आदेशहरूको संख्या २१७ थान रहेकोमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने अवधि तोकिएको आदेशहरूको संख्या २३ मध्ये जम्मा ३ (१३.०४%) र अवधि नतोकिएका आदेशहरूको संख्या १९४ मध्ये जम्मा ६७ (३४.५४%) आदेशहरूको कार्यान्वयन हुन सकेको र ६५.४६% कार्यान्वयन नभएको भनी तथ्याङ्क सार्वजनिक भएको छ । सार्वजनिक तथ्याङ्कले अदालतबाट जारी भएका आदेश, निर्णय सम्बन्धित निकायबाट के कति हदसम्म कार्यान्वयन भएको रहेछ भन्ने छर्लङ्ग हुन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) र (२) बमोजिम सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएका आदेश र पुनरावेदन अदालतबाट रिट क्षेत्राधिकारअन्तर्गत जारी भएका आदेशहरूको कार्यान्वयन नभइरहेको अवस्था छ । साधारण अधिकार क्षेत्रअन्तर्गतका देवानी र फौजदारी मुद्दामा भएका आदेश एवं निर्णय असाधारण अधिकार क्षेत्रअन्तर्गत भएका आदेश एवं निर्णयभन्दा तुलनात्मक रूपमा स्पष्ट, निश्चित र प्रभावकारी रहेको पाइन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ११६(१) मा "मुद्दा मामिलाका रोहमा अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको सबैले पालना गर्नुपर्ने छ" भन्ने व्यवस्था तथा ऐ.को धारा ११६(२) मा "मुद्दा मामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या एवं प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्त नेपाल सरकार तथा सबै अड्डा अदालतले मान्नुपर्ने छ" भन्ने संवैधानिक व्यवस्थाको विपक्षीहरूबाट पालना नभएको

कुरा आदेश एवं निर्णयको कार्यान्वयन नभएबाट स्पष्ट हुन्छ । राज्यले संवैधानिक व्यवस्थाको प्रभावकारी पालना नगरेको अवस्थामा पालना नगर्ने निकाय वा पदाधिकारीउपर जवाफदेहिता सिर्जना हुने किसिमको उपयुक्त एवं स्पष्ट सारवान् तथा कार्यविधि कानून, नीति नियम र संयन्त्रको निर्माण गरेको पाइँदैन ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५(३)(ख) ले मुद्दा मामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने गराउने विशेष संवैधानिक जिम्मेवारी विपक्षी महान्यायाधिवक्तालाई सुम्पिएको छ । सरकारी वकिलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १०(घ) ले महान्यायाधिवक्तालाई अदालतका आदेश वा निर्णय कार्यान्वयनको महत्त्वपूर्ण काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको भए तापनि सो जिम्मेवारी सक्रियतापूर्वक पूरा नगरेको र सोतर्फ कुनै योजनासमेत बनाएको पाइँदैन । महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरिएको अनुगमन र ध्यानाकर्षण गर्न सक्ने भन्ने मात्रको कानूनी व्यवस्थाले अदालतको फैसला कार्यान्वयन सन्दर्भमा सार्थक अर्थ राख्दैन । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५(३)(ख) को प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि उक्त नियमावली संशोधन गरी थप आवश्यक अधिकार प्रदान गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम १०५(च) मा फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयलाई सर्वोच्च अदालतबाट रिट निवेदनको सन्दर्भमा जारी भएका अन्तिम आदेश तथा निर्णयको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गरी कार्यान्वयन गराउनेसमेतको काम, कर्तव्य र अधिकार हुने उल्लेख छ । तर उक्त काम, कर्तव्य र अधिकार प्रयोग गर्न निर्देशनालयले अपनाउनुपर्ने विधि एवं प्रक्रिया भने निर्धारण गरेको पाइँदैन । केवल अनुगमन गरी कार्यान्वयन

गराउने भन्ने कार्यादेशले मात्र निर्देशनालयले आफूलाई तोकिएको काम, कर्तव्य र अधिकार सही र प्रभावकारी रूपमा प्रयोग हुन सक्ने देखिँदैन । निर्देशनालयले के कुन कानूनबमोजिम के कति समयवधिभित्र के कस्तो प्रक्रिया वा कार्यविधि अपनाई सर्वोच्च अदालतबाट रिट निवेदनमा जारी भएका आदेशको कार्यान्वयन गर्नु, गराउनुपर्ने हो भन्ने सम्बन्धमा केही व्यवस्था रहे भएको पाइँदैन । पुनरावेदन अदालतबाट रिट निवेदनमा भएका आदेशको कार्यान्वयन गराउन औपचारिक रूपमा आदेशको प्रतिलिपि राखी दरखास्त गर्न सक्ने र त्यस्तो दरखास्त पर्न आएपछि आदेश कार्यान्वयन गराउने प्रक्रिया, कार्यविधिसमेत कहींकतै उल्लेख गरेको पाइँदैन ।

अदालतबाट भएका आदेशको कार्यान्वयनमा रहेका समस्याहरू पहिचान गर्दै यसको समाधानको लागि दायर गरिएको (अधिवक्ता मिरा ढुंगाना विरुद्ध नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत भएको (संवत् २०६४ सालको रिट नं. ०६४-WO-१०७४) विवादमा सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलासको मिति २०६६/८/२२ को आदेशानुसार मिति २०६७/११/१७ को मन्त्रिपरिषद्को निर्णयद्वारा गठित प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय र सोअन्तर्गतको कानून तथा मानव अधिकार महाशाखाअन्तर्गतको कानून तथा फैसला कार्यान्वयन शाखा, गृह, शान्ति तथा पुनर्निर्माण, कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय र रक्षा मन्त्रालयलगायतका मन्त्रालय र सोअन्तर्गतका कानून शाखा र आदेश / फैसला कार्यान्वयन अनुगमन समितिले पनि सर्वोच्च अदालतका आदेश, निर्णय एवं फैसला कार्यान्वयन सम्बन्धमा आफूलाई तोकिएको काम, कर्तव्य र अधिकारको पूर्ण जवाफदेहिताका साथ पालना गर्न सकेको देखिँदैन । निर्णय कार्यान्वयन नगरिएको अवस्थामा कोही कसैले कसैप्रति जवाफदेही बन्नुपर्ने भन्ने व्यवस्थासमेत रहे भएको देखिँदैन ।

फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयलाई अदालतबाट जारी आदेश तथा निर्णय कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने, गर्न लगाउने अधिकार कानूनी रूपमा नरहेको हुँदा आदेशको कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता आउन नसकेको प्रस्ट हुन्छ । फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयलाई कानूनद्वारा नै स्पष्ट कार्यादेश, कार्यविधि र थप अधिकार एवं प्राप्त साधन स्रोत नदिँदासम्म यसले प्रभावकारी ढङ्गले काम गर्न सक्ने देखिँदैन । अतः यस सम्बन्धमा सारवान् र कार्यविधि कानून नै तर्जुमा हुन आवश्यक देखिन्छ । त्यसरी कानून नबन्दासम्मको लागि अदालतबाटै अदालतको आदेश कार्यान्वयनसम्बन्धी अलग्गै निर्देशिका (Guideline) बनाई यसलाई सर्वोच्च अदालत नियमावलीको अनुसूचीमा राखी कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ ।

फैसला र आदेशको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारिता दिनसमेतको कामकारबाहीको लागि सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम १३ घ (४) ले केन्द्रीय न्याय क्षेत्र समन्वय समितिको गठनसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । सो समितिले छलफल, अन्तरक्रिया र गोष्ठीका माध्यमबाट सरोकारवालाबिच समन्वय र सहकार्य बढाई अदालतको फैसला कार्यान्वयनमा समेत प्रभावकारिता ल्याउने लक्ष्य राखेको पाइन्छ । सर्वोच्च अदालतको आदेश तथा निर्णयले यो यति काम गर्नु, यति दिन, महिना, वर्ष वा समयभित्र गर्नु, यो यस्तो प्रक्रिया अपनाई गर्नु, गर्न लगाउनु भनी स्पष्ट तोकिएको अवस्थामा समेत त्यस्ता आदेश वा निर्णयहरू कार्यान्वयन नभइरहेको सन्दर्भमा छलफल, अन्तरक्रिया वा गोष्ठी आदिले मात्र फैसला कार्यान्वयनको अपेक्षा गर्न सकिँदैन । सार्वजनिक सरोकारका मुद्दामा विशेष गरी राज्यका अङ्गहरू र अधिकारीउपर जारी हुने आदेशको प्रभावकारी कार्यान्वयन कानूनतः स्पष्ट नीति नियम, विधि, प्रक्रिया र अधिकार सम्पन्न स्थायी

संरचनाको निर्माणको अभावमा सम्पन्न हुन सक्ने देखिँदैन । सर्वोच्च अदालतको फूलकोर्टको बैठकबाट “फैसला कार्यान्वयन विशेष अभियान सञ्चालन निर्देशिका, २०७१” जारी भई २०७१/७/१ देखि लागु भएकोमा उक्त निर्देशिकामा सर्वोच्च अदालत तथा पुनरावेदन अदालतबाट सार्वजनिक सरोकारका मुद्दामा जारी भएका आदेश, निर्णय एवं फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा कुनै पनि व्यवस्था गरेको पाइँदैन । अदालतबाट भएका निर्णय एवं आदेशको समयमै कार्यान्वयन हुन नसकेमा यसले अदालत र न्याय प्रणालीप्रतिको जनविश्वास गुम्दै जान्छ । न्यायिक निर्णयको कार्यान्वयन हुन नसकेमा दण्डहीनताको संस्कृति मौलाउँछ । अदालतका आदेश, निर्णय एवं फैसला कार्यान्वयनका सन्दर्भमा देशमा अझै स्पष्ट नीति, नियम, कानून तथा संयन्त्रहरूको अभाव रहेको छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १०२(४) ले संविधान र प्रचलित कानूनको अन्तिम व्याख्या गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गरेको छ । सर्वोच्च अदालतद्वारा जारी आदेश, निर्णय वा फैसलाको परिपालना अन्तरिम संविधानअन्तर्गत विपक्षीहरूको लागि बाध्यकारी रहेको छ । संविधानको धारा ११६ ले मुद्दा मामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले दिएको आदेश निर्णयको परिपालना गर्नुपर्दछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । विपक्षीहरूबाट संविधानद्वारा निर्देशित दायित्व वहन गर्ने कुरामा उदासीन भएकोले अदालतको सम्मान र गरिमामा आँच पुग्न गएको कुरा प्रस्ट छ । अतः नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ द्वारा प्रदत्त समानताको हक, धारा ३२ द्वारा प्रदत्त संवैधानिक उपचारको हक तथा नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को दफा १७ द्वारा प्रदत्त अधिकारको उल्लङ्घनमा उपचार प्राप्त गर्ने हक, अदालतको मर्यादा, सम्मान र गरिमालाई कायम राख्न निवेदकसमेत विभिन्न व्यक्ति

तथा संस्थाबाट दायर भएका सार्वजनिक सरोकारका रिट निवेदनमा विभिन्न मितिमा अदालतबाट जारी भएका परमादेश/निर्देशनात्मक आदेश, निर्णय अथवा भविष्यमा हुने आदेश तथा निर्णयको शीघ्र र प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि निम्न आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने बेहोराको निवेदनः

१. सर्वोच्च अदालत तथा विभिन्न पुनरावेदन अदालतबाट भएका आदेश, निर्णय वा फैसला कार्यान्वयन गर्ने गराउने क्रममा कार्यान्वयन नगर्ने, अनावश्यक ढिलासुस्ती गर्ने र असहयोग गर्ने निकाय वा पदाधिकारीलाई जवाफदेही बनाउन सक्ने वा कार्यान्वयन गर्न गराउन नसकेको वा ढिलासुस्ती गरेको वा नचाहेको अवस्थामा स्वयंले समेत कुनै किसिमको जवाफदेही हुनुपर्ने भन्ने कानूनी व्यवस्थाको अभावमा फैसला कार्यान्वयनको लागि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय र अन्य मन्त्रालयगत रूपमा गठन भएको भनिएको शाखा, महाशाखा र सर्वोच्च अदालतअन्तर्गतको फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालय निष्प्रभावी भएकोले अदालतबाट भएका आदेश निर्णय वा फैसला कार्यान्वयन गर्ने गराउने कार्यका लागि जवाफदेहिता सिर्जना हुने प्रावधानसहितको कानूनी प्रबन्ध गरी ती निकायहरूलाई पुनःपरिभाषित गर्न वा छुट्टै अधिकार सम्पन्न स्थायी संरचना गठनको लागि विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेतका नाममा परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ;
२. स्थायी संरचना र कार्यविधि नबन्दासम्म प्रस्तुत निवेदनकै रोहमा फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको पुनर्गठन गरी सो संरचनामा आदेश कार्यान्वयनको लागि पक्षले निवेदन गर्न सक्ने र सो निवेदनका आधारमा उक्त

- निर्देशनालयले आदेशको कार्यान्वयन गराउन अपनाउनुपर्नेसमेतका कार्यविधिगत निर्देशिका बनाई अदालतको आदेशको पालना नगर्ने वा गराउन नचाहने अधिकारीलाई जवाफदेही बनाउन सक्ने गरी अधिकार प्रदान गर्ने गरी फैसलाको कार्यान्वयन गराउन उपयुक्त र आवश्यक आदेश जारी गरिपाउँ;
३. यो रिट निवेदनलाई निरन्तर परमादेश (Continuous Mandamus) को हैसियत प्रदान गरी निवेदनमा उल्लेख भएका र अन्य मानव अधिकारको सम्मान र रक्षाका लागि जारी भएका आदेशहरूको कार्यान्वयन नहुँदासम्म फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयलाई यसको अनुगमन, नियमन र निर्देशन गर्न सक्ने कार्यादेश दिई अनुगमन गर्न लगाई सोको मासिक प्रगति प्रतिवेदन पेस गर्न लगाई उक्त आदेशहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न र सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ मा निरन्तर परमादेशको व्यवस्थालाई समावेश गर्नका लागि उक्त नियमावली परिमार्जन गर्नु भनी सर्वोच्च अदालतका रजिस्ट्रारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिपाउँ;
४. पुनरावेदन अदालतबाट विभिन्न समयमा रिट क्षेत्राधिकारअन्तर्गत भएका आदेश एवं निर्णय तत्काल र प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नु र त्यस्ता आदेशहरूको कार्यान्वयन कार्य अन्तिम नभएसम्म सोसम्बन्धी भए गरेको कामकारबाहीबारे अद्यावधिक विवरणको जानकारी सम्बन्धित पुनरावेदन अदालतलाई प्रत्येक महिनाको ९ पटक गराउने व्यवस्था सम्बन्धित पुनरावेदन अदालतको प्रादेशिक अधिकार क्षेत्रभित्रका क्षेत्रीय प्रशासकहरूमाफत गर्न लगाउनु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका नाउँमा परमादेश जारी गरिपाउँ;
५. सबै पुनरावेदन अदालतहरूमा रिट क्षेत्राधिकारअन्तर्गत भएका आदेशहरूको कार्यान्वयन गर्ने प्रयोजनार्थ एक अलग शाखाको स्थापना गरी त्यसको काम, कर्तव्य र अधिकारसमेत परिभाषित गरी अदालतका आदेशहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था मिलाउनु भनी सर्वोच्च अदालतका रजिस्ट्रारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिपाउँ;
६. अन्तरिम संविधानको धारा १३५(ख) अन्तर्गत महान्यायाधिवक्तालाई मुद्दा मामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गराउनेसम्बन्धी संवैधानिक दायित्व वहन गराउन सर्वोच्च अदालतद्वारा जारी आदेश तथा प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तहरूको यथोचित परिपालना गर्न गराउन आवश्यक कार्य योजनासहित प्रभावकारी अनुगमन गर्नु, गराउनु र परिपालना भए नभएको सन्दर्भमा मासिक रूपमा सर्वोच्च अदालतसमक्ष प्रतिवेदन पेस गर्नु भनी विपक्षी महान्यायाधिवक्ताको नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ;
७. महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार उल्लेख भएको सरकारी वकिलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १०(घ) मा अदालतबाट भएका आदेश वा फैसलाहरूको कार्यान्वयन गर्न गराउन उपयुक्त देखेमा सम्बन्धित मन्त्रालय, सचिवालय, विभाग र कार्यालयलाई ध्यानाकर्षण गराउने भन्ने उल्लेख भएको र “उपयुक्त देखेमा”

भन्ने वाक्यांशले अदालतको आदेश वा फैसलाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने महान्यायाधिवक्ताको कर्तव्यलाई स्वेच्छिक बनाएकोले उक्त सरकारी वकिलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १०(घ) मा रहेको "उपयुक्त देखेमा" भन्ने वाक्यांशलाई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी सोको सट्टामा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले अदालतको आदेश वा फैसला कार्यान्वयन गर्ने निकाय वा अधिकारीको अनिवार्य रूपमा ध्यानाकर्षण गर्नुपर्ने र ध्यानाकर्षणपश्चात् पनि त्यस्तो आदेश वा फैसला कार्यान्वयन नगरिएको स्थितिमा त्यस्तो निकाय वा अधिकारीलाई जावफदेही बनाउन कारबाही गर्न सक्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई वा निजले अख्तियार प्रदान गरेका सरकारी वकिललाई हुने व्यवस्था उक्त नियमावलीमा संशोधन र थप गर्नु भनी सम्बन्धित विपक्षीका नाममा परमादेश जारी गरिपाउँ;

- द. सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न व्यक्ति तथा संस्थाद्वारा दायर रिट निवेदनमा सरकार, सम्बन्धित निकाय र पदाधिकारीका नाममा जारी गरिएका आदेश, फैसलाको पूर्ण रूपमा पालना तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनमा विपक्षीहरूले आ-आफ्नो तर्फबाट पूरा गर्नुपर्ने संवैधानिक एवं कानूनी कर्तव्य र जिम्मेवारी पूरा नगरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ११५, ११६ को प्रत्यक्ष रूपमा उल्लङ्घन गरी पीडित निवेदकहरूले लामो समयसम्म अन्याय, पीडा र हैरानी सहेर बस्नुपरेको र उक्त अवस्थाको अन्त्यको लागि अदालतबाट जारी भएका आदेश, निर्णय वा फैसलाको पूर्ण रूपमा पालना नगरेको विषय अदालतको अवहेलना हुने

र त्यसरी अदालतको आदेश कार्यान्वयन नगरेको वा कार्यान्वयन गर्न ढिलासुस्ती गर्ने अधिकारीलाई कारबाही गर्न र पीडितलाई त्यसबाट पर्न जाने मर्का हेरी क्षतिपूर्ति दिलाउने भराउनेसम्बन्धी कानून निर्माण गर्न विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को नाममा परमादेश जारी गरिपाउँ; सो कानून नबन्दासम्म अदालतबाटै यसै मुद्दाको रोहमा त्यससम्बन्धी निर्देशिका बनाई लागु गरिपाउँ ।

कारण देखाउ आदेश

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? आधार र कारण खुलाई आदेश प्राप्त भएको मितिले लागेका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी रिट निवेदनको नक्कल साथै राखी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई सोको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई लिखित जवाफ परेपछि वा अवधि नाघेपछि पेस गर्नु । प्रस्तुत विवादमा समावेश भएको विषयवस्तु महत्त्वपूर्ण भएकोले प्रस्तुत रिट निवेदन चाँडो निरूपण हुन उपयुक्त देखिएकोले सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ६३(३) (च५) बमोजिम अग्राधिकार प्रदान गरिएको भन्ने यस अदालतको मिति २०७१/०९/२३ को आदेश ।

लिखित जवाफ बेहोरा

सर्वोच्च अदालतबाट रिट निवेदनमा उल्लिखित विषयमा कुनै काम कारबाही गर्न वा नगर्नका लागि यस सचिवालयका नाममा आदेश, निर्णय वा निर्देशन गरेको र सोको पालना नभएको भन्ने उल्लेख गरिएको छैन । अदालतबाट जारी भएका आदेशको यस सचिवालयले संविधान र कानूनबमोजिम

कार्यान्वयन गर्दै आएको छ। यस सचिवालयका नाममा अर्थात् संविधान सभामा व्यवस्थापिका संसद्समेतले अदालतबाट भए गरेका निर्णय एवं आदेश अनिवार्य रूपमा पालना गरेको छ। निवेदकले आफ्नो रिट निवेदनमा उठाएका विषयवस्तुको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद् र सर्वोच्च अदालतको प्रशासन एवं व्यवस्थापन पक्षसँग सरोकारको विषय रहे भएको देखिएको छ। यस व्यवस्थापिका संसद् सचिवालयलाई विपक्षी बनाउनुपर्ने कुनै स्पष्ट आधार र कारणसमेत खुलाउन सकेको छैन। समयसापेक्ष रूपमा अदालतको आदेशबमोजिमका अधिकांश विषयमा आवश्यक कानून निर्माण भई लागुसमेत भइसकेकाले विपक्षीले बिनाआधार र कारण यस सचिवालयलाई विपक्षी बनाई दायर गरेको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यवस्थापिका संसद् सचिवालयको लिखित जवाफ।

रिट निवेदनमा उल्लिखित कुनै पनि विषयमा सर्वोच्च अदालतबाट कुनै काम कारबाही गर्न वा नगर्नका लागि मेरो नाममा आदेश, निर्णय वा निर्देशन गरेको र सोको पालना नभएको भन्ने उल्लेख गरिएको छैन। व्यवस्थापिका संसद्को सभामुखको हैसियतमा अदालतबाट मेरो नाउँमा जारी भएका आदेशहरू संविधान र कानूनबमोजिम कार्यान्वयन गरी आएको छु। निवेदकले आफ्नो रिट निवेदनमा उठाएका कार्यान्वयन गर्नुपर्ने विषयवस्तु नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद् र अदालतको प्रशासन एवं व्यवस्थापन पक्षसँग सरोकारको विषय रहेको देखिन्छ। समय सापेक्ष रूपमा अदालतको आदेशबमोजिमका अधिकांश विषयमा आवश्यक कानून निर्माण भई लागुसमेत भइसकेका छन्। अतः विपक्षीले बिना आधार र कारण मलाई विपक्षी बनाई दायर गरेको रिट निवेदन मेरो हकमा खारेज गरिपाउँ भन्ने बेहोराको व्यवस्थापिका संसद्का सम्माननीय सभामुख श्री सुवासचन्द्र नेम्वाङको लिखित जवाफ।

नेपाल सरकारबाट विगत सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मरेका, बेपत्ता पारिएका, सम्पत्ति क्षति भएका, विस्थापित, अपहरणमा परेका र टुहुरा बालबालिका जस्ता द्वन्द्व पीडितहरूको लगत सङ्कलन गर्ने कार्यदल गठन गरी उक्त कार्यदलले दिएको प्रतिवेदनका आधारमा द्वन्द्वका क्रममा मरेका, बेपत्ता पारिएका, अङ्गभङ्ग भएका, अपहरणमा परेका, सम्पत्ति क्षति भएका व्यक्तिहरूलाई राहत वितरण गर्न सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयमार्फत रकम पठाउने गरिएको छ। जनआन्दोलन २०६२/०६३ का सहिद, घाइते र तिनीहरूको सन्तति र शान्ति सम्झौतापश्चात्का घटनामा मृत्यु भएका व्यक्तिका परिवारलाई आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउन समितिबाट भएको निर्णयबमोजिम सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयमार्फत रकम पठाउने गरिएको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन गर्न सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७९ निर्माण भई लागु भइसकेको र उक्त ऐनले गरेको व्यवस्थाअनुसार बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा रहने अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको सिफारिस गर्नको लागि ऐनको दफा ३ को उपदफा (३) बमोजिम सिफारिस समितिसमेत गठन भई समितिले यथाशीघ्र आयोगमा रहने पदाधिकारीको नाम सिफारिस गर्ने क्रममा रहेको छ। अदालतहरूबाट भएका आदेशहरू कार्यान्वयन गर्ने दायित्व यस मन्त्रालयको समेत भएकाले यस मन्त्रालयबाट विभिन्न समयमा कार्यदलहरू गठन गर्ने गरिएको र कार्यदलमा द्वन्द्व पीडितहरूको समेत प्रतिनिधित्व गराउने काम भएको छ। रिट निवेदनमा उल्लेख गर्नुभएको २०६३ सालको रिट नं. ०९२० को रिटमा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०६४/९/०२ मा आदेश गर्दा वास्तविक विस्थापितहरूको स्थिति पत्ता लगाई राहत प्रदान गर्न सुझाव दिन ५ वटै विकास क्षेत्रको प्रतिनिधित्वसहित निवेदक द्वन्द्व पीडितहरूमध्ये

१ जना प्रतिनिधिसमेत राखी समिति गठन गरी सो समितिको सिफारिसबमोजिम निवेदकलगायतका द्वन्द्व पीडितहरूलाई राहत प्रदान गर्नेलगायतका काम कारबाही गर्न निर्देशनात्मक आदेश भएकोले सोही आदेशलाई समेत कार्यान्वयन गर्न उक्त २०६३ सालको रिट नं. ०९२० का निवेदक भोजराज तिमिल्सेनालाई समेत समावेश गरी कार्यदल गठन गरिएको छ । उक्त कार्यदलको सिफारिसबमोजिमका काम नेपाल सरकार शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयबाट हुने नै हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने बेहोराको शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयका माननीय मन्त्री श्री नरहरी आचार्यको लिखित जवाफ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ को उपधारा (३) को खण्ड (ख) मा उल्लेख भएको व्यवस्थाअनुसार मुद्दा मामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने गराउने काम सरकारी वकिलबाट गरिँदै आएको छ । यसबाहेक महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा कानूनी परामर्श तथा सुशासन सुझाव विभागअन्तर्गत सुशासन अनुगमन तथा न्यायिक सिद्धान्त कार्यान्वयन महाशाखाको गठन गरिएको छ । यस महाशाखाले अन्य कामका अतिरिक्त अदालतबाट भएका कानूनका व्याख्या वा प्रतिपादन गरेका कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन सम्बन्धमा आवश्यक काम गर्दै आएको छ । अदालतबाट जारी भएका आदेशहरू कार्यान्वयन हुनुपर्छ भन्ने कुरा विवाद गर्नुपर्ने विषय होइन । उक्त कामका सम्बन्धमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट प्रकाशित आदेश कार्यान्वयन प्रगति प्रतिवेदन, २०७३ निवेदनसाथ पेस गरिएकोबाट अदालतबाट जारी भएका आदेशहरू कार्यान्वयन गर्ने गराउने सम्बन्धमा नेपाल सरकारले काम गर्दै आएको छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यस कामका सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको नाममा निवेदकको मागबमोजिम

आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था नरहेकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने बेहोराको महान्यायाधिवक्ता श्री बाबुराम कुवँरको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदकले फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयबाट विद्यमान अवस्थामा हुनुपर्ने काम गर्न नसकेको, नगरेको, नगराएको वा यो यस्तो काम गर्नुपर्नेमा सो नगरेको भन्ने दाबी लिएको पाइँदैन । निवेदकले उल्लेख गरेको राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा रविन्द्रप्रसाद ढकालसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयसमेत भएको २०६४ सालको रिट नं. ३५७५, राजेन्द्र घिमिरे विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत भएको २०६२ सालको रिट नं. ३२९९, अधिवक्ता प्रकाशमणी शर्मा विरुद्ध नेपाल सरकार, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयसमेतका विभिन्न रिट निवेदनहरूमा यस निर्देशनालयबाट आदेशानुसारको कार्य सम्पन्न गरी गराई जानकारी गराउनु भनी समय समयमा पत्राचार गर्दै आइरहेको अवस्था छ । निर्देशनालयले आदेशहरू कार्यान्वयन गराउन सम्बन्धित निकायहरूसँग छलफल, अन्तरकृया, अनुगमन आदि गर्दै आइरहेकोले यस निर्देशनालयलाई विपक्षी बनाइरहनुपर्ने अवस्था देखिँदैन । सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएका आदेश कार्यान्वयन गर्नुपर्ने निकाय वा अधिकारीले कार्यान्वयन नगरेको अवस्थामा त्यस्तो निकाय वा अधिकारीलाई फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयले जवाफदेही बनाउनसमेत कतै व्यवस्था नभएको, अदालतबाट जारी आदेश तथा निर्णय कार्यान्वयन नभएकोमा कार्यान्वयन गर्ने गराउने, गर्न लगाउने अधिकार कानूनी रूपमा निर्देशनालयलाई रहेको नदेखिँदा अदालतका आदेशहरूको कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता आउन नसकेको प्रस्ट भएकोले यो निर्देशनालयलाई कानूनद्वारा नै स्पष्ट कार्यदेश, कार्यविधि र थप अधिकार एवं पर्याप्त साधन स्रोत उपलब्ध गराउनुपर्छ भनी निवेदन दाबी लिएको अवस्थामा निर्देशनालयलाई विपक्षी

बनाई रहनु औचित्यपूर्ण नदेखिँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने सर्वोच्च अदालत फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको लिखित जवाफ ।

अदालतबाट भएका आदेश कार्यान्वयन गर्नको लागि संविधान तथा प्रचलित नेपाल कानूनको पालना गरी कानूनी राज्यको अवधारणालाई साकार गर्ने र नागरिकका संविधान तथा कानून प्रदत्त हक, अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न गृह मन्त्रालय प्रतिबद्ध छ । अदालतबाट जारी भएका आदेश कार्यान्वयन गर्न यस मन्त्रालयमा मानव अधिकार, कानून तथा फैसला कार्यान्वयन महाशाखा एवं सोअन्तर्गत कानून तथा फैसला कार्यान्वयन शाखा रहेको छ । यस महाशाखा/शाखाले साधन स्रोत र क्षमताले भ्याएसम्म पूर्ण तदारुकताका साथ अदालतबाट जारी आदेश कार्यान्वयन गर्दै आइरहेको छ । सर्वोच्च अदालत र पुनरावेदन अदालतबाट सार्वजनिक सरोकार र महत्त्वको विषयमा र संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हक प्रचलनको लागि तथा वैयक्तिक स्वतन्त्रताको रक्षाका लागि विभिन्न प्रकारका जारी आदेश कार्यान्वयन गर्न कुनै प्रभावकारी संयन्त्र नरहेको भन्ने मागदाबी औचित्यहीन रहेको छ । अदालतबाट भएका आदेश सम्बन्धित निकायबाट कार्यान्वयन गर्न उपयुक्त हुन्छ । त्यसका लागि छुट्टै निकाय स्थापना गर्दा काममा दोहोरोपन हुन जान्छ । अदालतका आदेश कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयबाट भइरहेको छ । रिट निवेदकले उल्लेख गरेको यातनालाई अपराधिकरण गर्नेसम्बन्धी अदालतको निर्देशनात्मक आदेशसमेतका आधारमा मन्त्रालयबाट यातना दिने तथा निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्ने कार्यलाई नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, २०७९ तर्जुमा भई व्यवस्थापिका संसद्मा दर्ता भइसकेको छ । आवश्यकताअनुसार अन्य विधेयकहरू तर्जुमासहितका कार्यमा मन्त्रालय निरन्तर

रूपमा लागि रहेको छ । तसर्थ, यस मन्त्रालयको हकमा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

सर्वोच्च अदालतले नेपाल सरकारको नाममा विभिन्न मितिमा दिएका निर्देशनलाई नेपाल सरकारले उच्च प्राथमिकता दिँदै कार्यान्वयन गर्दै आएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय अपराधलाई अपराधिकरण गर्न जेनेभा महासन्धिलाई कार्यान्वयन गर्न विधेयक मस्यौदा तयार गरी सकिएको, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, यातनालाई अपराधिकरण गर्ने, जबरजस्ती करणीसम्बन्धी मुद्दामा नालेस गर्ने हदम्याद बढाउनेलगायत अदालतबाट भएका कतिपय आदेशलाई सम्बोधन गर्न नेपाल सरकारले अपराध संहिता विधेयक, फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) विधेयक, केही नेपाल कानूनलाई संशोधन, एकीकरण, समायोजन र खारेज गर्ने विधेयक, लैङ्गिक समानता कायम गर्न तथा लैङ्गिक हिंसा अन्त्य गर्ने सम्बन्धमा केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक व्यवस्थापिका संसद्मा प्रस्तुत गरिसकेको र अन्य विधेयकसमेत प्रस्तुत गर्ने चरणमा रहेका छन् । द्वन्द्वमा कब्जा गरिएका सम्पत्ति फिर्ता गर्ने, सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा घटेका घटनाबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने, बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन गर्ने सम्बन्धमा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७९ बमोजिम आयोगहरू गठन हुने प्रक्रियामा रहेका छन् । कानून निर्माण कार्य धेरै प्रक्रिया पूरा गरेर मात्र गर्न सकिने प्रकृतिको भएकोले अदालतबाट भएका केही आदेश कार्यान्वयन गर्न थप समय लाग्ने भएको तथा त्यस्ता आदेशसमेत कार्यान्वयनको चरणमा रहेका छन् । अदालतबाट भएको आदेशलाई छिटोभन्दा छिटो कार्यान्वयन गर्न विभिन्न मन्त्रालयमा फैसला कार्यान्वयन शाखा स्थापना गरिएको, अदालतबाट भएका फैसला कार्यान्वयन भए नभएका सम्बन्धमा अनुगमन गरी

निर्देशन दिन प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा छुट्टै संयन्त्र निर्माण भएको तथा सर्वोच्च अदालतअन्तर्गत फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको स्थापना भइसकेको र सो काम गर्न तोकिएका कर्मचारीले आफ्नो पदीय जिम्मेवारी वहन नगरेमा सेवा, सर्तसम्बन्धी कानूनबमोजिम कारबाही हुने नै हुँदा सो विषयमा छुट्टै संयन्त्र स्थापना गर्न एवं कानूनको निर्माण गर्न आवश्यक देखिँदैन। तसर्थ, रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

निवेदक अधिवक्ता मिरा ढुंगाना विरुद्ध नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत भएको २०६४ सालको रिट नं. १०७४ मा सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेशबमोजिम नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को निर्णयले सबै मन्त्रालयहरूमा कानून तथा फैसला कार्यान्वयन शाखा/महाशाखा गठन गरी सबै शाखा महाशाखालाई सम्बन्धित मन्त्रालयको सङ्गठन तालिकामा समेत समावेश गर्ने निर्णय भएबमोजिम सबै मन्त्रालयहरूमा फैसला कार्यान्वयन शाखा / महाशाखाको गठन गरी सो शाखा/महाशाखाले गर्नुपर्ने काम, कर्तव्य, अधिकार र कार्यविधिसमेत तोकिएको यस कार्यालयले नेपाल सरकारका नाममा जारी भएका आदेशहरूको लगत खडा गरी प्रभावकारी रूपमा फैसला कार्यान्वयनको काम गर्दै आइरहेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय अपराधलाई अपराधिकरण गर्न जेनेभा महासन्धिलाई कार्यान्वयन गर्न विधेयकको मस्यौदा तयार भएको छ। व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, यातनालाई अपराधिकरण गर्ने, जबरजस्ती करणी मुद्दाको नालेस गर्ने हदम्याद बढाउनेलगायतका आदेशलाई सम्बोधन गर्न नेपाल सरकारले अपराध संहिता विधेयक, फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) विधेयक, केही नेपाल कानूनलाई संशोधन, एकीकरण, समायोजन र खारेज गर्ने विधेयक, लैङ्गिक समानता कायम गर्न तथा लैङ्गिक हिंसा अन्त्य गर्ने सम्बन्धमा

केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक व्यवस्थापिका संसद्मा प्रस्तुत गरिसकिएको छ। द्वन्द्वमा कब्जा गरिएका सम्पत्ति फिर्ता गर्ने, सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा घटेका घटनाबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने, बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको छानबिन गर्ने सम्बन्धमा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भई सो ऐनअन्तर्गतका आयोगहरू गठन हुने प्रक्रियामा रहेका छन्। अर्धन्यायिक निकायको न्यायिक अधिकारसम्बन्धी कानूनमा सुधार गर्ने सम्बन्धमा अदालतबाट भएको मिति २०६८/६/५ को आदेशबमोजिम समिति गठन भई उक्त समितिले दिएको प्रतिवेदन नेपाल कानून आयोगमा पठाइएको र प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई तालिमको व्यवस्थासमेत भइरहेको छ। द्वन्द्व पीडितलाई राहत, क्षतिपूर्ति तथा विभिन्न सहयोगहरू पुऱ्याउने सम्बन्धमा नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्बाट विभिन्न निर्णयहरू भई शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय नै गठन भई त्यहाँबाट द्वन्द्व पीडितलाई राहत तथा सहयोग उपलब्ध गराउँदै आएको छ। सर्वोच्च अदालत तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत प्राप्त हुन आएका नेपाल सरकारको नाममा जारी भएका आदेश वा फैसलाहरू नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०६९ को देहाय (१) मा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयअन्तर्गत बुढाँ नं. २४ बमोजिम प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा रहेको कानून तथा फैसला कार्यान्वयन शाखाले आफैँ वा सम्बन्धित मन्त्रालयमा कार्यान्वयनका लागि लेखी पठाउने गरेको छ। अदालतबाट भएका आदेश र कार्यान्वयनको स्थिति झल्कने गरी वार्षिक प्रतिवेदन तयार गर्ने, सो सम्बन्धमा छलफल, गोष्ठी तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गर्नेसमेतका काम कारबाहीहरू भइरहेकोले अदालतको आदेश तथा निर्णयको कार्यान्वयन गर्न कुनै प्रभावकारी संयन्त्र नरहेको भन्ने मागदाबी औचित्यहीन

रहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने बेहोराको नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद् एवं आफ्नो तर्फबाट समेत सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री सुशिल कोइरालाको लिखित जवाफ ।

यस अदालतबाट भएका केही प्रक्रियागत आदेशहरू

यस अदालतबाट विभिन्न मितिमा सार्वजनिक सरोकारका विवाद समावेश भएका मुद्दाहरूमा भएका निर्देशनात्मक आदेशहरूको कार्यान्वयनको अवस्था के कस्तो रहेको छ, निर्देशनात्मक आदेशहरूको कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा भए रहेका नीतिगत, कानूनी र संरचनागत व्यवस्थाहरू पालना भए नभएको के हो, यस्ता आदेशहरूको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा के कस्ता समस्याहरू आई परेका छन्, आदेशहरू कार्यान्वयनको सम्बन्धमा यस अदालतबाट जारी भएका आदेश र विदेशी अदालतहरूले गर्दै आएको अभ्यासलाई समेत अध्ययन गरी निर्देशनात्मक आदेशहरूको कार्यान्वयनमा देखा परेका नीतिगत, कानूनी तथा संरचनागत सुधार तथा अन्य केही भए सोसमेत सबै कुरा खुलाई यो आदेश प्राप्त भएको मितिले ३ महिनाभित्र प्रतिवेदन पेस गर्नु होला भनी निवेदनको प्रतिलिपिसमेत साथै राखी फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयमा लेखी पठाउनु । यस सम्बन्धमा अन्य कुनै अनुसन्धात्मक कार्यहरू भएको भए अवलोकनार्थ सोसमेत पेस गर्नु भनी यस निवेदनका पक्ष विपक्ष दुवैबाट माग गरी प्राप्त भएपछि नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७२/२/१३ को आदेश ।

कानून अध्ययन केन्द्रका तर्फबाट अधिकारप्राप्त रिट निवेदक अधिवक्ता वीरेन्द्रप्रसाद थपलियाले पेस गर्नुभएको फैसला कार्यान्वयनका सम्बन्धमा देखिएका समस्याहरू र समाधानका उपायहरूसहितको प्रतिवेदन मिसिल संलग्न रहेको ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट कार्य-

विवरण तथा कार्य-सञ्चालन निर्देशिका, २०७३ तयार भएको र त्यसमा सार्वजनिक सरोकारका विवाद समावेश भएका मुद्दामा भएका निर्देशनात्मक आदेशहरूको कार्यान्वयन सम्बन्धमा व्यवस्था समावेश भएको कुरा बहसको क्रममा सहन्यायाधिवक्ता श्री श्यामकुमार भट्टराईले जिकिर लिनुभएकोले सो निर्देशिकाको प्रति झिकाई पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७३/४/२० को आदेश ।

निवेदकले उठाएका विषयहरूको सम्बन्धमा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानबाट अनुसन्धान भई प्रतिवेदनसमेत प्रकाशित भएको कुरा बहस क्रममा उठेकाले “सर्वोच्च अदालतबाट जारी निर्देशनात्मक आदेशहरूको कार्यान्वयनको अवस्थासम्बन्धी अनुसन्धानमूलक अध्ययन प्रतिवेदन, २०६९” राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानबाट झिकाई आएपछि साथै राखी पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७३/८/१ को आदेश ।

निवेदकले उठाएको विषयवस्तु र फैसला कार्यान्वयन गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने निर्देशन र सम्बन्धित विषयमा दिनुपर्ने सुझाव तथा प्रचलित कानूनमा हुनुपर्ने सुधारसमेतलाई समेटेी दुवै पक्षका कानूनी व्यवसायीहरूबाट बहस नोट माग गरी निर्णय सुनाउन नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने मिति २०७४/३/२९ यस अदालतबाट भएको आदेश ।

रिट निवेदक अधिवक्ता विरेन्द्रप्रसाद थपलियाको तर्फबाट विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा “बन्दी”, श्री अनन्तप्रसाद लुइँटेल, श्री लक्ष्मी पोखरेल, श्री काशीराम ढुंगाना, श्री रक्षा बस्याल र श्री प्रवेश के.सी.ले संयुक्त रूपमा पेस गर्नुभएको मिति २०७४/६/२७ को लिखित बहस नोट मिसिल संलग्न रहेको ।

प्रस्तुत रिट निवेदनमा महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार उल्लेख भएको सरकारी वकिलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १०(घ)

बमोजिम अदालतबाट भएका आदेश वा फैसलाहरूको कार्यान्वयन गर्न गराउन उपयुक्त देखेमा सम्बन्धित मन्त्रालय, सचिवालय, विभाग वा कार्यालयलाई ध्यानाकर्षण गराउने भन्ने नियममा रहेको उक्त “उपयुक्त देखेमा” भन्ने वाक्य तत्कालीन अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १, १३, ३२, १०२(४), ११५, ११६ र १३५(३) लगायतका मौलिक हकहरूसँग बाझिएको हुँदा अमान्य र बदर गरिपाउँ भन्ने निवेदन माग देखिएको हुँदा सो नियम संविधानसँग बाझिएको भन्ने विषयमा नेपालको संविधानको धारा १३७ बमोजिम संवैधानिक इजलासबाट सुनुवाइ गर्न उपर्युक्त हुने देखिँदा संयुक्त इजलासको लगत कट्टा गरी संवैधानिक इजलासमा नियमानुसार गरी पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७५/९/४ को आदेश।

यस अदालतको आदेश

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी यस इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत विवादमा विद्वान् अधिवक्ताहरूबाट पेस भएका लिखित बहस नोटसहित मिसिल अध्ययन गरियो। आज सुनुवाइ छलफलको क्रममा निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा “बन्दी”, श्री रक्षा बस्याल, श्री लक्ष्मी पोखरेलले गर्नुभएको बहस जिकिरसमेत सुनियो। वहाँहरूले बहसको क्रममा अदालतबाट सार्वजनिक सरोकार तथा वैयक्तिक हक अधिकारको संरक्षणका लागि जारी भएका निर्णय / आदेशको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको छैन; यस विषयमा कानूनी, नीतिगत तथा संरचनागत सुधारको आवश्यकता छ; सम्बन्धित निकायहरूलाई उत्तरदायी बनाइनुपर्दछ; हाल खोलिएका शाखा/ महाशाखाहरू निष्प्रभावी रहेका छन्; पीडितलाई परेको अन्यायको सम्बोधन छिटोछरितो रूपमा हुनुपर्दछ; फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयलाई क्रियाशील तुल्याइनुपर्दछ; साबिकको पुनरावेदन अदालत / हालको उच्च अदालतका निर्णय / आदेशहरूको

कार्यान्वयन प्रभावकारी रूपमा हुने व्यवस्था मिलाइनु पर्दछ; सरकारी वकिलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १०(घ) मा अदालतबाट भएका आदेश वा फैसलाहरूको कार्यान्वयन गर्न गराउन उपयुक्त देखेमा सम्बन्धित मन्त्रालय, सचिवालय, विभाग र कार्यालयलाई ध्यानाकर्षण गराउने कुरा उल्लेख भएको छ, “उपयुक्त देखेमा” भन्ने वाक्यांशले अदालतको आदेश वा फैसलाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने महान्यायाधिवक्ताको कर्तव्यलाई स्वेच्छिक बनाएको हुँदा सो प्रावधान बदर गरिनुपर्दछ र महान्यायाधिवक्तालाई जिम्मेवार वा उत्तरदायी बनाइनुपर्दछ; अनुगमन पद्धति सुदृढ बनाइनु आवश्यक छ; निरन्तर परमादेश (Continuous Mandamus) को अवधारणा प्रयोगमा ल्याइनुपर्दछ; र यी समग्र पक्षमा सम्बोधन हुने गरी रिट आदेश जारी हुनुपर्दछ भनी बहस जिकिर गर्नुभयो।

प्रत्यर्थीहरूका तर्फबाट उपस्थित महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री हरिप्रसाद जोशीले अदालतबाट भएका आदेश तथा निर्णयको कार्यान्वयन गर्न प्रत्यर्थी निकायहरू सक्रिय र प्रतिबद्ध छन्; प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय र सबै मन्त्रालयहरूमा कानून तथा फैसला कार्यान्वयन महाशाखा / शाखा गठन गरी फैसला कार्यान्वयनको काम हुँदै आएको छ; अदालतको आदेशअनुसारका कतिपय कानून निर्माण भइसकेका छन् भने कतिपय कानून तर्जुमा प्रक्रियामा रहेका छन्; व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, यातनालाई अपराधिकरण गर्नेलगायतका विषयमा मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ समेतका कानूनले पनि व्यवस्था गरेका छन्; सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भएको र आयोग गठन भई क्रियाशील रहेको छ; शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयबाट सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मरेका, बेपत्ता

पारिएका, सम्पत्ति क्षति र विस्थापित भएका, अपहरणमा परेका र टुहुरा बालबालिका जस्ता द्वन्द्व पीडितहरूको लगत सङ्कलन गर्ने कार्यदल गठन गरी कार्यदलले दिएका प्रतिवेदनका आधारमा सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयमार्फत राहत वितरण कार्य भएको छ; महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र वर्तमान संविधानबमोजिम आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गरिआएको छ; महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट “सर्वोच्च अदालतले गरेका कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेका कानूनी सिद्धान्त कार्यान्वयनको अनुगमनसम्बन्धी निर्देशिका, २०७५ जारी गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ; अदालतको फैसला वा आदेश कार्यान्वयन नगर्ने निकाय वा पदाधिकारीलाई सम्बन्धित कर्मचारीको सेवा सर्त सुविधासम्बन्धी ऐनबमोजिम कारबाही हुन सक्ने नै हुँदा निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था छैन; रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भनी गर्नुभएको बहस जिकिरसमेत सुनियो।

अब यसमा निवेदन मागबमोजिम अदालतका आदेश / फैसला कार्यान्वयनका लागि कानून निर्माण, सङ्गठनात्मक तथा संस्थागत सुधार गर्नु भनी रिट आदेश जारी गर्नुपर्ने वा नपर्ने के हो ? सरकारी वकिलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १०(घ) मा प्रयोग भएको “उपयुक्त देखेमा” भन्ने वाक्यांश संविधान प्रतिकूल भएकाले बदर घोषित गर्नुपर्ने हो वा होइन ? भन्नेसमेतका प्रश्नमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो।

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा, फैसला कार्यान्वयन कार्य छिटो-छरितो, प्रभावकारी हुनुपर्दछ। यस कुरामा कुनै मतभिन्नता हुने वा तर्क-वितर्क गरिरहनुपर्ने आवश्यकता देखिँदैन। फैसलाको कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन सकेमा नै न्यायको उद्देश्य पूरा हुन्छ, अन्यथा कार्यान्वयनमा नआएको फैसला जतिसुकै न्यायपूर्ण भए पनि त्यसको व्यावहारिक महत्त्व रहँदैन। फैसला कार्यान्वयन गर्ने कुरा कसैको,

कुनै निकाय वा पदाधिकारीको स्वेच्छिक वा इच्छाधीन विषय पनि होइन। यो न्यायिक कार्यको अनिवार्य विषय हो र यसलाई राज्यका सम्बद्ध सबै निकाय तथा पदाधिकारीको अनिवार्य कानूनी कर्तव्य, उत्तरदायित्व तथा जिम्मेवारीको रूपमा ग्रहण गरिनुपर्दछ। समष्टिमा हेर्दा फैसला कार्यान्वयनको विषय महत्त्वपूर्ण, गहन महत्त्व राख्ने र संवेदनशील छ भन्ने देखिन्छ। नेपालको संविधानको धारा १२६ को उपधारा (२) मा “मुद्दा मामिलाको रोहमा अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको सबैले पालन गर्नुपर्ने छ” भनी उल्लेख भएको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२९ मा समेत यसै प्रकारको प्रावधान रहेको थियो। न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा मा १८(१) मा “यो ऐन वा प्रचलित कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक मुद्दा मामिलाको रोहमा कुनै अदालत, निकाय वा अधिकारीले गरेको निर्णय अन्तिम हुने छ र त्यस्तो निर्णय सम्बन्धित सबै पक्षले मान्नुपर्ने छ” भनी उल्लेख भएको देखिन्छ। कानूनबमोजिम क्षेत्राधिकार प्राप्त अदालतबाट मुद्दाको रोहमा निर्णय भई अन्तिम रूपमा रहेको फैसला मुद्दाका पक्षलगायत सबैलाई बन्धनकारी हुन्छ। साधिकार अदालतबाट भएको र अन्तिम भई बसेको फैसलाको कार्यान्वयन गर्नु सम्बन्धित सबैको कर्तव्य पनि बन्दछ। साधिकार अदालतबाट भएको फैसला कार्यान्वयन नगरी सो फैसलाको औचित्य वा अन्तरवस्तुमा प्रवेश गरेर कार्यान्वयन गर्ने वा नगर्ने भनी तजबिजी निर्णय गर्न पाउने छुट वा अख्तियारी राज्यका कुनै निकाय वा पदाधिकारीमा रहेको देखिँदैन। फैसला अन्तिमताको सिद्धान्त (Finality of Judgment) को मान्यता, न्यायिक मर्यादा तथा नेपालको संविधानको धारा १२६ को उपधारा (२), तथा न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा १८(१) समेतका दृष्टिले हेर्दा फैसलाको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनुपर्ने अनिवार्यता रहेको देखिन आउँदछ। तसर्थ, यस कुरामा थप सर्त वा विशेषण उल्लेख गरिरहनु आवश्यक देखिँदैन।

३. निवेदकले फैसला कार्यान्वयनको कार्यलाई बाध्यकारी तुल्याउने र कार्यान्वयन नगर्नेलाई जवाफदेहिता वहन गराउने गरी आदेश जारी हुनुपर्दछ भन्ने मागसमेत गरेको पाइयो । नेपालको संविधानको धारा १२६(२) लगायतका व्यवस्था, न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा १८, फैसला कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रचलित नेपाल कानूनमा रहेका प्रावधानहरूका अतिरिक्त कानूनको शासन, शक्तिपृथकीकरणसम्बन्धी अवधारणासमेतका लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यता स्वयम्ले पनि साधिकार अदालतबाट भएका आदेश / फैसलाहरूको कार्यान्वयन गर्ने कुरालाई बाध्यकारी बनाएको देखिन्छ । यो स्वयम्मा प्रस्ट र सर्व-स्वीकार्य विषय भएकाले फैसला कार्यान्वयनको कार्यलाई बाध्यकारी तुल्याउनु भनी छुट्टै कुनै आदेश जारी गर्नुको प्रयोजन देखिँदैन । अदालतबाट जारी भएका फैसला / आदेशहरूको हरहालतमा कार्यान्वयन हुनु नै पर्दछ । फैसलाको कार्यान्वयन नगर्ने, अटेर गर्ने वा जिम्मेवारीबाट पन्छिने कुरा स्वीकार्य विषय बन्दैनन् । त्यस प्रकारका प्रवृत्ति कानूनको शासनसम्बन्धी मान्यताको प्रतिकूल कार्य मानिन्छन् र फैसलाको कार्यान्वयन नगर्ने, अटेर गर्ने वा जिम्मेवारीबाट पन्छिने जस्ता कार्य (वा अकार्य) बाट अवस्था तथा आवश्यकतानुसार सम्बद्ध पदाधिकारीको सेवा सर्तसम्बन्धी कानूनबमोजिम कारबाही र सजाय हुन सक्ने देखिन्छ । यसका अतिरिक्त अदालतको अपहेलना गरेको मानेर सजाय हुनेसम्मको परिणामसमेत पैदा हुन सक्दछ । यी परिणामहरू नेपालको संविधान तथा प्रचलित कानूनद्वारा निर्धारित भइरहेका देखिन्छन् । त्यसैले फैसला कार्यान्वयन नगर्नेलाई जवाफदेहिता वहन गराउने गरी व्यवस्था मिलाउन प्रस्तुत विवादका सन्दर्भमा आदेश जारी गरिरहनुपर्ने प्रयोजन देखिएन ।

४. रिट निवेदकले उठाउनु भएका कतिपय विषयलाई परिवर्तित सन्दर्भमा पनि हेर्नु आवश्यक देखिन्छ । प्रस्तुत रिट निवेदन २०७१ सालमा दायर

भएको हुँदा स्वभावतः तत्कालीन कानून, संस्थागत संरचनासमेतका समग्र परिस्थितिमा आधारित भएर निवेदन गरिएको देखिन्छ । तर यस अदालतमा निवेदन दायर भएपश्चात् अहिलेसम्म कतिपय परिस्थितिमा सारभूत परिवर्तन आएको पाइन्छ । यसबिच २०७२ सालमा नेपालको संविधान जारी भएको छ; मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ लगायतका विभिन्न नयाँ सारवान् तथा कार्यविधि कानूनहरू निर्माण भएका छन्; सत्य निरूपण तथा मेलमिलापका लागि तत्-सम्बन्धी कानून जारी भएका र आयोगहरू खडा गरिएका छन्; साबिकका कतिपय कानून विस्थापित भएका छन् र नयाँ कानूनहरू कार्यान्वयनमा आएका छन्; जबरजस्ती करणी मुद्दा दायर गर्ने हदम्याद कानूनले नयाँ रूपमा तोकेको देखिन्छ; पहिले कसुरको रूपमा परिभाषित नगरिएका कतिपय कुरालाई अहिले अपराधिकरण गरिएको छ; अदालतको फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयसमेतका संस्थागत सुदृढीकरणका प्रयासहरू पनि केही-न-केही भएका देखिन्छन्; मौलिक (मानव) अधिकार कार्यान्वयनका लागि विभिन्न विषयगत ऐनहरू जारी भएका छन् । उल्लिखित कार्यहरूको परिणामस्वरूप अदालतबाट जारी भएका कतिपय आदेशहरूको कार्यान्वयन हुन पुगेका छन् भने केही फैसला / आदेशहरू कार्यान्वयनको प्रक्रियामा रहेकासमेत देखिन्छन् । कानूनी बन्दोबस्त तथा संस्थागत संरचनासमेतका कुरामा उल्लेख्य परिवर्तन भएका छन् । यसरी भएको परिवर्तित सन्दर्भहरूलाई अनदेखा गरेर २०७१ सालमा कायम रहेको परिस्थितिको मूल्याङ्कनका आधारमा अहिले आएर निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी गर्नु मनासिब देखिँदैन ।

५. सरकारी वकिलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १०(घ) मा रहेको “उपयुक्त देखेमा” भन्ने वाक्यांश उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी “अनिवार्य रूपमा” भन्ने वाक्यांश उल्लेख हुनुपर्ने

भनी निवेदकले जिकिर लिनुभएको सन्दर्भमा केही प्रसङ्ग उल्लेख गर्नु आवश्यक देखिन्छ । सरकारी वकिलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १० मा महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धमा केही प्रावधान समावेश रहेको र सो नियम १० को देहाय (घ) मा “अदालतबाट भएका आदेश वा फैसलाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न गराउन उपयुक्त देखेमा सम्बन्धित मन्त्रालय, सचिवालय, विभाग वा कार्यालयलाई ध्यानकर्षण गराउने” भनी उल्लेख भएको देखिन्छ । उल्लिखित प्रावधानले अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्ने कुरालाई महान्यायाधिवक्ताको तजबिजमा राखेको हो कि भन्ने आशंका-जनीत जिकिर निवेदकले लिएको देखियो । वस्तुतः यस प्रकारको आशंकालाई नियममा रहेको प्रावधानप्रतिको यथार्थपरक दृष्टिकोण भनी मान्न मिल्दैन । अदालतबाट भएका फैसला / आदेशको कार्यान्वयन अनिवार्य रूपमा हुनु नै पर्दछ । महान्यायाधिवक्तालगायत राज्यका कुनै पनि पदाधिकारीको तजबिजमा अदालतको आदेश / फैसला कार्यान्वयन हुने वा नहुने कुरा निर्भर रहँदैन । औपचारिक न्यायिक प्रक्रियाबाट साधिकार अदालतले अन्यथा आदेश दिएको अवस्थामा बाहेक स्वयम् अदालत पनि अन्तिम भई बसेको आदेश / फैसला कार्यान्वयन गर्न, गराउन बाध्य रहन्छ । नेपालको संविधानको धारा १२६ को उपधारा (२), तथा न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा १८(१) मा समेत यही भावना वा अभिप्राय अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । त्यसैले सरकारी वकिलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १०(घ) मा रहेको “उपयुक्त देखेमा” भन्ने वाक्यांशले महान्यायाधिवक्तालाई अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्ने कुरामा अनुचित रूपमा तजबिजी अधिकार प्रदान गरेको भनी सम्झनु मनासिब देखिँदैन । प्रत्येक फैसला / आदेश कार्यान्वयन-योग्य नै हुन्छन् भन्ने मान्यता राखेर राज्यका निकायहरूले काम कारबाही गर्नुपर्दछ । कार्यान्वयन गर्न उपयुक्त हुने

र नहुने भनी फैसला / आदेशको वर्गीकरण वा छनौट गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालगायत राज्यका कुनै पनि पदाधिकारीमा रहन सक्ने । उल्लिखित प्रावधानले अदालतको आदेश / फैसला कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी रहेका सम्बन्धित मन्त्रालय, सचिवालय, विभाग वा कार्यालयलाई फैसला कार्यान्वयनमा सहजीकरणका लागि “उपयुक्त देखेमा” कानूनी रूपमा मार्गदर्शन गराउने (ध्यानाकर्षण गराउने) सम्मको अख्तियारी महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको देखिन्छ । यो प्रावधानलाई आदेश / फैसला कार्यान्वयनका लागि बाधक रूपमा नभएर कार्यान्वयनका लागि सहयोगी र उपयोगी माध्यमको रूपमासम्म लिइनु मनासिब हुन्छ । उल्लिखित नियम १०(घ) को प्रावधानका आधारमा अदालतबाट भएका आदेश / फैसलाको कार्यान्वयन नगर्ने वा रोक्ने कार्य गर्न मिल्दैन; त्यसो गर्न सकिँदैन । सो प्रावधान फैसला कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित निकायलाई सहजीकरण गर्ने गराउने माध्यमको रूपमा सम्म रहेको देखिएकाले सो प्रावधानलाई बदर गर्नु आवश्यक, मनासिब र तार्किक देखिएन ।

६. अदालतबाट गरिने आदेश / फैसलाको चरित्र घोषणात्मक (Declaratory) प्रकृतिको हुन्छ । कुन कार्य कानूनअनुकूल छ र कुन छैन; कुन कार्य गर्नुपर्ने र गर्न नहुने हो; विवादित सन्दर्भका तथ्यमा कानूनी परिणाम के हुने हो भन्ने जस्ता कुराहरूको न्यायिक उद्घोष अदालतबाट हुने हो । यसरी गरिएको न्यायिक उद्घोषको कार्यान्वयन गर्ने गराउने दायित्व तत्-तत् विषय सम्बन्धित निकाय, पदाधिकारी वा/ तथा सम्बन्धित व्यक्तिको हुन जान्छ । आदेश / फैसलाको कार्यान्वयन गर्ने कुरामा अदालतबाट मूलतः संयोजनकारी भूमिकासम्म निर्वाह हुने हो । तथापि, हाम्रो व्यावहारिक स्थिति हेर्दा आदेश / फैसला कार्यान्वयन गर्ने कुरामा अदालतबाट गुरुत्तर र उत्तरदायित्वपूर्ण अभिभारा स्वीकार गरी भूमिका निर्वाह गरिआएको

देखिन्छ । सबै तहका अदालतको अन्तिम भई बसेको फैसला वा आदेश कार्यान्वयनसम्बन्धी विषय सम्बोधन हुने गरी कानूनी प्रावधान तयार भएका र संस्थागत जिम्मेवारी तोकिएका समेत देखिन्छन् । साबिक पुनरावेदन अदालत हाल उच्च अदालतबाट भएका आदेशहरूको कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारीसमेत सो अदालतसम्बन्धी नियमावलीलगायत जिल्ला अदालत नियमावली, विभिन्न कार्यविधि संहितासमेतबाट तोकिएका र मार्गदर्शन गरिएका छन् । त्यसैले कुनै पनि तहको अदालतबाट भएको फैसला / आदेशको कार्यान्वयन गर्ने कानूनी तथा संस्थागत संयन्त्रको अभाव रहेको अर्थमा हेरिनु तथ्यपरक देखिँदैन ।

७. निवेदकले निरन्तर परमादेश (Continuous mandamus) को अवधारणालाई प्रयोगमा ल्याउनु पर्ने, संस्थागत सबलीकरण गरिनुपर्ने, अनुगमन पद्धति प्रभावकारी बनाइनुपर्ने जस्ता जिकिरसमेत गर्नुभएको पाइयो । निरन्तर परमादेश हाम्रो न्याय प्रणालीको सन्दर्भमा नौलो विषय होइन । बागमती नदी सफाइको विषय, फेवाताल संरक्षणको विषयलगायत कतिपय सन्दर्भमा यस अदालतले निरन्तर परमादेशको अवधारणालाई प्रयोगमा ल्याएको देखिन्छ । विवादको स्वरूप वा प्रकृतिअनुसार निरन्तर परमादेश जारी हुने वा नहुने भन्ने कुराको निर्धारण हुन्छ । यसलाई निवेदन दाबीको छुट्टै विषय बनाउनुको औचित्य देखिँदैन । संस्थागत सबलीकरण गर्ने तथा अनुगमन पद्धतिलाई प्रभावकारी तुल्याउने विषय व्यावहारिक, महत्त्वपूर्ण र आवश्यक देखिन्छन् । तथापि यसलाई अमूर्त रूपमा हेरिनु भने हुँदैन । अहिलेलाई फैसला कार्यान्वयनको दायित्व रहेका राज्यका प्रत्येक निकाय तथा पदाधिकारीहरूले उत्तरदायित्व बोधका साथ यस कार्यमा प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्नेछन् भनी न्यायिक विश्वास र अपेक्षा राखिएको सन्दर्भसम्म उल्लेख गर्नु मनासिब हुन्छ । अमूर्त र प्राज्ञिक सन्तुष्टिको विषयको रूपमा प्रस्तुत हुन आएको यस

सन्दर्भका निवेदन जिकिरलाई अहिले, यथास्थितिमा कुनै प्रकारको रिट आदेश जारी गर्नुपर्ने विषयवस्तुको रूपमा ग्रहण गर्नु उचित देखिँदैन । यस पक्षमा विचार गर्दासमेत निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी गर्न मिलेन ।

८. अतः यसमा कुनै प्रकारको रिट आदेश जारी हुनेसम्मको अवस्था विद्यमान नदेखिएकाले निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्न मिलेन । रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ । प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत प्रत्यर्थीहरूलाई दिई, निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी, आदेश विद्युतीय प्रणालीमा प्रविष्ट गरी, मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाइदियो ।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं ।
प्र.न्या.चोलेन्द्र शम्शेर ज.ब.रा.
न्या.दीपककुमार कार्की
न्या.मीरा खडका
न्या.विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठ

इजलास अधिकृत: भुवन गिरी
इति संवत् २०७६ साल फागुन २९ गते रोज ४ शुभम् ।

निर्णय नं. ००२५

सर्वोच्च अदालत, संवैधानिक इजलास
सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री चोलेन्द्र शम्शेर ज.ब.रा.
माननीय न्यायाधीश श्री दीपक कुमार कार्की
माननीय न्यायाधीश श्री मीरा खडका
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाशमान सिंह राउत
माननीय न्यायाधीश श्री सपना प्रधान मल्ल
फैसला मिति : २०७७।८।५
०७६-WC-००३४

मुद्दा:- उत्प्रेषणसमेत

निवेदक : ओखलढुङ्गा जिल्ला साबिक भदौरे गाउँ
विकास समिति वडा.नं. ७ हाल चिशंखुगढी
गा.पा. वडा नं. ६ बस्ने अधिवक्ता डा. श्री
पुण्यप्रसाद खतिवडासमेत
विरुद्ध
प्रत्यर्थी : पूर्ण बैठक, सर्वोच्च अदालत, सिंहदरबार,
काठमाडौं

- सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ३० बमोजिमको चेम्बर (मुद्दा हेर्ने इजलास) ले शीघ्र सुनुवाइको मार्गको अवरोधलाई हटाई न्याय प्रदान गर्न तथा न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११(२)(क) र (ख) बमोजिम पक्षलाई प्राप्त अधिकारलाई सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम २७ बमोजिमको प्रक्रियाबाट पुनरावलोकनको अनुमति प्राप्त भई पक्षको अधिकार सुरक्षित नै हुने।

(प्रकरण नं. ३)

- स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार (right to fair trial) सँगसँगै सुनुवाइ ढिलो गर्न नहुने (right to tried without undue delay) सिद्धान्तसमेतलाई नजरअन्दाज गर्न नमिल्ने भएकाले सुपरिवेक्षकीय क्षेत्राधिकारअन्तर्गतको पुनरावलोकनको निवेदनमा प्रारम्भिक सुनुवाइ चेम्बरबाट गर्दा निवेदकको मौखिक जिकिर र कानून व्यवसायीको बहसको सुनुवाइ नगरिएको कारणले मात्र मुद्दामा पक्षको स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार, कानून व्यवसायी राख्न पाउने अधिकार तथा कानून व्यवसायीको पेसागत हकसमेतको संवैधानिक तथा कानूनी अधिकारको उल्लङ्घन भएको मान्न नमिल्ने।

(प्रकरण नं. ८)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री विष्णु लुङ्गटेल, श्री सन्तोष भण्डारी, श्री सुजन नेपाल, श्री रामकृष्ण काफ्ले

प्रत्यर्थीका तर्फबाट :

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प.२०६४, नि.नं.७८४३
- ने.का.प.२०६४, नि.नं.७८७७
- ने.का.प.२०७६, नि.नं.१०३२०

सम्बद्ध कानून :

- नेपालको संविधान
- न्याय प्रशासन ऐन, २०७३
- नेपाल कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५०

आदेश

स.प्र.न्या.चोलेन्द्र शम्शेर ज.ब.रा. :
नेपालको संविधान को धारा १३३(१), (२) बमोजिम
दायर भएको प्रस्तुत मुद्दा सर्वोच्च अदालत (संवैधानिक

इजलास सञ्चालन) नियमावली, २०७२ को नियम ३(१) बमोजिम यस अदालतको क्षेत्राधिकारअन्तर्गतको प्रस्तुत निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ।

तथ्य खण्ड

नेपालको संविधानको धारा २०(९) मा “प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुने छ” भन्ने र संविधानको धारा २० को उपधारा (१०) मा “असमर्थ पक्षलाई कानूनबमोजिम निःशुल्क कानूनी सहायता पाउने हक हुने छ” भन्ने संवैधानिक प्रत्याभूति गरी कानूनव्यवसायी परिषद् ऐन, २०५० ऐनको दफा २२ को उपदफा (१) मा “वरिष्ठ अधिवक्ता तथा अधिवक्तालाई सर्वोच्च अदालतलगायत नेपालका जुनसुकै अड्डा, अदालत वा अधिकारीका समक्ष आफ्नो पक्षका तर्फबाट उपस्थित हुने, पैरवी गर्ने र बहस गर्ने अधिकार हुने छ” भन्ने कानूनी व्यवस्था भएकोमा सर्वोच्च अदालत पूर्ण बैठकले बनाएको सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ३० मा “अदालतमा पुनरावलोकनको लागिपरेको निवेदन चेम्बरबाट समेत हेर्न सकिने छ” भन्ने र सोही नियमावलीको नियम ६३ (५) मा “उपनियम (१) बमोजिम परेको पुनरावलोकनको निवेदनमा सम्बन्धित इजलासले अन्यथा आदेश दिएमा बाहेक निवेदकको मौखिक जिकिर र कानून व्यवसायीको बहसको सुनुवाइ गरिने छैन” भन्ने छ। उक्त नियमावलीको व्यवस्था संविधानको धारा २० (९)(१०) समेत बमोजिम प्रत्याभूति गरिएको मौलिक हक र कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५० को दफा २२(१) को कानूनी हकसँग समेत बाझिएको छ। उपर्युक्त नियमका व्यवस्थाहरू संविधानद्वारा प्रत्याभूत गरिएको न्यायसम्बन्धी मौलिक हक, अन्य कानून र न्यायका मूल्य मान्यता वा मान्य सिद्धान्तसँग बाझिएको तथा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तसमेत विपरीत हो।

संविधानले न्यायसम्बन्धी हकको प्रत्याभूति गर्नुको अर्थ तथा तात्पर्य न्यायको सुनुवाइ गर्ने कुरा स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट हुनुपर्छ भन्ने हो। न्यायसम्बन्धी हक प्रचलन गराउने तथा संविधानको धारा १२८ बमोजिम संविधान र कानूनको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार सर्वोच्च अदालतको हो। मुद्दा मामिलाका रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको संविधान र कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्त सबैले पालन गर्नुपर्ने हुन्छ। तर यस्तो अधिकारको सही प्रयोग हुन संविधान र संविधानप्रदत्त मौलिक हकको कार्यान्वयनमा गम्भीर हुने पर्छ। पूर्ण न्याय प्रदान गर्नका लागि नै सर्वोच्च अदालतलाई न्यायको आम सिद्धान्तविपरीतको अधिकार अर्थात् आफ्नो फैसलाको वैधता आफैँले जाँचन पाउने अधिकारसमेत दिइएको छ। पुनरावलोकनको अधिकार विशेष अधिकार भएकोले सर्वोच्च अदालतले संविधान र न्यायिक मूल्य मान्यता तथा सिद्धान्तहरूको विशेष तथा उच्च पालनातर्फ गम्भीर बन्नै पर्छ। संविधानले प्रदान गरेको यस्तो अधिकारलाई अदालतको इच्छा, चाहना, हेलचेक्रयाइ वा उदासीनताको विषय बनाइदैन भन्ने कुरा विधायिकाले ऐन बनाएर पुनरावलोकन गर्ने स्पष्ट आधारहरू व्यवस्था गरिदिएको छ।

न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११ को (१) मा कुनै अदालतबाट फैसला वा अन्तिम आदेश गरिसकेको मुद्दा सोही अदालतबाट पुनरावलोकन गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गर्नुको साथै, उपदफा (२) मा, “उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सर्वोच्च अदालतले देहायको अवस्थामा आफ्नो फैसला वा अन्तिम आदेश पुनरावलोकन गर्न सक्ने छ: (क) मुद्दामा भएको इन्साफमा तात्विक असर पर्ने किसिमको कुनै प्रमाण रहेको तथ्य मुद्दाको किनारा भएपछि मात्र सम्बन्धित पक्षलाई थाहा भएको देखिएमा, वा (ख) सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित नजिर

वा कानूनी सिद्धान्तको प्रतिकूल फैसला वा अन्तिम आदेश भएको देखिएमा" भन्ने व्यवस्था छ । ऐनको उपर्युक्त व्यवस्थाबाट पुनरावलोकनका लागि दिइने निवेदनको गम्भीरता कति धेरै रहेछ भन्ने अनुमान गर्न गाह्रो पर्दैन ।

सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ३० मा गरिएको व्यवस्थाबाट त्यस्तो निवेदन चेम्बरबाट समेत हेर्न सकिने भनिए पनि व्यवहारमा चेम्बरबाट मात्र हेरिँदै आएको छ । चेम्बर भनेको बन्द इजलास पनि होइन । बन्द इजलासमा इजलासमै बसेर मुद्दा हेरिन्छ तर चेम्बरबाट हेरिने मुद्दामा इजलासलाई खाली राखिन्छ । बन्द इजलास कायम गर्नुपर्ने मुद्दाबाहेकका मुद्दाहरू खुला इजलासबाट हेरिनुपर्ने, मुद्दामा बहससहितको सुनुवाइ गर्नुपर्ने, सुनुवाइको काम कारबाही इजलासमा बसेर मात्र गर्नुपर्ने र पक्षको भनाइ सुनेर मात्र निर्णयमा पुग्नुपर्ने न्यायका आधारभूत सिद्धान्तहरू नै हुन् । तर चेम्बरबाट मुद्दा हेरिँदा यी सबै मूल्य, मान्यता, सिद्धान्त र कानूनी व्यवस्थाहरूको विरुद्ध हुन जाने स्थिति रहन्छ । उक्त नियमावलीको व्यवस्थाले संविधान प्रदत्त स्वच्छ सुनुवाइको हकमाथि गम्भीर प्रहार भएको छ । सर्वोच्च अदालतबाट गरिने न्याय सम्पादन न्यायको प्रतीकको रूपमा रहेको इजलासबाट हुनुपर्ने र चेम्बर न्यायको प्रतीक नभएकोले इजलासबाहेक अन्यत्र बसेर गरिने न्याय सम्पादनबाट न्याय पर्न गएकै अवस्थामा समेत न्यायिक मान्न सकिँदैन । यस्तो कार्यबाट संवैधानिक प्रत्याभूतिको गम्भीर उल्लङ्घन हुन गई न्यायका सिद्धान्तको उपहास हुन जान्छ । अतः सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ३० को व्यवस्था संविधान र ऐनहरूको विपरीत गैरसंवैधानिक, गैरकानूनी हुनुको साथै न्यायका मूल्य मान्यता तथा सिद्धान्तविपरीत भएकोले बदरभागी छ ।

त्यसैगरी पक्षको प्रतिनिधित्व गरी इजलासमा उपस्थित हुन पाउने कानून व्यवसायीको संविधान

एवं ऐनद्वारा प्रदत्त अधिकार हो । संविधानले प्रत्याभूत गरेको न्यायसम्बन्धी मौलिक हक र कानून व्यवसायीसम्बन्धी अधिकारलाई कार्यान्वयन गर्न कानून व्यवसायीको प्रतिनिधित्व र अधिकारसम्बन्धी विशेष ऐनको रूपमा नेपाल कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५० प्रचलनमा छ । कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५० ऐनको दफा २२ उपदफा (१) मा "वरिष्ठ अधिवक्ता तथा अधिवक्तालाई सर्वोच्च अदालतलगायत नेपालका जुनसुकै अड्डा, अदालत वा अधिकारीका समक्ष आफ्नो पक्षका तर्फबाट उपस्थित हुने, पैरवी गर्ने र बहस गर्ने अधिकार हुने छ" भनिएकोमा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ३० र ६३(५) को व्यवस्थाले कानून व्यवसायीको संवैधानिक तथा कानूनी अधिकारमाथि नै गम्भीर आघात पुगेको छ । अदालतको अभिन्न अवयवको रूपमा रहने कानून व्यवसायी भनेको अदालतको अपरिहार्य सहयोगीसमेत हो । कानून व्यवसायीले केवल राय दिने र बहस पैरवी गर्ने मात्र होइन । कानून व्यवसायीको प्रतिनिधित्वबाट मुद्दामा पक्षको भनाई प्रकट हुने, पक्षलाई सुनुवाइको मौकाको सम्मान भई पक्षको असन्तुष्टि न्यूनीकरण हुने, इजलासलाई निष्कर्षमा पुग्न मद्दत पुग्ने, अदालतप्रतिको जनआस्था कायम राखी इजलासको गरिमा र मर्यादा कायम एवं अभिवृद्धि गर्नुको साथै अदालतबाट भएका आदेश वा फैसलाको कार्यान्वयनमा समेत सघाउ पुऱ्याउँछ । यसबाट कानून व्यवसायीको पेसागत हकहितको समेत संरक्षण र प्रवर्द्धन हुन जान्छ । तसर्थ, कानून व्यवसायीको प्रतिनिधित्वलाई नजरअन्दाज गर्ने होइन कि कानून व्यवसायीको उपस्थिति र बहस पैरवीका साथै आवश्यक परे बहसनोटसमेत पेस गर्नु गराउनु बढी औचित्यपूर्ण र न्यायपूर्ण कार्य हुन्छ । संविधानको धारा २०(२) को व्यवस्थाका अतिरिक्त संविधानको धारा २० (१०) मा "असमर्थ पक्षलाई कानूनबमोजिम निःशुल्क कानूनी सहायता पाउने हक हुने छ भन्ने व्यवस्थाले न्यायका लागि गरिने प्रयत्नमा

पक्षले कानूनी सहायता पाउने हक छ भन्ने हो । साथै कानूनी सहायता भनेको मूलतः कानून व्यवसायीको बहस पैरवी नै हो भन्ने कुरा कानूनी सहायतासम्बन्धी ऐन, २०५४ को दफा २ (क) मा गरिएको परिभाषाबाट समेत स्पष्ट हुन्छ । यसरी, समर्थ र असमर्थ पक्षलाई समेत कानूनी सहायता उपलब्ध गराई न्यायका लागि हदैसम्मको प्रयास गर्ने अवसर सुरक्षित गर्नुपर्ने संवैधानिक तथा कानूनी कर्तव्यसमेत हुन्छ ।

तसर्थ, पुनरावलोकनको निवेदनको संवेदनशीलतालाई मनन गरी कानून व्यवसायीको उपस्थिति, बहस पैरवी र आवश्यकताअनुसार बहससमेत अनिवार्य गर्नुपर्नेमा सो विपरीत पुनरावलोकनको निवेदन इजलासबाट नभई चेम्बरबाट हेर्न सकिने व्यवस्था गर्नुको साथै कानून व्यवसायीको प्रतिनिधित्व तथा बहस पैरवीलाई बन्देज लगाउनुलाई कुनै पनि दृष्टिबाट न्यायको सकारात्मक प्रयासको रूपमा लिन सकिँदैन । कानून व्यवसायीको प्रतिनिधित्वलाई वञ्चित गरिँदा न्यायको मूल्य मान्यता तथा सिद्धान्तलाई बल पुग्दैन । बरु यसबाट न्यायालय र न्याय पद्धतिप्रति नै प्रश्न उठ्ने स्थिति आउन सक्छ । साथै, न्यायको अपरिहार्य तत्त्वको रूपमा आफ्ना कुरा भन्नु पाउने अवसर वा सुनुवाइको मौकालाई लिइन्छ । त्यस्तो अवसर वा मौका सामान्यतः कानून व्यवसायीमार्फत प्रयोग गरिन्छ । सामान्य विषयमा समेत कानून व्यवसायीको प्रतिनिधित्वलाई अपरिहार्य मानिनेमा पुनरावलोकनजस्तो गम्भीर तथा संवेदनशील विषयको निवेदनमा कानून व्यवसायीको कुनै भूमिका नरहनु र इजलासबाट नभई चेम्बरबाट निर्णय गर्नु कुनै पनि आधार र कारणबाट औचित्यपूर्ण र न्यायिक हुनै सक्दैन । बरु यस्तो कार्यबाट न्यायका लागि अपरिहार्य अवयवको रूपमा रहेको कानून व्यवसायीविहीन न्याय खोज्ने प्रवृत्तिलाई बल पुग्छ । तसर्थ, पुनरावलोकन जस्तो गम्भीर विषयको निवेदनमा कानून व्यवसायीको बहसलाई अन्यथा आदेशको विषय बनाउने र

निवेदनको निर्णय चेम्बरबाट गर्ने व्यवस्था र कार्य संविधान, कानून, न्यायका मान्य सिद्धान्त तथा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त, कानून व्यवसायीको पेसागत हक अधिकारसमेतको अनुकूल छैन ।

अतः विपक्षीद्वारा बनाई जारी गरी प्रचलनमा रहेको सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ३० को व्यवस्था नेपालको संविधानको प्रस्तावना, धारा २० को उपधारा (९) (१०) सँग बाझिनुको साथै, संविधानको धारा ४६ द्वारा प्रत्याभूति गरिएको संवैधानिक उपचारको हक, धारा १३३ को उपधारा (१), (२), (३), (४), न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११ समेतको विपरीत भएको र सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ६३ को उपनियम (५) को व्यवस्थासमेत संविधानको धारा २० को उपधारा (२) को स्पष्टीकरणद्वारा प्रत्याभूत अधिकार र सोही धाराको उपधारा (९)(१०) सँग बाझिनुको साथै, नेपाल कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५० को दफा २२, कानूनी सहायतासम्बन्धी ऐन, २०५४ तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूसमेतको विपरीत भएकाले उपर्युक्त नियमावलीको उपर्युक्त व्यवस्थाहरू प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर घोषित गरिपाउँ भन्ने निवेदन दाबी ।

आदेश खण्ड

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदनसहितको मिसिल कागजात अध्ययन गरियो ।

निवेदक विद्वान् अधिवक्ताद्वय डा. श्री पुण्यप्रसाद खतिवडा, श्री दिपकविक्रम मिश्र तथा निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री विष्णु लुङ्गटेल, श्री सन्तोष भण्डारी, श्री सुजन नेपाल, श्री रामकृष्ण काफ्लेले सर्वोच्च अदालत नियमावलीको नियम ३० मा अदालतमा पुनरावलोकनको लागि परेको निवेदन चेम्बरबाट समेत हेर्न सकिने व्यवस्था छ । इजलासको विकल्पको रूपमा चेम्बरबाट समेत निवेदन हेर्न सकिने भन्ने नियमावलीको व्यवस्थालाई

समेत व्यवहारमा जुनसुकै अवस्था भए पनि चेम्बरबाट मात्रै हेर्ने गरिएको छ । नेपालको संविधानको धारा २० न्यायसम्बन्धी हकको उपधारा (९) हेरिएमा “प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुने छ” भन्ने संवैधानिक प्रत्याभूति छ । त्यस्तै गरी नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा (१०) मा “असमर्थ पक्षलाई कानूनबमोजिम निःशुल्क कानूनी सहायता पाउने हक हुने छ” भन्ने संवैधानिक प्रावधानसमेत छ । त्यसैगरी नेपाल कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५० को दफा २२ को उपदफा (१) मा वरिष्ठ अधिवक्ता वा अधिवक्तालाई सर्वोच्च अदालतलगायत नेपालका जुनसुकै अड्डा, अदालत वा अधिकारीसमक्ष आफ्नो पक्षको तर्फबाट उपस्थित हुने, पैरवी गर्ने र बहस गर्ने अधिकार हुने छ भन्ने कानूनी व्यवस्था छ । उल्लिखित संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्थाले मुद्दा मामिलामा स्वच्छ सुनुवाइको हक र कानून व्यवसायीको प्रतिनिधित्वलाई स्वीकार गरेको छ । सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ३० मा “अदालतमा पुनरावलोकनको लागि परेको निवेदन चेम्बरबाट समेत हेर्न सकिने छ” भनी कानूनी व्यवस्था गरिएकोमा उक्त कानूनी व्यवस्थाले प्रत्येक व्यक्तिलाई प्राप्त स्वच्छ सुनुवाइको हकमा अनुचित बन्देज लाग्ने हुँदा त्यस्तो बन्देज मौलिक हकविपरीत हुनुको साथै संवैधानिक व्यवस्थासँग बाझिएको छ । त्यसैगरी सोही नियमावलीको नियम ६३(५) मा “उपनियम (१) बमोजिम परेको पुनरावलोकनको निवेदनमा सम्बन्धित इजलासले अन्यथा आदेश दिएमा बाहेक निवेदनको मौखिक जिकिर र कानून व्यवसायीको बहसको सुनुवाइ गरिने छैन ।” भनी पुनरावलोकनको निवेदनमा कानून व्यवसायीको प्रतिनिधित्व नै इन्कार गरिएको छ । यस प्रकारको नियमावलीको व्यवस्था नेपाल कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५० को दफा २२ को उपदफा (१) विपरीत भई सो ऐनको प्रावधानविपरीत

छ । पुनरावलोकन के कुन आधारमा गर्ने भनी न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ ले स्पष्ट आधारहरू तोकेको छ । यसरी विधायिकाले ऐन बनाएरै पुनरावलोकन गर्न सकिने स्पष्ट आधारहरू तोकेको अवस्थामा संवैधानिक प्रावधान, मौलिक हक एवं कानून प्रदत्त हक तथा न्यायका मूल्य मान्यता र सिद्धान्त एवं प्राकृतिक न्याय सिद्धान्तविपरीत हुने गरी नियमावलीले गरेको अन्यथा व्यवस्थाले संवैधानिक वैधता र कानूनीता प्राप्त गर्न सक्नेन । बन्द इजलास कायम गर्नुपर्नेबाहेकका मुद्दाहरू खुला इजलासबाट हेरिनुपर्ने, मुद्दामा बहससहितको सुनुवाइको अवसर प्रदान गर्नुपर्ने, सुनुवाइ इजलासमा गर्नुपर्ने र पक्ष वा निजको प्रतिनिधि / कानून व्यवसायीको भनाइ बहस पैरवी सुनेर निर्णयमा पुग्नुपर्नेमा चेम्बरबाट मुद्दा हेरिँदा स्थापित मूल्य मान्यता एवं कानूनी व्यवस्थाहरूको विपरीत हुन गएको छ । पूर्ण बैठकले बनाएको सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ३० र ६३(५) को कानूनी व्यवस्था नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा (९) र (१०), नेपाल कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५० को दफा २२ को उपदफा (१), न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११ समेतको संवैधानिक एवं कानूनी प्रावधान तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूसमेतको विपरीत भएकाले नियमावलीको उक्त व्यवस्थाहरू प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर घोषित गरिपाउँ भनी गर्नुभएको बहस सुनियो ।

निवेदन दाबी तथा निवेदकतर्फबाट उपस्थित विद्वान् कानून व्यवसायीहरूको बहससमेतलाई विचार गर्दा निम्न प्रश्नमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

- (१) सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ३० र ६३(५) को व्यवस्था नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा (९)(१०) एवं नेपाल कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५० को दफा २२(१) र न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११ समेतको संवैधानिक एवं कानूनी हक एवं

प्रावधानसमेतसँग बाझिएको हो, होइन ?

(२) निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्ने हो, होइन ?

यसमा निवेदकले दाबी लिएको नियमावलीको कानूनी व्यवस्था संविधान र ऐनको प्रावधानसँग बाझिएको हो, होइन ? भनी पहिलो निर्णायक प्रश्नमा प्रवेश गर्नुपूर्व बाझिएको भनिएको संविधान तथा ऐनको प्रावधानहरूसँगसँगै सोसँग बाझिएको नियमावलीको प्रावधान अवलोकन गरी हेर्न वाञ्छनीय देखियो । नेपालको संविधान (यसपछि संविधान भनिएको) को धारा २० को उपधारा (९) मा "प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुने छ" भन्ने संवैधानिक प्रावधान रहेको छ । त्यस्तै संविधानको धारा २० को उपधारा (१०) मा "असमर्थ पक्षलाई कानूनबमोजिम निःशुल्क कानूनी सहायता पाउने हक हुने छ" भन्ने संवैधानिक प्रावधान रहेको छ । नेपाल कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५० को दफा २२ को उपदफा (१) मा "वरिष्ठ अधिवक्ता वा अधिवक्तालाई सर्वोच्च अदालतलगायत नेपालका जुनसुकै अड्डा, अदालत वा अधिकारीसमक्ष आफ्नो पक्षको तर्फबाट उपस्थित हुने, पैरवी गर्ने र बहस गर्ने अधिकार हुने छ" भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । उल्लिखित संविधान र ऐनको प्रावधानहरूसँग निवेदनमा बाझिएको भनिएको सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ३० हेरिएमा "अदालतमा पुनरावलोकनको लागि परेको निवेदन चेम्बरबाट समेत हेर्न सकिने छ" भन्ने कानूनी व्यवस्था देखिन्छ भने संविधान र ऐनको प्रावधानसँग बाझिएको भनिएको सोही नियमावलीको नियम ६३(५) हेरिएमा "उपनियम (१) बमोजिम परेको पुनरावलोकनको निवेदनमा सम्बन्धित इजलासले अन्यथा आदेश दिएमा बाहेक निवेदनको मौखिक जिकिर र कानून व्यवसायीको बहसको सुनुवाइ गरिने

छैन" भन्ने पाइयो ।

२. उल्लिखित संवैधानिक एवं कानूनी प्रावधानको अवलोकन गर्दा, सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ३० को व्यवस्था मौलिक हक अर्थात् "स्वच्छ सुनुवाइ हक" को विरुद्ध रहेको र सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ६३(५) को व्यवस्था मौलिक हक अर्थात् "असमर्थ पक्षले कानूनबमोजिम निःशुल्क कानूनी सहायता पाउने"^२ हक र कानूनी हक अर्थात् "कानून व्यवसायीले मुद्दाको पक्षको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गरी बहस पैरवी गर्न पाउने हक"^३ विरुद्ध रहेकोले अमान्य बदर गरिपाउँ भन्ने मुख्य निवेदन दाबी लिएको पाइन्छ । संविधानअन्तर्गत ऐन बन्ने र ऐनद्वारा प्रदान गरिएको प्रत्यायोजित अधिकारअन्तर्गत नै नियमावली बन्ने भएकोले नियमावलीको प्रावधान आफूलाई अधिकार प्रदान गर्ने संविधान र ऐनको प्रावधानअनुरूप हुनुपर्नेमा विवाद छैन । तथापि निवेदन दाबीबमोजिम संविधान र ऐनको व्यवस्थासँग नियमावलीको व्यवस्था बाझिएको पुष्टि गर्ने भार निवेदकउपर नै रहन्छ । न्यायिक प्रक्रियामा सुनुवाइको मौका दिई तत्पश्चात् मात्र निर्णयकर्ताले आधार र कारणसहित निर्णयमा पुग्नुपर्ने हुन्छ । स्वच्छ सुनुवाइमा मूलतः (क) मुद्दा हेर्ने अधिकारी वा अदालत कानूनद्वारा गठित हुनुपर्ने, (ख) मुद्दा हेर्ने अधिकारी सक्षम (Competent), स्वतन्त्र (Independent) र निष्पक्ष (Impartial) हुनुपर्ने, (ग) आफू विरुद्ध परेको मुद्दाको सूचना जानकारी पाउनुपर्ने, (घ) आफूले रोजेको कानून व्यवसायीबाट प्रतिरक्षा गराउन पाउनुपर्ने तर अभियुक्तको आर्थिक कमजोरीका कारण आफैँ कानून व्यवसायी राख्न नसकेमा निःशुल्क कानूनी सहायता उपलब्ध गराउनुपर्ने जस्ता विषय स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तमा अत्यावश्यक र अनिवार्य

१. नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा (९)
२. नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा (१०)
३. नेपाल कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५० को दफा २२ को उपदफा (१)

तत्व (Ingredient) नै मान्नुपर्ने हुन्छ । कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अर्धन्यायिक निकायमा चलेको कुनै मुद्दाको कारबाही वा न्यायिक प्रक्रियामा फैसला वा अन्तिम आदेश हुनुपूर्व कुनै सूचना जानकारी पक्षलाई उपलब्ध नगराएको, उचित प्रतिरक्षाको अवसर प्रदान नगरेको, आफूले रोजेको कानून व्यवसायीबाट प्रतिरक्षा गर्न रोक लगाएको वा आर्थिक कमजोरीका कारण कानून व्यवसायी राख्न नसक्ने अभियुक्तलाई निःशुल्क कानूनी सहायता उपलब्ध नगराएको वा त्यस्तो मुद्दामा कानून व्यवसायीले बहस, पैरवी, प्रतिरक्षा गर्न नपाएको भन्ने सन्दर्भको निवेदन दाबी देखिएन ।

३. प्रस्तुत निवेदन दाबी एक पटक सर्वोच्च अदालतबाट फैसला वा अन्तिम आदेश भएपश्चात् पर्न आएको पुनरावलोकन निवेदनमा अनुमति प्रदान हुनुपूर्वको सुनुवाइ चेम्बरबाट भएउपरको देखिएको छ । न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११(१) मा “कुनै अदालतबाट फैसला वा अन्तिम आदेश गरिसकेको मुद्दा सोही अदालतबाट पुनरावलोकन गरिने छैन” भन्ने कानूनी व्यवस्था गरेकोले सामान्यतः एक पटक फैसला गरिसकेको मुद्दामा उही अदालतले आफ्नो फैसला वा अन्तिम आदेश पुनरावलोकन नगर्ने सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरेको छ । यस प्रकारको कानूनी व्यवस्था गर्नुको विधायिकी मनसाय पक्षलाई लामो समयसम्म अनिश्चिततामा नराखी फैसला अन्तिम गर्नु नै रहेको छ । “सर्वोच्च अदालतले एक पटक आफैँले सम्पूर्ण तथ्य र कानूनी निरूपण गरी ठहर फैसला गरेको अवस्थामा सो फैसला पुनरावलोकन गरी हेर्ने व्यवस्था अत्यन्त विशिष्ट र विशेष प्रकारको हो । त्यसै भएर पुनरावलोकन गर्ने आधार, अवस्था र प्रक्रिया पनि सोही अनुरूप निर्दिष्ट गरिएको हुन्छ । अन्य मुद्दा मामिलाको जस्तो सामान्य प्रक्रियाबाटै पुनरावलोकन गरी हेर्ने आधार राख्ने हो भने उपल्लो तहको यस अदालतमा समेत पटकपटक एउटै मुद्दामा अलमलिइरहनुपर्ने अवस्था उत्पन्न भई मुद्दा मामिलाको कहिल्यै पनि अन्तिम निर्णय नहुने स्थिति

सिर्जना हुन्छ र त्यसबाट निर्णयको अन्तिमताको (Finality of the decision) सिद्धान्तसमेतको उल्लङ्घन हुन जाने”⁴ भनी यसै सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त प्रतिपादन भएकोले पुनरावलोकनको निवेदनलाई छुट्टै विशिष्ट दृष्टिकोणबाट हेर्नुपर्ने देखिन्छ । सर्वोच्च अदालतबाट फैसला वा अन्तिम आदेश भएपछि केही सीमित आधारमा मात्र पुनरावलोकन गर्न सकिने क्षेत्राधिकार भएकोले जुनसुकै मुद्दामा कानून व्यवसायीसमेत राखी इजलासमा व्यापक छलफल गर्दा एउटै मुद्दामा पटकपटक र लामो समयसम्म अलमलिनुपर्ने अवस्था आउँछ । पक्षको स्वतन्त्रता संरक्षण गर्न मुद्दालाई लामो समयसम्म अनिश्चिततामा राख्नु हुँदैन अर्थात् स्वच्छ सुनुवाइको हक सँगसँगै स्वतन्त्रताको हकको समेत ख्याल गर्नु जरूरी हुन्छ । अनावश्यक तवरले मुद्दामा ढिलाइ गरी फाइदा लिने प्रवृत्तिलाई रोक्न, न्याय सम्पादन प्रक्रियाको कारण पक्षलाई थप दुःख हैरानी हुन नदिई मुद्दाको शीघ्र फछ्यौट गर्न तथा फैसला अन्तिमताको मार्गको अवरोधलाई हटाउन जरूरी देखिन्छ । उल्लिखित नियम ३० बमोजिमको चेम्बर (मुद्दा हेर्ने इजलास) ले शीघ्र सुनुवाइको मार्गको अवरोधलाई हटाई न्याय प्रदान गर्न तथा न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११(२)(क)(ख) बमोजिम पक्षलाई प्राप्त अधिकारलाई सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम २७ बमोजिमको प्रक्रियाबाट पुनरावलोकनको अनुमति प्राप्त भई पक्षको अधिकार सुरक्षित नै हुने देखिन्छ ।

४. सर्वोच्च अदालतबाट फैसला वा अन्तिम आदेश भएपछि केही सीमित आधारमा मात्र पुनरावलोकन गर्न सकिने क्षेत्राधिकारतर्फ हेर्दा, न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११(२) मा “उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सर्वोच्च अदालतले देहायको अवस्थामा आफ्नो फैसला वा

4. निवेदक मचामाई महर्जनसमेत विरुद्ध दानबहादुर महर्जन मुद्दा अंशचलन ने.का.प. २०६४ नि.नं. ७८७७

अन्तिम आदेश पुनरावलोकन गर्न सक्ने छः

- (१) मुद्दामा भएको इन्साफमा तात्त्विक असर पर्ने किसिमको कुनै प्रमाण रहेको तथ्य मुद्दाको किनारा भएपछि मात्र सम्बन्धित पक्षलाई थाहा भएको देखिएमा, वा
- (२) सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित नजिर वा कानूनी सिद्धान्तको प्रतिकूल फैसला वा अन्तिम आदेश भएको देखिएमा।”

५. माथि विवेचित आधारमा एकातर्फ न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११(१) ले शीघ्र न्याय सम्पादन गर्न मुद्दामा फैसला वा अन्तिम आदेश गर्ने उही अदालतले पुनरावलोकन नगर्ने अर्थात् अन्तिमताको सिद्धान्त अङ्गीकार गरेको छ। यसबाट अन्त्यहीन विवादको समाप्ति भई मुद्दाका पक्षले स्वतन्त्रता प्राप्ति गर्ने देखिन्छ। अर्कोतर्फ अपवादको रूपमा न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११(२) को विशेष कानूनी व्यवस्था गरेको छ। यसले मूलतः (क) प्रतिपादित सिद्धान्तमा एकरूपता कायम गर्ने (ख) मुद्दामा तात्त्विक असर पर्ने प्रमाण फैसला भएपछि मात्र पक्षलाई जानकारी हुन आएको अवस्थामा प्रमाणबिना अर्थात् अनुमानसमेतका आधारमा भए गरेका फैसलामा न्यायको अन्त्य हुन नदिई घोर अन्यायबाट बचाउने सुविधासम्म हो। यसबाट विधायिकी मनसाय फैसला अन्तिमताको सिद्धान्तलाई प्रभावित गर्ने देखिँदैन।

६. ऐनमा तोकिएको सिमित अपवादात्मक अवस्थामा मात्र पुनरावलोकन गर्न सकिने भन्ने सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त हेरिएमा “पुनरावेदन सुन्ने व्यवस्था Extension of Original Jurisdiction भएको कारण सुरु अदालतले सरह पुनरावेदन सुन्ने अदालतले पनि आवश्यकताअनुसार सबुत प्रमाण बुझ्नेलगायतका सम्पूर्ण कार्यविधि पूरा गरी निर्णय गर्न सक्तछ तर Supervisory Jurisdiction अन्तर्गत दोहोर्चाई हेर्दा वा पुनरावलोकन गर्दा ऐनमा

तोकिएको सीमित आधारमा मात्र हेर्नुपर्ने” भनी सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्त^५ कायम भएको छ। त्यस्तैगरी सर्वोच्च अदालत बृहद् पूर्ण इजलासले समेत सोही पूर्ण इजलासको फैसलाअनुरूप नै “सुपरीवेक्षकीय अधिकारक्षेत्र (Supervisory Jurisdiction) अन्तर्गतको निवेदनमा ऐनमा तोकिएको सीमित आधारमा मुद्दा हेर्नुपर्ने”^६ भनी सिद्धान्तलाई कायम गरेको पाइन्छ। न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११(२) को कानूनी व्यवस्था अपवादात्मक व्यवस्था भएकोले पुनरावलोकनको निवेदनमा इजलासबाट अनुमति प्रदान भएपश्चात्समेत Supervisory Jurisdiction अन्तर्गत ऐनमा तोकिएको सीमित आधारमा मुद्दाको सुनुवाइ हुन्छ। यसैले न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११(२) को कानूनी व्यवस्थाबमोजिम सर्वोच्च अदालतलाई प्राप्त क्षेत्राधिकार साँघुरो र सीमित क्षेत्राधिकार देखिएको छ।

७. कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५० ऐनको दफा २२ उपदफा (१) मा “वरिष्ठ अधिवक्ता तथा अधिवक्तालाई सर्वोच्च अदालतलगायत नेपालका जुनसुकै अड्डा, अदालत वा अधिकारीका समक्ष आफ्नो पक्षका तर्फबाट उपस्थित हुने, पैरवी गर्ने र बहस गर्ने अधिकार हुने छ” भन्ने कानूनी व्यवस्था छ। सो कानूनी व्यवस्थाविपरीत सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ३० र ६३(५) को व्यवस्थाले कानून व्यवसायीले मुद्दाको पक्षको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गरी बहस पैरवी गर्न पाउने कानूनी हक र असमर्थ पक्षले कानूनबमोजिम निःशुल्क कानूनी सहायता पाउने संवैधानिक हकसमेतमा गम्भीर आघात पुगेको भन्ने निवेदन दाबी देखियो। आफ्ना कुरा भन्ने

5. निवेदक / प्रतिवादी किशोरी महतो सुडी विरुद्ध विपक्षी / वादी राम सरोवर देवीसमेत मुद्दा जालसाज नि.नं. ७८४३ तीन सदस्यीय पूर्ण इजलास
6. पुनरावेदक / वादी प्र.ना.नि. कृष्ण मानन्धरको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध प्रत्यर्थी / प्रतिवादी रत्नबहादुर के.सी. समेत मुद्दा लागु औषध खैरो हेरोइन नि.नं. १०३२० पाँच सदस्यीय बृहद् पूर्ण इजलास

पाउने पक्षको अधिकार एवं कानून व्यवसायीको सेवा लिन पाउने पक्षको अधिकार तथा पक्षको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गरी इजलासमा उपस्थित हुन पाउने कानून व्यवसायीको अधिकारलाई मुद्दाको सामान्य अदालती प्रक्रियामा बन्देज गरिँदैन। स्वच्छ सुनुवाइबाट न्याय सम्पादन प्रक्रियामा स्वच्छता, निष्पक्षता ल्याउने र निर्णयकर्तालाई स्वेच्छाकारी निर्णय गर्नबाट समेत रोक लगाउने हुँदा न्याय प्राप्तिको मजबुत खम्बा (Strong Pillar of Justice) मानिन्छ। यसैले मुद्दाको अन्तिम निर्णय हुनुपूर्व र मुद्दाको कार्यान्वयन गर्दा बाध्यात्मक रूपमा स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तको पालना गर्नुपर्ने देखिए पनि सुपरिवेक्षकीय क्षेत्राधिकारमा सोको अक्षरशः पालना गर्नुपर्ने आधार निवेदनमा खुलेको देखिएन।

८. पुनरावलोकनको निवेदन विशिष्ट अवस्था र प्रकृतिको भई सुपरिवेक्षकीय क्षेत्राधिकार (Supervisory Jurisdiction) समेत अपनाउनुपर्ने भएकोले प्रारम्भिक रूपमा सुनुवाइ गर्दा विशेष प्रक्रिया चेम्बरबाट हेर्न सकिने गरी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ३० को कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ। कानून प्रणालीको मुख्य उद्देश्य नै मुद्दाको स्वच्छ (fair) र शीघ्र फछ्यौट (Quick dispensation) नै हो। स्वच्छ त्यस्तो उचित (Just) प्रक्रिया हो, जुन न्यायका मान्य सिद्धान्तअनुरूप प्रक्रियागत निष्पक्षता प्रदान गर्न न्यूनतम मानक सुनिश्चित गरी न्याय प्रदान गर्न सहयोग गर्छ। स्वच्छ सुनुवाइसँगै अनावश्यक ढिलाइ हुन नदिने कानूनी व्यवस्थालाई समेत हेर्न जरूरी छ। मुद्दामा छिटो छरितो प्रक्रिया अवलम्बन गरी समयमै अन्तिम किनारा गर्दा अनिश्चितताको समाप्ति हुन्छ। उल्लिखित नियम ३० बमोजिम चेम्बरबाट हुने सुनुवाइले न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११(२) को अवस्था रहे नरहेको विचार गरी कानूनी आधारबेगरका दाबीलाई समयमै निरूपण हुने तथा पक्षहरूलाई समेत स्वतन्त्रता प्रदान गर्ने हुँदा नेपालको संविधानको धारा १७ को मौलिक

हकअनुरूप नै देखिन्छ। त्यसै गरी स्वच्छ सुनुवाइको अधिकारमा अनावश्यक ढिलाइ रोकिएको छरितो सुनुवाइको अधिकारसमेत अभिन्न रूपमा समाविष्ट हुने भएकोले स्वच्छ सुनुवाइको हक अर्थात् नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा (९) विपरीत मौलिक हकमा अनुचित बन्देज लगाएको पुष्टि हुँदैन। छिटो छरितो न्याय प्रशासनले मजबुत र प्रभावकारी न्याय प्रणाली स्थापित गर्छ। मुद्दाको समाप्ति उचित समयमा गर्नु राज्यको दायित्वसमेत हो। ढिलाइले पार्टीको अधिकारलाई उल्लङ्घन गर्छ (Delay violates the right of parties), न्याय दिन ढिलाइ गर्नु भनेको न्याय दिन इन्कार गर्नु हो (Justice delayed is justice denied), ढिलाइले समानतालाई पराजित गर्छ (Delay defeats equality) भन्ने दृष्टिकोण रहेको परिप्रेक्ष्यमा चेम्बरबाट गरिने शीघ्र निरूपणले समयमै न्यायको प्राप्ति भई समानताको हकको उपभोग गर्न सक्छ। विवेचित विषयवस्तु, दृष्टिकोण तथा संवैधानिक एवं कानूनी प्रावधानसमेतलाई विचार गर्दा स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार (Right to Fair Trial) सँगसँगै सुनुवाइ ढिलो गर्न नहुने (Right to tried without undue delay) सिद्धान्तसमेतलाई नजरअन्दाज गर्न मिलेन। यसैले सुपरिवेक्षकीय क्षेत्राधिकारअन्तर्गतको पुनरावलोकनको निवेदनमा प्रारम्भिक सुनुवाइ चेम्बरबाट गर्दा निवेदकको मौखिक जिकिर र कानून व्यवसायीको बहसको सुनुवाइ नगरिएको कारणले मात्र मुद्दामा पक्षको स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार, कानून व्यवसायी राख्न पाउने अधिकार तथा कानून व्यवसायीको पेसागत हकसमेतको संवैधानिक तथा कानूनी अधिकारको उल्लङ्घन भएको मान्न मिलेन।

९. पुनरावलोकनको निवेदनमा प्रारम्भिक सुनुवाइ औपचारिक अदालती प्रक्रियाबिना न्यायाधीशको इजलास (चेम्बरमा गठन भएको) बाट आदेश जारी गर्न सक्ने र त्यस्तो इजलासबाट आदेश जारी गर्नुअघि निवेदकको मौखिक जिकिर र कानून

व्यवसायीको बहसबिना चेम्बरबाट मुद्दा हेरिन सक्ने सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ३० र ६३(५) को व्यवस्था सुपरिवेक्षकीय क्षेत्राधिकारमा मात्र आकर्षित हुने देखियो। उक्त नियमावलीको व्यवस्था नेपालको संविधानको धारा १७, धारा १८, धारा २० को उपधारा (९) र न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११(१) समेतको संवैधानिक एवं कानूनी प्रावधानअनुरूप देखिन आउँछ। तसर्थ, निवेदन दाबीको नियमावलीको व्यवस्थाले मौलिक हकमा अनुचित बन्देज लगाई नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा (९) र (१०) सँग बाझिएको तथा नेपाल कानून व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५० को दफा २२ को उपदफा (१) को कानूनी व्यवस्थाविपरीत रहेको पुष्ट्याई निवेदन बेहोराबाट खुल्न नआएकोले कारण देखाउ आदेश जारी गरिरहनु परेन। प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ। रिट निवेदन खारेज हुने ठहरेकोले निवेदकले प्रस्तुत निवेदन दर्ता गर्दा यस अदालतमा र.नं. ५२०७ मिति २०७६।१२।२ मा राखेको धरौटी रु. ५०००।- सर्वोच्च अदालत (संवैधानिक इजलास सञ्चालन) नियमावली, २०७२ को नियम १५(३) बमोजिम सदर स्याहा हुने भएकोले उक्त रकम सदर स्याहा गर्नु भनी यस अदालतको लेखा शाखालाई जानकारी दिई रिट निवेदनको दायरी लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाइदिनु।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं।
न्या.दीपककुमार कार्की
न्या.मीरा खडका
न्या.प्रकाशमान सिंह राउत
न्या.सपना प्रधान मल्ल

इजलास अधिकृत: हर्कबहादुर क्षेत्री
इति संवत् २०७७ साल मार्ग ५ गते रोज ६ शुभम्।

४०४० ३३३

निर्णय नं. ००२६

सर्वोच्च अदालत, संवैधानिक इजलास
सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री चोलेन्द्र शम्शेर ज.ब.रा.
माननीय न्यायाधीश श्री विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री अनिल कुमार सिन्हा
माननीय न्यायाधीश श्री सपना प्रधान मल्ल
माननीय न्यायाधीश श्री तेजबहादुर के.सी.
संक्षिप्त आदेश मिति : २०७७।११।११

विषय : उत्प्रेषण / परमादेश

०७७-WC-००२८, ०७७-WC-००३१, ०७७-
WC-००३२, ०७७-WC-००३३, ०७७-WC-
००३४, ०७७-WC-००३५, ०७७-WC-००३६,
०७७-WC-००३७, ०७७-WC-००३८, ०७७-
WC-००३९, ०७७-WC-००४०, ०७७-WC-
००४१, ०७७-WC-००४२

निवेदक : काठमाडौं जिल्ला बुढानिलकण्ठ न.पा. वडा नं. बस्ने अधिवक्ता सन्तोष भण्डारीसमेत, भक्तपुर जिल्ला दधिकोट गा.वि.स. वडा नं. ५ बस्ने कञ्चनकृष्ण न्यौपाने, जिल्ला झापा बाह्रदशी गा.पा. वडा नं. ५ घर भई हाल का.जि.का.म.न.पा. वडा नं.२९ बस्ने समृत खरेलसमेत, रामेछाप जिल्ला साबिक पुरानागाउँ - ५ हाल परिवर्तित मन्थली न.पा.-९ निवासी अधिवक्ता ज्ञानेन्द्रराज आरणसमेत, जिल्ला बाँके नेपालगन्ज उ.म.न.पा. वडा नं. ९ घर भई हाल का.जि.का.म.न.पा. वडा नं. ११ बस्ने अधिवक्ता शालिकराम सापकोटासमेत, काठमाडौं जिल्ला का.म.न.पा. वडा नं.

३१ बस्ने वरिष्ठ अधिवक्ता दिनेश त्रिपाठी, काठमाडौं जिल्ला का.म.न.पा. वडा नं. २९ बस्ने अधिवक्ता दीपक राईसमेत, जिल्ला ललितपुर ललितपुर म.न.पा. वडा नं. १४ बस्ने जिल्ला लमजुङबाट प्रतिनिधिसभामा निर्वाचित सदस्य एवं नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (ने.क.पा) संसदीय दलका प्रमुख सचेतक देवप्रसाद गुरुङसमेत, जिल्ला काठमाडौं नागार्जुन न.पा. वडा नं. २ ठुलो भन्याङ बस्ने अधिवक्ता अमिता गौतम पौडेलसमेत, जिल्ला दाङ, तुलसीपुर उ.म.न.पा. १३ फूलवारी घर भई हाल का.जि.का.म.न.पा. माइतीघर बस्ने अधिवक्ता लोकेन्द्रबहादुर ओलीसमेत, जिल्ला सुर्खेत पञ्चपुरी न.पा. वडा नं. ४ बस्ने अधिवक्ता कलमबहादुर खत्री, जिल्ला काठमाडौं का.म.न.पा.वडा नं. ११ बबरमहलमा लिगल इनोभेसन एण्ड रिसर्च सेन्टरका संस्थापक अधिवक्ता मनिराम उपाध्याय, जिल्ला धादिङ त्रिपुरासुन्दरी गाउँपालिका वडा नं. ०४ आँटीगाउँ वतन भई हाल अधिवक्ता तुलसी सिंखडा

विरुद्ध

प्रत्यर्थी : राष्ट्रपतिको कार्यालय, शितल निवास, काठमाडौंसमेत

- संविधानमा रहेका सीमा बन्देजअनुसारको कारण आइपरेको अवस्थामा बाहेक संसदीय प्रणालीको आधारभूत मुल्य, मान्यता तथा अभ्यासको आधार ग्रहण गरी अन्य विकल्प हुँदाहुँदै कसैको इच्छा वा आत्मनिष्ठरूपमा देखेको आवश्यकताका आधारमा आवधिक चुनावबाहेकको अवस्थामा जनतालाई समेत आर्थिक दायित्व पर्ने गरी प्रतिनिधिसभा विघटन

गरिनु संविधानको मर्म र उद्देश्य नहुँदा त्यस्तो कार्य संविधानसम्मत नहुने।

(प्रकरण नं.२)

- चुनावमा जनताबाट बहुमत प्राप्त गरेपछि संसदीय दलको नेता चयन गरी प्रधानमन्त्री दिनु, त्यस्तो संसदीय दल र दलका प्रत्येक निर्वाचित जनप्रतिनिधिको संवैधानिक कर्तव्य नै हुन जान्छ भने संसदीय दलको नेताको हैसियतले नियुक्त भएका प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् संसद्प्रति उत्तरदायी भई राज्य सञ्चालन गर्नु संवैधानिक नैतिकताको विषय हुने।
- क्रमबद्ध रूपमा नेपालको संविधान धारा ७६ को उपधारा (२),(३) र (५) का विकल्पहरू हेर्दै जाँदा दुई वा सोभन्दा बढी दलहरूबिच एकीकरण भई धारा ७६ को उपधारा (१) को प्रयोजनार्थ संसद्भिन्न बहुमत प्राप्त भएको देखिने दल सिर्जना भएमा वा पछिल्लो चरणमा दुई वा सोभन्दा बढी दलहरूबाट सरकार गठन हुन सक्ने नयाँ समीकरण सिर्जना भएमा पनि त्यस्तो सरकार बनाउने विकल्प प्रतिनिधिसभाभित्रैबाट खोज्नुपर्ने धारा ७६ को समष्टिगत उद्देश्य र मनसाय रहेको देखिने।
- जनताले चुनावमार्फत संसद् दिन्छ, संसद्ले नै सरकार दिन्छ भन्ने मान्यतामा संसदीय व्यवस्था चलेको हुन्छ। संविधान निर्माताले आफ्नै देशका विगतका संवैधानिक अभ्यासहरूसमेतलाई मध्यनजर राखी संसद्ले सरकार दिन सक्ने अवस्था र विकल्प कायम रहेसम्म प्रतिनिधिसभामा बहुमत कायम रहेको संसदीय दलको नेतालाई नेपालको संविधानले धारा

७६ को उपधारा (७) मा उल्लिखित प्रावधानहरूको अभ्यास गर्नुपर्ने अवस्थाको परिकल्पना गरेको नदेखिने।

- नेपालको संविधानको धारा ५८ को अवशिष्ट अधिकार सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको अधिकारको बाँडफाँटसम्बन्धी प्रावधानसँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ। संविधानमा कुनै तहले प्रयोग गर्ने गरी नतोकिएको विषयमा सङ्घको अधिकार हुने व्यवस्था हुँदा प्रतिनिधिसभा विघटन धारा ५८ को अवशिष्ट अधिकारको सन्दर्भमा प्रयोग हुन नसक्ने।

(प्रकरण नं. ३)

निवेदकका तर्फबाट :

प्रत्यर्थाका तर्फबाट :

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

आदेश

यस इजलासमा विचाराधीन रहेको प्रस्तुत विवादमा निवेदन बेहोरा, लिखित जवाफ, निवेदकहरू तथा प्रत्यर्थाहरूका तर्फबाट उपस्थित भई बहस गर्नुहुने एवं अदालतको सहयोगीको रूपमा उपस्थित हुनु भएका विद्वान् कानून व्यवसायीहरूले प्रस्तुत गर्नुभएको बहस जिकिर, बहसनोटसमेतलाई दृष्टिगत गर्दा प्रस्तुत विवादको निरूपणमा मुख्यतः निम्नलिखित प्रश्नमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आएको छः-

१. प्रतिनिधिसभा विघटनको लागि सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले पेस गर्नुभएको सिफारिसका आधारमा सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट मिति २०७७।९।५ मा प्रतिनिधिसभा विघटन भएको प्रश्नमा राजनीतिक विषयवस्तु समावेश भएको भन्ने कारणले प्रस्तुत विवाद

यस अदालतले न्याय निरूपण गर्न मिल्ने प्रकृतिको हो वा होइन ?

२. संसदीय प्रणालीको आधारभूत मर्म एवं मूल्य मान्यता तथा आफ्नै र संसदीय प्रणाली भएका विभिन्न मुलुकहरूको अभ्यासबमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटन गर्नु नेपालको संविधानसम्मत हुन्छ वा हुँदैन ?
३. नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (१) र (७) तथा धारा ८५ प्रयोग गरी प्रतिनिधिसभा विघटन गर्नु संविधानसम्मत हुने हो वा होइन ?
४. सम्माननीय प्रधानमन्त्रीको प्रतिनिधिसभा विघटनको सिफारिस दुराशययुक्त छ वा छैन ?
५. रिट निवेदनको मागअनुसार आदेश जारी गर्नुपर्ने वा नपर्ने के हो ?

निवेदकहरूको निवेदन बेहोरा हेर्दा सम्माननीय प्रधानमन्त्री नेपालको संविधान (यस उपरान्त "संविधान" भनी सम्बोधन गरिएको) को धारा ७६ को उपधारा (१) अन्तर्गतको प्रधानमन्त्री भएको, उक्त धाराअनुसार नियुक्त भएका प्रधानमन्त्रीले संविधानको धारा ७६(७) को अधिकार प्रयोग गर्न नसक्ने, धारा ८५ को व्यवस्थाले विघटन गर्ने अधिकार सिर्जना नगर्ने, प्रधानमन्त्रीको सुविधा वा असुविधाको आधारमा प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न पाउने स्वविवेकीय अधिकार यो संविधानबमोजिम प्राप्त गर्न नसक्ने, हाम्रो विशिष्ट प्रकृतिको संसदीय व्यवस्था भएको मुलुकका लागि परम्परागत संसदीय व्यवस्था भएको मुलुकको दृष्टान्त अनुकरणीय हुन नसक्ने भएकोले संविधानमा नै नभएको अधिकार प्रयोग गरी प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने सिफारिस गैरसंवैधानिक भएको हुँदा सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले मिति २०७७।९।५ मा प्रतिनिधिसभा विघटन गर्नुभएको सिफारिस र सो

सिफारिसको आधारमा सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट मिति २०७७।१।५ गते प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने गरी भएका सम्पूर्ण कार्यहरू नेपालको संविधानको धारा १३३ को उपधारा (२) र (३) बमोजिम उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी प्रतिनिधिसभाले गर्नुपर्ने कामहरू सम्पादन गर्न आवश्यक र उपयुक्त आदेश गरिपाउँ भन्ने निवेदकको माग दाबी रहेको देखिन्छ ।

प्रत्यर्थीहरूमध्येका सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले प्रस्तुत गर्नुभएको लिखितजवाफ हेर्दा मुलुकको सार्वभौमसत्ता नेपाली जनतामा निहित रहेको, संविधानको धारा ७४ मा संसदीय शासन प्रणाली अवलम्बन गरी सो प्रणालीका विशेषतालाई स्वीकार गरिएको, प्रधानमन्त्रीले संसद् विघटन गर्न पाउने अधिकार संसदीय प्रणालीको अन्तर्निहित मूल्य र आधारभूत मान्यताभिन्न पर्ने, धारा ८५ ले प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल समाप्त हुनुअगावै विघटन हुनसक्ने अवस्था स्वीकार गरेको, प्रधानमन्त्रीले प्रतिनिधिसभा विघटनका लागि सिफारिस गर्न नपाउने भनी संविधानले कतै व्यक्त वा अव्यक्तरूपमा रोकेको अवस्था नभएको, धारा ७५ ले प्रदान गरेको कार्यकारिणी अधिकारमा यस विषयमा कुनै सीमा निर्धारण नगरिएको, धारा ७६ को उपधारा (१) बमोजिम मेरो नेतृत्वमा सरकार सञ्चालन भइरहेकोमा धारा ७६ को उपधारा (७) ले वैकल्पिक सरकार गठन हुन नसक्ने अवस्थामा प्रतिनिधिसभा विघटन हुन सक्ने परिकल्पना गरेको र प्रस्तुत विषयवस्तु राजनीतिक भएकोले अदालत प्रवेश गर्न नमिल्ने हुँदा उक्त संवैधानिक व्यवस्था संसदीय शासन प्रणालीको आधारभूत मान्यता र संसदीय प्रणाली अवलम्बन गर्ने मुलुकहरूका अभ्याससमेतका आधारमा प्रतिनिधिसभा विघटनको सिफारिस संविधानसम्मत भएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोरा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

उपर्युक्त निवेदनहरूको माग र लिखित

जवाफहरूको जिकिरहरूलगायत नेपालको संवैधानिक व्यवस्था, प्रतिपादित नजिर तथा बाहिरका संवैधानिक अभ्यासहरूसमेतका आधारमा विचार गर्दा निम्नानुसारका अवस्थाहरू देखियो:-

(१) प्रत्यर्थीहरूले प्रारम्भिक रूपमै यो राजनीतिक विषयवस्तु समावेश भएको विवाद हुँदा यस अदालतबाट न्याय निरूपणयोग्य होइन भन्ने प्रश्न उठाउनु भएको छ । सोतर्फ विचार गर्दा संविधानमा न्यायिक निरूपणको विषय हुँदैन भनी प्रस्ट शब्दमा अन्यथा व्यवस्था गरेको विषयका कुरामा बाहेक संविधानमा रहेका कुनै प्रावधानको प्रयोग र व्याख्यासम्बन्धी प्रश्न उठाई अदालतमा प्रवेश गरिएको अवस्थामा त्यस प्रकारका प्रश्नहरूको निरूपण गर्नु यस अदालतको कर्तव्य नै बन्दछ । केवल राजनीतिक महत्त्व वा राजनीतिक क्रियाकलाप भन्ने जस्ता कुराको आवरणमा संविधानद्वारा निर्धारित सीमा वा परिधि नाघेको भनी उठाएको प्रश्नहरूको निरूपण गर्न पन्छिने हो भने यस इजलासले संविधान प्रदत्त जिम्मेवारी पूरा नगरेको अवस्था सिर्जना हुन जान्छ । संविधानको धारा ७६ को उपधारा (१) र (७) र धारा ८५ प्रयोग गरी गरिएको प्रतिनिधिसभा विघटनको निर्णय संविधानसम्मत हुन्छ वा हुँदैन भन्ने जस्ता विशुद्ध संवैधानिक प्रश्नहरू प्रस्तुत विवादमा देखिएको र गम्भीर संवैधानिक व्याख्याको प्रश्न समावेश भएको ती विषयहरूको निरूपण नेपालको संविधानको धारा १३७ को उपधारा (३) बमोजिम यस अदालतको संवैधानिक इजलासले नै हेर्नुपर्ने संवैधानिक दायित्व रहेको कारण प्रस्तुत विवादका प्रश्नहरू न्यायिक निरूपणयोग्य रहेको देखिँदा राजनीतिक विषयवस्तु वा प्रश्न मात्र सन्निहित

रहेको भन्ने तर्क स्वीकार गर्न सकिएन। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ लागु भएपछि पटकपटक प्रतिनिधिसभा विघटन भएकोमा यस अदालतबाट तत्कालीन संवैधानिक व्यवस्थाहरूको आधारमा निवेदक हरिप्रसाद नेपालसमेत वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत (२०५१ सालको रिट नं. २३०४), अधिवक्ता रविराज भण्डारीसमेत वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री मनमोहन अधिकारीसमेत (२०५२ सालको रिट नं. ३१०५), अधिवक्ता श्यामकुमार खत्रीसमेत वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवासमेत (२०५९ सालको रिट नं. ३५४२) भएका निवेदनहरूमा विघटनसम्बन्धी विवाद अदालतबाट न्याय निरूपणयोग्य संवैधानिक एवं कानूनी प्रश्नको रूपमा स्वीकार गरिसकिएको समेत कारणबाट प्रस्तुत विवादको प्रश्न यस इजलासको अधिकारक्षेत्रभित्र नै रहेको देखियो।

- (२) संसदीय प्रणालीका आधारभूत मर्म एवं मूल्य मान्यता र सो प्रणाली अवलम्बन गर्ने विभिन्न मुलुकको अभ्यासलाई आधार लिई प्रतिनिधिसभा विघटन गर्नु संविधानसम्मत हुने हो वा होइन भन्ने दोस्रो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा संविधानको धारा ७४ ले नेपालको शासकीय स्वरूप संसदीय शासन प्रणालीमा आधारित भएकोबाटै प्रधानमन्त्रीलाई विघटनको अन्तर्निहित अधिकार रहेको भन्ने प्रत्यर्थी सम्माननीय प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को लिखित जवाफ रहेको छ। उक्त धारा ७४ ले नेपालको शासकीय स्वरूप परम्परागत संसदीय शासन प्रणालीमा मात्र सीमित नराखी “बहुलवादमा आधारित बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक सङ्घीय

लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासन प्रणाली” हुने भन्ने उल्लेख गरेबाट ती शब्दावलीहरूलाई सम्पूर्णतामा हेर्नुपर्ने हुन्छ। फेरि यो धारा आफैँमा कार्यात्मक धारा भन्ने देखिँदैन। संविधानको प्रस्तावनाको प्रारम्भमै “हामी सार्वभौमसत्ता सम्पन्न नेपाली जनता” भन्ने वाक्यांशबाट सुरु भई धारा २ मा “नेपालको सार्वभौमसत्ता र राजकीय सत्ता नेपाली जनतामा निहित रहेको र यसको प्रयोग यस संविधानमा व्यवस्था भएबमोजिम हुने छ” भन्ने उल्लेखन, धारा ८४ मा प्रतिनिधिसभा र धारा ८६ मा राष्ट्रिय सभाको गठनका सन्दर्भमा गरिएका निर्वाचन र मनोनयन प्रणाली, मतदान, उम्मेदवारी र सहभागितासमेतलाई समष्टिमा हेर्दा यो संविधान परम्परागत संसदीय प्रणालीको प्रतिबिम्ब नभई संविधानसभाहरूको लामो प्रयत्नपश्चात् आएको दस्तावेज हो। त्यसैगरी धारा ७६ मा मन्त्रिपरिषद्को संख्या वा कायम गरिनुपर्ने समावेशिताको सिद्धान्त, धारा ७६ को उपधारा (५) मा प्रतिनिधिसभाको कुनै सदस्य पनि प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन सक्ने व्यवस्था, धारा १०० को उपधारा (४) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा उल्लिखित अविश्वासको प्रस्ताव पेस गर्न नपाउने अवधि तथा धारा २९२ को संसदीय सुनुवाइको व्यवस्थाहरूलाई समग्रतामा हेर्दा हाम्रो शासकीय स्वरूप संसदीय प्रणाली हुँदाहुँदै पनि आफ्नै अनुभवले खारिएको र आवश्यकताद्वारा अनुप्राणित विशिष्ट किसिमको छ। संसदीय प्रणालीका अन्तर्भूत विशेषताहरूभन्दा फरक ढङ्गको आफ्नै मौलिकताबाट सिर्जना गरिएका संवैधानिक व्यवस्थाहरूको संरचनाबाट अनुप्राणित

रहेको हुँदा यस संविधानमा परम्परागत संसदीय शासन प्रणालीका सबै गुणहरू स्वतः समाहित छैनन् । यिनै कुराहरूको सन्दर्भ र सापेक्षतामा यो संविधानले अङ्गीकार गरेको दर्शनलाई मनन गर्दै संसदीय शासन प्रणालीका परम्परागत मूल्य मान्यता तथा अभ्यासको कुरालाई हेरिनु वाञ्छनीय हुन्छ । परम्परागत संसदीय प्रणाली अपनाएका मुलुकहरूमा पनि संसद् विघटन गर्ने कार्यलाई निरूत्साहित गर्नेतर्फ तथा उत्तरदायी सीमित सरकारको अवधारणातर्फ उन्मुख हुँदै गएको पाइन्छ ।

साबिक नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ५३(४)को प्रावधानअनुसार विगतमा भएका प्रतिनिधिसभा विघटन गर्नेसम्बन्धी अभ्यासहरूबाट सिकिएका पाठहरूसमेत मनन गर्दै वर्तमान संविधानका निर्माताहरूले प्रतिनिधिसभा विघटनसम्बन्धी व्यवस्थालाई संविधानमा निःसर्त रूपमा खुला छोडेको पाइँदैन । संविधानमा रहेका सीमा बन्देजअनुसारको कारण आइपरेको अवस्थामा बाहेक संसदीय प्रणालीको आधारभूत मूल्य, मान्यता तथा अभ्यासको आधार ग्रहण गरी अन्य विकल्प हुँदाहुँदै कसैको इच्छा वा आत्मनिष्ठरूपमा देखेको आवश्यकताका आधारमा आवधिक चुनाव बाहेकको अवस्थामा जनतालाई समेत आर्थिक दायित्व पर्ने गरी प्रतिनिधिसभा विघटन गरिनु संविधानको मर्म र उद्देश्य नहुँदा त्यस्तो कार्य संविधानसम्मत हुँदैन ।

- (३) नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (१) र (७) तथा धारा ८५ बमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटन गर्नु संविधानअनुकूल छ वा छैन भन्ने तेश्रो प्रश्नका सम्बन्धमा

विचार गर्दा सर्वप्रथम संविधानमा रहेका प्रावधानहरूको व्याख्या कसरी हुन्छ भन्ने संवैधानिक व्यवस्थातर्फ विचार गर्नु आवश्यक छ । संवैधानिक व्याख्याको सम्बन्धमा फरकफरक प्रकृतिका अवधारणा, सिद्धान्त तथा विज्ञहरूको राय रहेको अवस्थामा सर्वप्रथम आफ्नै संवैधानिक र कानूनी व्यवस्थाको विवेचना गर्नु आवश्यक हुन्छ । संविधानले व्याख्याको आवश्यकता पर्न सक्ने परिकल्पना गरेकै कारण धारा ३०६ को उपधारा (२) मा "विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस संविधानमा व्यक्त भएका कुराहरूको अधीनमा रही कानूनको व्याख्यासम्बन्धी कानूनी व्यवस्था नेपाल कानूनको व्याख्यामा लागु भएसरह यस संविधानको व्याख्यामा पनि लागु हुने छ" भन्ने उल्लेखनबाट कानून व्याख्यासम्बन्धी प्रचलित कानून तथा यस अदालतबाट विभिन्न समयमा कानूनको व्याख्या सम्बन्धमा कायम भएका नजिरहरूको आधारमा संवैधानिक व्यवस्थाको पनि व्याख्या हुनुपर्ने प्रस्ट छ । यस परिप्रेक्ष्यबाट संविधानको धारा ७६ को उपधारा (१),(२),(३) र (५) लाई दृष्टिगत गर्दा प्रतिनिधिसभा निर्वाचनको परिणाम घोषणापछि प्रधानमन्त्री नियुक्ति सम्बन्धमा पहिलो चरणमा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेता स्वतः नै सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट प्रधानमन्त्री नियुक्त हुने सम्बन्धमा द्विविधा देखिँदैन । सार्वभौमसत्ता सम्पन्न जनतासमक्ष आफू जनताको प्रतिनिधित्व गर्दै सरकार बनाउने प्रतिबद्धतासाथ चुनावमा भाग लिई जनप्रतिनिधिको रूपमा चुनिएर जाँदा त्यस्ता जनप्रतिनिधिहरूको दलले संसद्मा बहुमत प्राप्त गरेको अवस्थामा त्यस्तो बहुमत प्राप्त

संसदीय दलको नेतासँग सरकार बनाउने र राज्य सञ्चालन गर्नेबाहेक अन्य कुनै संवैधानिक विकल्प नै रहँदैन । चुनावमा जनताबाट बहुमत प्राप्त गरेपछि संसदीय दलको नेता चयन गरी प्रधानमन्त्री दिनु, त्यस्तो संसदीय दल र दलका प्रत्येक निर्वाचित जनप्रतिनिधिको संवैधानिक कर्तव्य नै हुन जान्छ भने संसदीय दलको नेताको हैसियतले नियुक्त भएका प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् संसद्प्रति उत्तरदायी भई तथा राज्य सञ्चालन गर्नु संवैधानिक नैतिकताको विषय पनि हो । त्यस प्रकारको अवस्था नभई प्रतिनिधिसभामा कुनै दलको स्पष्ट बहुमत नरहेको अवस्थामा अर्थात् दोस्रो चरणमा प्रतिनिधिसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रतिनिधिसभाको सदस्यलाई सम्माननीय राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी पनि प्रधानमन्त्री नियुक्त हुने अवस्था नभएमा वा नियुक्त भएका प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा तेस्रो चरणमा राष्ट्रपतिले प्रतिनिधिसभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएका दलको संसदीय दलको नेतालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यसरी नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा चौथो चरणमा प्रतिनिधिसभाका कुनै सदस्यले प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेमा राष्ट्रपतिले त्यस्तो सदस्यलाई प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी क्रमबद्ध रूपमा धारा ७६ को उपधारा (२),(३) र (५) का विकल्पहरू हेर्दै जाँदा दुई वा सोभन्दा बढी दलहरूबिच एकीकरण भई धारा ७६ को

उपधारा (१) को प्रयोजनार्थ संसद्भिन्न बहुमत प्राप्त भएको देखिने दल सिर्जना भएमा वा पछिल्लो चरणमा दुई वा सोभन्दा बढी दलहरूबाट सरकार गठन हुन सक्ने नयाँ समीकरण सिर्जना भएमा पनि त्यस्तो सरकार बनाउने विकल्प प्रतिनिधिसभाभित्रै खोज्नुपर्ने उक्त धारा ७६ को समष्टिगत उद्देश्य र मनसाय रहेको देखिन्छ ।

उक्त धारा ७६ को उपधारा (१),(२),(३) र (५) को समग्र बनोटलाई हेर्दा प्रधानमन्त्री नियुक्तिमा एकपछि अर्को प्रक्रिया अभ्यासगत रूपमा प्रतिनिधिसभाभित्र क्रियान्वयन हुँदै गई प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेको वा विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था सिर्जना भएमा त्यस्तो बाध्यात्मक अवस्थामा मात्र धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम तत्काल बहाल रहेका प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा प्रतिनिधिसभा विघटन हुने संवैधानिक व्यवस्था रहेको देखिन्छ । यस बाहेक प्रतिनिधिसभामा कुनै दलको बहुमत रहेको र धारा ७६ को उपधारा (१) बमोजिमको सरकार बन्न सक्ने टङ्कारो अवस्थामा धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटन हुन सक्छ वा सक्दैन भन्ने पनि प्रश्न पनि सिर्जना हुन सक्छ । प्रतिनिधिसभामा बहुमत प्राप्त दलले आफ्नो नेताको चुनाव गर्छ र स्वतः नै निजलाई राष्ट्रपतिबाट प्रधानमन्त्री नियुक्त गरिन्छ भन्ने विश्वास गर्नु सामान्य समझको कुरा हो ।

प्रस्तुत विवादमा प्रकट भएका वस्तुतथ्य सन्दर्भमा हेर्दा चुनावपश्चात् सुरुमा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्नसक्ने प्रतिनिधिसभाको सदस्यलाई राष्ट्रपतिको कार्यालयको मिति

२०७४।१।१३ को नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित सूचनाबमोजिम नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (२) अनुसारको सरकार गठन गर्न प्रधानमन्त्री नियुक्त गरिएको देखिए तापनि मिति २०७५।२।३ मा दुई पार्टी एकीकरण भई मिति २०७५।२।५ मा सम्माननीय प्रधानमन्त्री संयुक्त संसदीय दलको नेता चुनिनु भएपछि उहाँको हैसियत धारा ७६ को उपधारा (१) बमोजिमको बहुमत प्राप्त प्रधानमन्त्रीको रूपमा परिवर्तन भएको तथ्यगत रूपमा देखिएको छ। निवेदकहरूले उहाँको हैसियत धारा ७६ को उपधारा (१) बमोजिमको प्रधानमन्त्रीको रूपमा परिवर्तन भएकोबारे नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित नभएको भन्ने प्रश्न उठाए पनि प्रस्तुत विवादमा सम्माननीय प्रधानमन्त्रीलाई आफ्नै सत्तारूढ दलका केही सदस्यहरूले असहयोग गरेको कारण प्रतिनिधिसभा विघटन गर्नुपरेको भन्ने उहाँको लिखितजवाफमा रहेको र विघटनको सिफारिस गर्दा प्रतिनिधिसभामा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेताको हैसियत कायमै रहेको अवस्था हुँदा त्यसतर्फ प्रवेश गर्नुभन्दा धारा ७६ को उपधारा (१) बमोजिम हैसियत राख्ने प्रधानमन्त्रीलाई धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने अधिकार रहे नरहेकोतर्फ नै केन्द्रित हुनु आवश्यक देखियो। जनताले चुनावमार्फत संसद् दिन्छ, संसद्ले नै सरकार दिन्छ भन्ने मान्यतामा संसदीय व्यवस्था चलेको हुन्छ। संविधान निर्माताले आफ्नै देशका विगतका संवैधानिक अभ्यासहरूसमेतलाई मध्यनजर राखी संसद्ले सरकार दिन सक्ने अवस्था र विकल्प कायम रहेसम्म प्रतिनिधिसभामा बहुमत कायम रहेको संसदीय दलको

नेतालाई नेपालको संविधानले धारा ७६ को उपधारा (७) मा उल्लिखित प्रावधानहरूको अभ्यास गर्नुपर्ने अवस्थाको परिकल्पना गरेको देखिँदैन।

अर्कोतर्फ, प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल सम्बन्धमा संविधानको धारा ८५ को उपधारा (१) मा “यस संविधानबमोजिम अगावै विघटन भएकोमा बाहेक प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल पाँच वर्षको हुने छ” भन्ने व्यवस्था रहेको र उक्त धारा ८५ को उपधारा (१) को सन्दर्भ धारा ७६ को उपधारा (७) मा मात्र सीमित नगरी “यस संविधानबमोजिम” भन्ने शब्दावली परेको कारण धारा ७४ मा उल्लिखित संसदीय शासन प्रणालीको आधारभूत मूल्य र मान्यताबमोजिम सम्माननीय प्रधानमन्त्रीलाई संसद् विघटनको असीमित अधिकार रहेकोले प्रतिनिधिसभा विघटनको लागि धारा ८५ र ७४ आफैँमा क्रियाशील धारा भएको भन्ने जिकिरहरूतर्फ समेत विवेचना गर्नुपर्ने देखिन्छ। माथि उल्लेख भएबमोजिम यो संविधान परम्परागत संसदीय प्रणालीको प्रतिबिम्ब नभई विगतका अनुभवहरूलाई समेत मध्यनजर गर्दै संविधानसभाहरूको लामो प्रयत्नपश्चात् सहमतीय आधारबाट अन्तिमता प्रदान भएको दस्तावेज रहेको र संवैधानिक सर्वोच्चतालाई अङ्गीकार गरेको सम्बन्धमा विवाद नहुँदा प्रतिनिधिसभा विघटनका सम्बन्धमा संविधानमा शाब्दिकरूपमा व्यक्त अवस्था परिस्थिति र अधिकारबाहेक अव्यक्त अधिकार पनि रहेको भन्ने दाबी स्वीकारयोग्य देखिँदैन। संसद्ले प्रधानमन्त्री दिने र संसद्ले दिएको प्रधानमन्त्री सोही संसद्प्रति उत्तरदायी हुने व्यवस्था धारा ७६ मा रहेबाट सिमित सरकारको

अवधारणा अङ्गीकार गरेको यस संविधानले प्रतिनिधिसभा विघटनको केही पूर्वावस्थालाई लिखित रूपमा राखेको र अन्य अवधारणागत अधिकारलाई मौन वा सुषुप्त रूपमा क्रियाशील राखेको अनुमान गर्न सकिँदैन। त्यसैले धारा ८५(१) मा “यस संविधानबमोजिम अगावै विघटन भएकोमा बाहेक” भन्ने वाक्यांशले प्रतिनिधिसभा निर्वाचनपश्चात् धारा ७६ को उपधारा (१), (२), (३) र (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेपछि वा नियुक्त भएका प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेपछि प्रतिनिधिसभाका अरु कुनै सदस्य प्रधानमन्त्री नियुक्त हुने विकल्प समाप्त भएपश्चात् धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटन हुने संवैधानिक प्रावधान रहेको भन्ने अर्थमा नै बुझाउँछ। प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल निर्धारण गर्ने प्रयोजनार्थ रहेको धारा ८५ को उपधारा (१) प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न अधिकार सिर्जना गर्ने स्वतन्त्र धाराको रूपमा रहेको भन्ने तर्क स्वीकार गर्न सकिँदैन। संविधानको धारा ७५ को उपधारा (१) मा नेपालको कार्यकारिणी अधिकार यो संविधान र कानूनबमोजिम मन्त्रिपरिषद्मा निहित रहने र उपधारा (२) मा यो संविधान र कानूनको अधीनमा रही नेपालको शासन सञ्चालन गर्ने अभिभारा मन्त्रिपरिषद्मा हुने व्यवस्था रहेको छ। धारा ७५ को उपधारा (२) मा प्रयुक्त “यो संविधान र कानून को अधीनमा रही” भन्ने उल्लेखनले कार्यकारिणी अधिकारको प्रयोग यही संविधान र कानूनको अधीनमा रहेर गर्नुपर्ने सम्बन्धमा विवाद हुन सक्दैन। प्रतिनिधिसभाविघटनसम्बन्धमापनि संविधानले प्रदान गरेको अधिकार र निर्धारण

गरेका सीमा बन्देजलाई अनिवार्य रूपमा पालना गरिनु पर्दछ। लिखित संविधानको लक्ष्य सीमित सरकार हुन्छ र हरेक अङ्गको अधिकारको सीमा रेखा संविधानले कोरेको हुन्छ। संविधानवादसम्बन्धी अवधारणाले सरकारको शक्तिमा सीमितता, राज्यशक्तिको विभिन्न अङ्गमा शक्ति र अधिकारसमेतको पृथकीकरण र जनताप्रति उत्तरदायी सरकार सञ्चालनसम्बन्धी मान्यतालाई आत्मसात् गरेको हुन्छ। राज्यको सबै अङ्गको अधिकारको सीमारेखा संविधानबाट नै निर्धारित गरी शक्ति सन्तुलनको पालनमा प्रभावकारी बनाउनु नै लिखित संविधानको गुण हो।

त्यस्तै धारा ५८ को अवशिष्ट अधिकार सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको अधिकारको बाँडफाँटसम्बन्धी प्रावधानसँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ। संविधानमा कुनै तहले प्रयोग गर्ने गरी नतोकिएको विषयमा सङ्घको अधिकार हुने व्यवस्था हुँदा प्रतिनिधिसभा विघटन धारा ५८ को अवशिष्ट अधिकारको सन्दर्भमा प्रयोग हुने व्यवस्था होइन। धारा ३०६ को उपधारा (१) को खण्ड (ज) मा “राज्यशक्ति” को परिभाषामा उल्लेख भएको अवशिष्ट अधिकारले धारा ५८ लाई समेत सङ्केत गरेको छ। सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिचको अधिकारको विभाजनमा शून्यताको अवस्था भएमा मात्र यो धारा ५८ क्रियाशील हुने देखिन्छ। उक्त धाराहरूमा प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न प्रधानमन्त्रीको अधिकार सिर्जना गर्ने प्रावधान नदेखिएबाट उक्त धाराहरूको आवरणमा प्रतिनिधिसभा विघटनको सिफारिसलाई संवैधानिक रहेको भनी पुष्टि गर्ने संविधानसम्मत आधार

- नदेखिएको र माथि विवेचना गरिएको कारण र आधारहरूबाट धारा ७६ को उपधारा (१) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा बहुमतप्राप्त नेताको हैसियतमा रहनु भएका सम्माननीय प्रधानमन्त्रीलाई धारा ७६ को उपधारा (७) को पूर्वसर्तहरू आकर्षित हुने अवस्था नै नरहने हुँदा उक्त धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटनको सिफारिस गर्न पाउने संवैधानिक अधिकार रहेको पाइएन।
- (४) अब, प्रतिनिधिसभा विघटनको सिफारिस दुराशययुक्त छ वा छैन भन्ने चौथो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्दा जनताले चुनावमार्फत प्रतिनिधिसभाको लागि दलहरूमार्फत वा स्वतन्त्र सांसदसमेत दिइसकेको अवस्था रहेकोमा संसदले प्रधानमन्त्रीसमेत दिई मन्त्रिपरिषद्को गठन भएपश्चात् दलको आन्तरिक विवादको कारण सरकार सञ्चालन असहज भएको एवं अपेक्षाअनुसार काम गर्न नसकेको भन्ने लिखित जवाफहरूबाट देखिन्छ। राजनीतिक दलको आन्तरिक विवाद प्रचलित ऐन र दलको विधानबमोजिम समाधान गर्नु सम्बन्धित दलका प्रत्येक सदस्यको कर्तव्यको विषय भई संसदीय दलको नेतामाथि विश्वासको मत यथावत् रहेको वा अविश्वास रहेको कारण संसदीय दलको नेता परिवर्तन हुने भन्ने सम्बन्धमा विधानबमोजिम प्राप्त उपचारको मार्ग अवलम्बन गरी निकास प्रदान गरिने नै हुँदा र संविधानले किटान गरेको पूर्वावस्थाको अभावमा प्रतिनिधिसभा विघटनको सिफारिस संविधान प्रतिकूल भएको माथि विवेचना भइसकेकोले यस पृष्ठभूमिमा प्रतिनिधिसभा विघटन दुराशययुक्त हो वा होइन भन्नेतर्फ तत्काल प्रवेश गर्नु उपयुक्त देखिएन।
- ५) अब, रिट निवेदनको मागअनुसार आदेश जारी गर्नुपर्ने वा नपर्ने के हो भन्ने पाँचौं प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्दा सङ्घीय संसद्को प्रतिनिधिसभाको विघटनको लागि नेपालको संविधानले निर्दिष्ट गरेका निश्चित पूर्वावस्थाहरूको अभावमा तथा संविधानको आधारभूत मर्म, मूल्य र मान्यता प्रतिकूल सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (१) र (७), धारा ८५ तथा संसदीय प्रणालीको आधारभूत मर्म एवं मूल्य मान्यता तथा हाम्रो आफ्नै र संसदीय प्रणाली भएका विभिन्न मुलुकहरूको अभ्यासबमोजिम भनी सङ्घीय संसद्को वर्तमान प्रतिनिधिसभा विघटनका लागि सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष गर्नुभएको मिति २०७७।१।५ को सिफारिस तथा सोबमोजिम सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट सोही मितिमा भएको प्रतिनिधिसभा विघटनको निर्णय, विज्ञप्तिसमेतका तत्सम्बन्धी सम्पूर्ण कामकारबाहीहरू असंवैधानिक भएकोले प्रारम्भदेखि नै कानूनी प्रभाव शून्य रहने गरी उत्प्रेषणको आदेशले बदर हुने ठहर्छ। उपर्युक्तबमोजिम जारी गरिएको आदेशको परिणामस्वरूप सङ्घीय संसद्को प्रतिनिधिसभा उक्त असंवैधानिक विघटनभन्दा पहिलेकै स्थितिमा पुनर्स्थापित भई यथास्थितिमै काम गर्न सक्षम र समर्थ रहेको छ। प्रतिनिधिसभाको छैठौं अधिवेशन मिति २०७७।३।१८ मा अन्त्य भएको र संविधानको धारा ९३ को उपधारा (१) बमोजिम अनिवार्य रूपमा ६(छ) महिनाभित्र अर्को अधिवेशन आह्वान हुनुपर्नेमा उपर्युक्तबमोजिम प्रतिनिधिसभा असंवैधानिक

विघटन भएको कारणबाट समयावधि व्यतीत भए तापनि त्यस्तो विघटनको परिणामस्वरूप बैठक बस्ने मितिसमेत स्वतः परिवर्तन भएको मानि यो आदेश जारी भएको मितिले १३ (तेह्र) दिनभित्र प्रतिनिधिसभाको अधिवेशन बोलाई बैठकको लागि आवश्यक व्यवस्था गर्नु, गराउनु भनी प्रत्यर्थीहरूमध्येका श्री राष्ट्रपतिको कार्यालय, शीतलनिवास, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, सम्माननीय प्रधानमन्त्री के.पी. ओली, सम्माननीय सभामुख अग्नीप्रसाद सापकोटा, प्रतिनिधिसभाका नाममा परमादेशसमेत जारी गरिएको छ ।

यो आदेशको पालना तत्काल कार्यान्वयन गरिनुपर्ने प्रकृतिको रहेको र आदेशको पूर्णपाठ तैयार हुन समय लाग्ने भएकोले यो संक्षिप्त आदेश जारी गरिएको छ । आदेशको जानकारी सम्बन्धित पक्षहरूलाई तत्काल गराइदिनु ।

स.प्र.न्या.चोलेन्द्र शम्शेर ज.ब.रा.
न्या.विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठ
न्या.अनिलकुमार सिन्हा
न्या.सपना प्रधान मल्ल
न्या.तेजबहादुर के.सी.

इति संवत् २०७७ साल फाल्गुण ११ गते रोज ३ शुभम् ।

निर्णय नं. ००२७

सर्वोच्च अदालत, संवैधानिक इजलास
सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री चोलेन्द्र शम्शेर ज.ब.रा.
माननीय न्यायाधीश श्री दीपक कुमार कार्की
माननीय न्यायाधीश श्री मीरा खडका
माननीय न्यायाधीश श्री हरिकृष्ण कार्की
माननीय न्यायाधीश श्री ईश्वरप्रसाद खतिवडा
आदेश मिति : २०७८।१।८

०७४-WC-००२०

मुद्दा: संविधानसँग बाझिएको कानून अमान्य र बदर घोषित गरिपाउँ ।

निवेदक : जिल्ला पाल्पा वगनासकाली गा.पा. वडा नं. ८ घर भई हाल का.जि., का.म.न.पा. वडा नं. २९ बस्ने वर्ष ४९ को अधिवक्ता विष्णुप्रसाद घिमिरे

विरुद्ध

प्रत्यर्थी : सङ्घीय संसद, नयाँ बानेश्वर, काठमाडौंसमेत

- राज्यका सम्बद्ध निकायहरूका बिच वाञ्छित समन्वय र सहकार्य हुन सकेमा नै भ्रष्टाचार निवारण कार्यमा प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुन सक्तछ; समन्वय र सहकार्य अपेक्षित विषय पनि हो । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग भ्रष्टाचार निवारणको विषयमा केन्द्रित संवैधानिक आयोग भएकोले भ्रष्टाचार हुन नदिनका लागि यस आयोगले आवश्यक, उपयुक्त र विधिसम्मत तवरबाट निरोधात्मक उपायहरू अपनाउन सक्ने । तर भ्रष्टाचार निवारणको लागि पूर्वसावधानीस्वरूप

निरोधात्मक उपाय अपनाउने कुरामा संस्थागत कार्यक्षेत्रको सीमारेखा कोर्ने सङ्कुचित दृष्टिकोण अपनाउन भने उचित नदेखिने।

(प्रकरण नं. ३)

- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले भ्रष्टाचारको कसुरका विषयमा अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने अख्तियारी पाएको हुँदा भ्रष्टाचार निवारण गर्ने कुरामा आयोगको सक्रियता वा विशेष क्रियाशीलता अपेक्षित विषय पनि हो। तर भ्रष्टाचार निवारण गर्ने कुराको आडमा स्वेच्छाचारिता अपनाउने, जालझेल वा कपटपूर्ण कार्य गर्ने, निर्दोषलाई फसाउने, सताउने जस्ता कार्य गर्न भने नमिल्ने।
- स्रोत-साधन र अधिकारप्राप्त राज्यको संवैधानिक निकाय आफैँले घुस दिएर माझीले माछा मार्न जाल बिछ्याए जसरी कसैलाई पक्राउ गर्नु सभ्य समाजअनुकूल सुहाउने कुरा होइन। राज्यका निकायले आफ्ना नागरिकलाई फसाउने प्रपञ्चपूर्ण योजना बनाएर कार्यान्वयन गर्नु शोभनीय कुरा नहुने।

(प्रकरण नं. ९)

- कर्मचारीको कार्यक्षेत्रबाट रकम बरामद गरिएको देखाउँदैमा भ्रष्टाचार जस्तो गम्भीर कसुर स्थापित भइहाल्ने पनि होइन। कसैलाई भ्रष्टाचारी ठहर गर्न उक्त व्यक्तिले घुस खाने मनसाय राखेको, त्यसअनुसार घुस रकम माग गरेको र स्वेच्छाले रकम बुझेको थियो भन्ने पनि पुष्टि हुनुपर्ने।

(प्रकरण नं. ११)

- राज्य कोषको रकम भ्रष्टाचार प्रयोजनका लागि उपलब्ध गराउन प्रचलित कुनै ऐनले

अनुमति प्रदान गरेको देखिँदैन। ऐनद्वारा अख्तियारी प्रदान नगरिएको अवस्थामा नियममा प्रावधान समावेश गरेर रिसवत प्रयोजनका लागि राज्य कोषको रकम प्रदान गर्नु मनासिब हुँदैन। अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ नियम ३० मा रिसवतको रकम जफत हुने ऐनमा रहेको प्रावधान प्रतिकूल व्यवस्था गरिएकोसमेत देखिन्छ। रिसवतको रूपमा दिइएको र बरामद गरिएको रकम पुनः आयोगले नै फिर्ता लिने गरेको पाइन्छ। पहिले रकम दिने, रिसवत लिन दुरुत्साहन दिने, रकम दिलाउने, त्यसपछि मानिस पक्राउ गर्ने, मुद्दा चलाउने र सजाय दिलाउने, बरामद गरेको रकम आफैँसँग राख्ने र पुनः अर्को व्यक्तिलाई त्यसैगरी समात्ने कार्य प्रणालीबाट मातृ-ऐनमा रहेको रिसवतको रकम जफत हुने प्रावधानलाई सङ्कुचित पारेको वा नियमले अपवादको अवस्था सिर्जना गरेको देखिन्छ आउँदछ। यसबाट स्वच्छ अनुसन्धानप्रतिको विश्वसनीयतासमेत कमजोर बन्न जाने।

(प्रकरण नं. १८)

- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ नियम ३० अमान्य र बदर हुँदैमा अदालतमा विचाराधीन मुद्दा स्वतः समाप्त हुने वा खारेज हुने वा भए गरिएका सम्पूर्ण काम कारबाहीहरू प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर हुने होइनन्। न्यायिक प्रक्रियामा रहेका विवादको निरूपण गर्ने नियमित विधि / पद्धति निर्धारित छन्। नियम ३० लाई अमान्य र बदर भनी घोषित

गरिएकोसम्मको कारणबाट अदालतमा विचाराधीन मुद्दा नै खारेज हुनुपर्दछ भन्न वा सबै काम कारबाही अमान्य र बदर हुन्छन् भन्ने सम्झन नमिल्ने । मुद्दामा सङ्कलित अन्य प्रमाणको मूल्याङ्कनका आधारमा आरोप दाबी ठहर हुने वा नहुने कुराको न्यायिक निरूपण गर्नु नै पर्ने । अन्तिम भई नसकेका वा न्यायिक प्रक्रियामा रहेका विवादका सन्दर्भमा सो नियमावलीबमोजिम सङ्कलन गरिएको अर्थात्, प्रत्यर्थी आयोग स्वयम्ले नै दिई पठाएको सरकारी कोषको रकम बरामद गरिएको प्रमाणसम्म ग्रहणयोग्य नहुने ।

(प्रकरण नं.२१)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री शम्भु थापा, श्री चण्डेश्वर श्रेष्ठ, डा. श्री रजितभक्त प्रधानाङ्ग, श्री प्रकाशबहादुर के.सी., श्री रविनारायण खनाल, डा. श्री चन्द्रकान्त ज्ञवाली, श्री रमणकुमार श्रेष्ठ, श्री खगेन्द्रप्रसाद अधिकारी, विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री टिकाराम भट्टराई, श्री शरदप्रसाद कोइराला, डा. श्री भिमार्जुन आचार्य, श्री सुनिल पोखरेल, श्री ललितबहादुर बस्नेत, श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा बन्दी, श्री माधव कोइराला, श्री गजबहादुर ऐर र श्री टिकाबहादुर कुँवर, विष्णुमाया भुसाल

प्रत्यर्थीका तर्फबाट : विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ता श्री पदमप्रसाद पाण्डे, विद्वान् सहन्यायाधिवक्ताहरू श्री गोपालप्रसाद रिजाल र श्री सञ्जीवराज रेग्मी

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प.२०५१, अङ्क ८, नि.नं.४९५५
- ने.का.प.२०५१, अङ्क ९, नि.नं.४९७०

- ने.का.प.२०६३, अङ्क ३, नि.नं.७६६०
- ने.का.प.२०६५, अङ्क १२, नि.नं.८०४३
- ने.का.प.२०६९, अङ्क ३, नि.नं.८७७७
- ने.का.प.२०७४, नि.नं.९८८६

सम्बद्ध कानून :

- नेपालको संविधान
- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८
- भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९
- नेपाल कानून व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१०

आदेश

न्या.ईश्वरप्रसाद खतिवडा : नेपालको संविधानको धारा १३३(१), (२) र (३) बमोजिम यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ:

रिट निवेदन बेहोरा

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ९८ र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२० बमोजिम अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई अनुचित कार्य र भ्रष्टाचार सम्बन्धमा क्रमशः कारबाहीको लागि लेखी पठाउने र मुद्दा चलाउने अधिकार भएकोमा नेपालको संविधानको धारा २३९ ले सो आयोगलाई भ्रष्टाचार सम्बन्धमा मात्रै अनुसन्धान र अभियोजनको अधिकार दिएको छ । आयोगको काम, कर्तव्य, अधिकार र कार्यविधिको व्यवस्था गर्न अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ जारी भएको र यसलाई वर्तमान संविधानको धारा ३०४(१) ले वैधानिकता प्रदान गरेको छ । नेपालको संविधानको धारा २३८ मा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको गठनसम्बन्धी र धारा २३९ मा सो आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था छ । उक्त संवैधानिक व्यवस्थानुसार सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले भ्रष्टाचार गरी अख्तियारको

दुरुपयोग गरेकोमा अनुसन्धान गर्न र अनुसन्धानबाट भ्रष्टाचार मानिने कुनै काम गरेको देखिएमा अपराधमा संलग्न व्यक्तिउपर अधिकारप्राप्त अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सक्ने व्यवस्था संविधानको धारा २३९(१), (२) र (३) मा रहेको छ । आयोगले संविधानको धारा २३९(१) र (२) बमोजिम अनुसन्धान गर्दा सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिको काम कारबाही अन्य अधिकारी वा निकायको अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत पर्ने देखिएमा सम्बन्धित अधिकारी वा निकायसमक्ष लेखी पठाउन सक्ने व्यवस्था संविधानको धारा २३९ को उपधारा (४) मा रहेको छ । संविधानको धारा २३९ बमोजिम भ्रष्टाचारको कसुरमा अनुसन्धान र मुद्दा चलाउनेसम्बन्धी कार्य ऐनको दफा १३ देखि ३१ख, ३५, ३५ग समेतका प्रक्रियानुसार गर्नुपर्ने गरी कार्यविधि तोकिएको छ ।

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३७ बमोजिमको अख्तियार प्रयोग गरी आयोगले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ बनाई लागु गरेको छ । उक्त नियमावलीको नियम ३० मा सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले घुस रिसवत माग गरेको भनी पर्न आएको उजुरी निवेदनको अनुसन्धानको क्रममा आफ्ना कर्मचारी वा उजुरवाला वा अन्य कुनै व्यक्तिमार्फत सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिलाई घुस रिसवतबापत रकम उपलब्ध गराउन सक्ने र त्यसरी रिसवत उपलब्ध गराउने व्यक्तिलाई कारबाही र सजाय नगरिने व्यवस्था रहेको छ । आयोगलाई भ्रष्टाचारजन्य घटना भएको विषयमा मात्रै अनुसन्धान र अभियोजन गर्न सक्ने संवैधानिक प्रावधान छ । आयोगले भ्रष्टाचारजनित कार्य हुनुअगावै प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा उक्त घटना घटाउन सहयोग गर्न, प्रमाण सिर्जना गर्ने कार्य गर्न, गराउन तथा आवश्यक पर्ने रिसवतको रकम उपलब्ध गराउन मिल्दैन । भ्रष्टाचार जनित कुनै कसुर हुँदै छ भन्ने सूचना प्राप्त गरेमा

संविधानको धारा २३९(४) र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३७ बमोजिमको राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रसमक्ष पठाउनुपर्नेमा आयोगले नियमावलीको नियम ३० को आधारमा आफैँले रिसवतको रकम दिई दैनिक रूपमा राष्ट्रसेवकउपर गैरकानूनी रूपमा भ्रष्टाचार जनित कसुरमा पक्राउ र अभियोजन गरिआएको छ । संविधानको धारा १(१), १८(१), २०(४) २३९, भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को परिच्छेद-४ र अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३७ को सिमा नाघी क्षेत्राधिकारविहीन, न्याय र कानूनको मान्य सिद्धान्तप्रतिकूल अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० बनाई लागु गरेकोले सो नियम अमान्य र बदरभागी छ ।

विद्यमान कानूनी व्यवस्थानुसार आयोगलाई भइसकेको कार्य भ्रष्टाचार जनित कसुर हो वा होइन अनुसन्धान गर्न र आयोगको विवेकमा भ्रष्टाचारजन्य कसुर भएको लागेमा मुद्दा चलाउने अधिकार दिइएको छ । आयोगले ऐनको दफा ३७ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नियमावली बनाएको भनी नियम बनाउने अधिकारको स्रोत खुलाएको छ । भ्रष्टाचारको विषयमा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३७ र ३८ ले भ्रष्टाचार हुनुअगावै राज्य संयन्त्रलाई प्राप्त सूचनाअनुसार भ्रष्टाचार निवारण गर्ने व्यवस्था भएकोमा प्रत्यर्थी आयोगले उक्त प्रावधान प्रतिकूल आफ्नै संलग्नतामा स्रोत र साधन दिई राज्यले निषेध गरेको कसुर घटाउने कार्य फौजदारी कानूनको मान्य सिद्धान्त प्रतिकूल छ । ऐनको दफा ३७ को आदेश र परिधि (Mandate and limitation) भन्दा बाहिर गई नियमावलीको नियम ३० को प्रावधान बनाइएको छ । आयोग कानूनी निकाय भएकोले कानूनबमोजिम मात्रै कार्य गर्नसक्ने भएकोले र अधिकार बाहिर (Excess of Authority) गई बनाइएको कानून असंवैधानिक हुने निर्विवाद छ ।

ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न बनेको नियमले ऐनको कुन प्रावधान कार्यान्वयन गर्न नियम बनाएको हो द्विविधारहित रूपमा प्रमाणित गर्न नसके त्यसको वैधानिकता शून्य हुन्छ । दफा ३७ को प्रावधान र प्रत्यायोजित विधायनको सिद्धान्त (Principle of delegated legislation) को आधारमा नियम ३० लाई परीक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रत्यायोजित विधायनअन्तर्गतको कानूनमा मूल ऐनमा नभएको (Absence in mother law) र मूल ऐनमा भन्दा छुट्टै प्रावधान (Absolutely different provision) मान्य हुन सक्दैन । अधिकार प्रदान गर्ने स्रोतभन्दा बाहिर र स्रोतको अभावमा बनाइने कानून बदरभागी हुने सिद्धान्त (ने.का.प. २०७१, नि.नं.९१४९) कायम भएको छ । प्रत्यर्थी आयोगले आफ्नो क्षेत्राधिकार बढाउन (Extension गर्न) सक्दैन । नियमावलीको नियम ३० को प्रावधानबाट प्रत्यर्थी आयोगले संविधान र ऐनले नदिएको कार्यसीमा समाहित गर्दै (Coverage of activities beyond law) अधिकार बढाउने कार्य सर्वथा क्षेत्राधिकारविहीन छ । ऐनको दफा ३७ को सीमा उल्लङ्घन गरी आयोगले व्यवस्थापिकाको हैसियत धारण गर्न सक्तैन । जुन कार्य प्रत्यक्ष रूपमा गर्न मिल्दैन, त्यो कार्य अप्रत्यक्ष रूपमा समेत गर्न मिल्दैन । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३७ मा भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रको स्थापना गर्ने व्यवस्था गरेकोले सोको दफा ३८(घ),(ङ),(च),(छ),(ज) मा भ्रष्टाचारजनित कार्य निवारण गर्न भ्रष्टाचार कार्य हुनुअगावैको अवस्थामा राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने विषयमा आयोगले कुनै कार्य गर्ने अधिकार राख्न सक्तैन ।

कुनै कार्यलाई फौजदारी कसुर घोषणा गर्ने र दण्डनीय बनाउने अधिकार विधायिकालाई हुने हुँदा त्यस्तो सारवान् कानूनको स्रोत विधायिका मात्रै हुने संविधानको धारा १०९ र १९७ को प्रावधान प्रस्ट छ । संविधानको धारा २०(४) मा तत्काल प्रचलित कानूनले

सजाय नहुने कार्य गरेमा सजाय नहुने व्यवस्था गरेको छ । विधायिकी निकायको विशुद्ध विवेकलाई कसैले प्राप्त गर्ने (Acquisition) वा रूपान्तरण (modify) गर्ने अधिकार राख्दैन । भ्रष्टाचारको कसुर हुन गइरहेको अवस्थामा कानूनले निवारण गर्ने व्यवस्था गरेको छ । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २५ र २६ अन्तर्गत गरिने अनुसन्धानसमेतमा भ्रष्टाचारको कार्य हुन गइरहेको देखिएमा संविधानको धारा २३९(४) र ऐ. ऐनको दफा ३७ बमोजिमको निकायमा पठाउनुपर्ने हुन्छ । सम्भावित कसुरलाई पूर्णता दिई कारबाही गर्ने ऐनमा व्यवस्था नगरेकोले नियमावलीको नियम ३० भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३७ र ३८ समेतको प्रतिकूल छ ।

रिसवत माग गर्ने कार्य भएकोमा कार्यालयको गुनासो सुन्ने अधिकारी, कार्यालय प्रमुख, प्रधानमन्त्री कार्यालयको हेलो सरकार, सम्बन्धित निकायको माथिल्लो तहमा सिकायत गरी उपचार खोज्न सकिने प्रशासनिक र राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र कानूनी निकायको रूपमा रहेको छ । कुनै कानूनले अनुसन्धान गर्ने निकायलाई कसुर गर्न गराउन स्रोत र साधन उपलब्ध गराई प्रमाण सिर्जना गर्न सक्ने अधिकार नदिएको हुँदा नियमावलीको नियम ३० सरकार वादी हुने मुद्दाको अनुसन्धानसम्बन्धी मान्य सिद्धान्त र व्यवस्था प्रतिकूल छ । कुनै पनि कानूनको संवैधानिकता र वैधानिकता प्रमाणित हुनुपर्दछ । Nullum crimen sine lege (No crime without law), nullum poena sine lege (No punishment without law) भन्ने फौजदारी दण्ड विधानको सिद्धान्त रहेकोले उक्त सिद्धान्तअनुसार कसुरको घोषणा र उन्मुक्ति विधायिका निर्मित कानूनले मात्रै दिन सक्छ । विधायिकाबाहेक अन्य निकायलाई कसुर कायम गर्न वा विधायिका निर्मित कानूनले कसुर मानेको कार्यबाट उन्मुक्ति दिने अधिकार हुन सक्दैन । फौजदारी कसुर घोषणा गर्ने विधायिकाको

मात्रे अधिकार भएकोले सोबाहेकको कानूनबाट फौजदारी कसुर कायम गरी दण्डनीय बनाउने व्यवस्था सर्वथा असंवैधानिक छ।

विधायिका निर्मित सारवान् कानूनबाहेक अन्य आधारमा कुनै व्यक्ति दण्डित वा अयोग्य हुन नसक्ने सिद्धान्त (ने.का.प. नि.नं. ७८६६, नि.नं. ७८५५, नि.नं. ८५६४, नि.नं. ८८६०) सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित छ। नियमावलीको नियम ३० को प्रावधानको आधारमा फौजदारी कसुरको आरोप लाग्न र सजाय हुन सक्दैन। अतः अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३७, भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३, ३७, ३८ (घ), (ङ), (च), (छ), (ज), नेपालको संविधानको धारा १(१), १८(१), २०(४), १०९(१), १९७, २३९(१), (२), (६) र फौजदारी कसुर कायम गर्ने व्यवस्थापकीय अधिकारको सिद्धान्तसँग बाझिएको हुँदा उक्त नियम ३० र सोबमोजिम भए गरेका सम्पूर्ण काम कारबाहीहरू प्रारम्भदेखि नै उत्प्रेषणलगायत अन्य उपयुक्त आदेश जारी गरी अमान्य र बदर घोषणा गरिपाउँ। नियम ३० को आधारमा अनाहकमा फौजदारी कसुरमा पक्राउ, अभियोजन र दण्डित भइरहेको, व्यवहारमा प्रतिशोधको अस्त्र र फसाउने संयन्त्रको रूपमा दुरुपयोग भइरहेको हुँदा सर्वोच्च अदालत (संवैधानिक इजलास सञ्चालन) नियमावली, २०७२ को नियम १९(४) बमोजिम उक्त नियमावलीको नियम ३० कार्यान्वयन नगर्नु, नगराउनु भनी अन्तरिम आदेश जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको रिट निवेदन।

कारण देखाउ आदेश

निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो? आदेश जारी हुनु नपर्ने कानूनबमोजिमको आधार कारण भए सोसमेत साथै राखी लिखित जवाफ

पेस गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा सूचना म्याद जारी गरी लिखित जवाफ प्राप्त भएपछि वा अवधि नाघेपछि पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७४।९।७ को आदेश।

लिखित जवाफ बेहोरा

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० को व्यवस्थाले रिट निवेदकले जिकिर लिए जस्तो कुनै कार्यलाई कसुर घोषणा गरेको नभई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३ ले कुनै कार्य गर्न वा नगर्नका लागि रिसवत लिएमा वा लिन मन्जुर गरेमा त्यस्तो कार्य भ्रष्टाचारको कसुर हुने (Legislative construction of crime) व्यवस्था रहेको छ। कुनै सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले घुस रिसवत माग गरेको भनी आयोगमा पर्न आएको उजुरी निवेदनको अनुसन्धानको सिलसिलामा आयोगले आफ्ना कर्मचारी वा उजुरवाला वा अन्य कुनै व्यक्तिमार्फत त्यस्तो सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिलाई घुस रिसवतबापत रकम उपलब्ध गराउन सक्ने गरी गरेको नितान्त कार्यविधिगत व्यवस्थालाई रिट निवेदकले बढाइ चढाइ गरी नियम ३० ले नयाँ कसुरको घोषणा गरेको भनी विद्यमान कानूनी व्यवस्थालाई अतिरंजित अर्थ लगाई संविधानसँग बाझिएको भनी लिएको जिकिर त्रुटिपूर्ण हुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छ। राष्ट्रसेवकले रिसवत लिने कार्यलाई नियमावलीको नियम ३० ले कसुर कायम गरेको नभई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३ ले स्पष्ट रूपमा (Explicitly) कसुर कायम गरेको र उक्त दफा ३ को प्रभावकारी र परिणाममुखी कार्यान्वयनका लागि ऐनको अधिकार र परिधिभित्र रही कार्यविधिगत रूपमा बनेको व्यवस्थालाई अन्यथा अर्थ गरी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३ को दण्डात्मक व्यवस्थाबाट प्रशासित हुन नपरोस् भन्ने ध्येयबाट दायर गरिएको रिट निवेदन खारेजभागी छ। अख्तियार

दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० को व्यवस्था लामो समयदेखिको निरन्तर अभ्यास, अविच्छिन्न रूपमा परीक्षण भई कानूनी वैधता (Legality and legitimacy) प्राप्त गर्दै आइरहेको छ। भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३ समेतको व्यवस्थालाई निष्प्रभावी (Dysfunctional) बनाउने उद्देश्यले दायर गरेको रिट निवेदन औचित्यपूर्ण नहुँदा बदरयोग्य छ। घुस रिसवतबापतको रकम उपलब्ध गराउने आयोगको कार्य सुराकीको माध्यमबाट गुप्त कारबाहीको अवलम्बन र विशेष अनुसन्धानात्मक प्रविधिको प्रयोग गरी प्रमाण सङ्कलन गर्ने कार्य हो। नेपालसमेत पक्ष भएको र सन्धि ऐनको दफा १० अनुसार नेपाल कानूनसरह भएको भ्रष्टाचार विरुद्धको सयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासन्धि (UNCAC) को धारा ५० ले समेत विशेष प्रकारका मुद्दाहरूको अनुसन्धानमा विशेष अनुसन्धानात्मक पद्धतिहरू अवलम्बन गर्न सकिने र अवलम्बन गर्नुपर्ने गरी पक्ष राष्ट्रहरूको लागि दायित्व (Obligation) तोकेको छ। अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० को प्रयोग कुनै सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले घुस रिसवत मागेको भनी आयोगलाई जानकारी प्राप्त भएको अवस्थामा (जहाँ सार्वजनिक पदाधिकारीले आर्थिक रूपमा रिसवत मागेको मनसाय पहिले नै स्थापित भइसकेको हुन्छ) सेवाग्राहीले त्यस्तो रकम तुरुन्तै वा आफ्नो आर्थिक हैसियत तथा अन्य कारणबाट उपलब्ध गराउन नसक्ने स्थितिमा अपराधकर्ताको अपराधिक मनसायलाई उजागर गर्ने भौतिक प्रमाण सङ्कलनको कार्यविधिलाई सरलीकरण गर्ने क्रममा रकम उपलब्ध गराउन प्रयोग हुन्छ। भ्रष्टाचार जस्तै केही गम्भीर खालका मुद्दाहरूमा यसरी रकम उपलब्ध गराई भौतिक प्रमाण सङ्कलन गर्ने प्रचलन अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा पनि रहेको पाइन्छ। हाम्रो देशको विभिन्न विषयगत कानूनहरू (सङ्गठित अपराध निवारण ऐन, २०७० समेत) अन्तर्गत चल्ने

मुद्दाहरूमा Control delivery र Undercover operation को प्रक्रियालाई अवलम्बन गरिँदै आएको छ। नियम ३० को व्यवस्था विशेष अनुसन्धानात्मक पद्धतिअन्तर्गतको कार्यविधिगत व्यवस्था भएकोले संवैधानिक व्यवस्था तथा कानूनी व्यवस्थासँग प्रतिकूल नरहेको हुँदा निवेदन दाबी खारेजयोग्य छ भन्ने बेहोराको प्रत्यर्थी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको लिखित जवाफ।

कानून निर्माण गर्ने विधायिकी अधिकार प्रत्यायोजित व्यवस्थापनअन्तर्गत कार्यपालिकाले नियमावली बनाएको हो। संविधानसँग बाझिएका कानून संशोधन गर्न वा नयाँ कानून निर्माण गर्न आवश्यक भए नेपाल सरकारले सङ्घीय संसदमा विधेयक प्रस्तुत गरेको अवस्थामा विधि र प्रक्रियाबमोजिम सङ्घीय संसदबाट विधेयक पारित हुने नै भएकोले सङ्घीय संसदलाई विपक्षी बनाई दायर गरिएको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने प्रत्यर्थी सङ्घीय संसदको लिखित जवाफ।

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० को उपनियम (१) मा कुनै सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले घुस रिसवत माग गरेको भनी आयोगमा पर्न आएको उजुरी निवेदनको अनुसन्धानको सिलसिलामा आयोगले आफ्ना कर्मचारी वा उजुरवाला वा अन्य कुनै व्यक्तिमार्फत त्यस्तो सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिलाई घुस रिसवतबापत रकम उपलब्ध गराउन सक्ने व्यवस्था रहेको र सोही नियमको उपनियम (२) मा उपनियम (१) बमोजिम घुस रिसवत उपलब्ध गराउने कर्मचारी वा व्यक्तिलाई कुनै किसिमको कारबाही र सजाय गरिने छैन भन्ने व्यवस्था रहेको छ। भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ ले रिसवत लिने दिने कार्यलाई कसुर कायम गरेको छ। अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा १३ को उपदफा (१) मा भ्रष्टाचारको सम्बन्धमा कसैले उजुरी

वा कुनै स्रोतबाट आयोगलाई प्राप्त भएको जानकारीको आधारमा आयोगले यस ऐनबमोजिम अनुसन्धान र तहकिकात गर्न वा अन्य कारबाही चलाउन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। नियमावलीको नियम ३० मा रहेको व्यवस्था कुनै सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले घुस रिसवत माग गरेको भनी आयोगमा पर्न आएको उजुरी निवेदनपछि गरिने अनुसन्धानको पाटोसम्म हो। नियमावलीको नियम ३० को व्यवस्थाले कुनै कसुर निर्धारण गर्ने र सजाय दिने नभई सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिको रिसवत लिने प्रवृत्तिको अनुसन्धान गर्ने आधार मात्र प्रदान गरेको छ। उक्त व्यवस्था अधीनस्थ विधायनको सिद्धान्त प्रतिकूल नभएको र संविधानसँग बाझिएको भन्ने निवेदन जिकिर खारेजभागी छ भन्ने प्रत्यर्थी कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावलीको नियम ३० को व्यवस्था कानूनको कार्यान्वयनलाई सहज बनाउन गरिएको व्यवस्था हुँदा संविधान र ऐनका विभिन्न प्रावधानसँग बाझिएको भनी अन्यथा जिकिर लिन मिल्ने होइन। विवादित नियमावलीको नियम ३० ले भ्रष्टाचार हुन दिनबाट रोक्न र भ्रष्टाचारीउपर कारबाही गर्नका लागि अपनाउन सकिने प्रक्रिया निर्धारण गरेको हो। उक्त व्यवस्थाको उद्देश्य भ्रष्टाचार गर्ने विरुद्ध प्रमाण सङ्कलन गर्नेसम्म हुँदा अनावश्यक अर्थ लगाइएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने प्रत्यर्थी नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्को लिखित जवाफ।

लिखित बहस-नोट तथा बहस जिकिर

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत विवादमा क्रमशः मिति २०७६ कार्तिक ८, २०७६ पौष २, २०७६ माघ १, २०७६ फाल्गुण १४, २०७७ श्रावण २१ तथा २०७७ मार्ग २४ मा सुनुवाइ गरियो। सुनुवाइ छलफलको

क्रममा निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री शम्भु थापा, श्री चण्डेश्वर श्रेष्ठ, डा. श्री रजितभक्त प्रधानाङ्ग, श्री प्रकाशबहादुर के.सी., श्री रविनारायण खनाल, डा. श्री चन्द्रकान्त ज्ञवाली, श्री रमणकुमार श्रेष्ठ, श्री खगेन्द्रप्रसाद अधिकारी, विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री टिकाराम भट्टराई, श्री शरदप्रसाद कोइराला, डा. श्री भिमार्जुन आचार्य, श्री सुनिल पोखरेल, श्री ललितबहादुर बस्नेत, श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा बन्दी, श्री माधव कोइराला, श्री गजबहादुर ऐर र श्री टिकाबहादुर कुँवरले गर्नुभएको बहस जिकिर सुनियो। यसका अतिरिक्त निवेदकतर्फका विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता प्रा.डा. श्री रजितभक्त प्रधानाङ्गले पेस गर्नुभएको लिखित बहस-नोट, विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री शम्भु थापा, श्री चण्डेश्वर श्रेष्ठ, श्री रमणकुमार श्रेष्ठ, विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा (बन्दी), श्री शरदप्रसाद कोइराला र डा. श्री भिमार्जुन आचार्यसमेत ६ जनाले संयुक्त रूपमा पेस गर्नुभएको लिखित बहस-नोट तथा विदुषी अधिवक्ता श्री विष्णुमाया भुसालले पेस गर्नु भएको छुट्टै बहस-नोटसमेत अध्ययन गरियो। वहाँहरूले गर्नुभएका जिकिरमा मुख्यतः भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ तथा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ मा सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले रिसवत माग गरेको अवस्थामा अनुसन्धान गर्ने निकाय अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट रिसवत रकम उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छैन। कुनै कार्यलाई अपराधिकरण गर्ने, अपराध घोषित गरिएको कुनै कार्यलाई अपराधिकरणबाट अलग्याउन सक्ने विशेष अधिकार विधायिकालाई मात्र हुने भएकोले यस्तो कानूनको प्रयोग गर्दा विधायिकी कानूनको अक्षरशः पालना गर्नुपर्छ। आयोगलाई भ्रष्टाचारजन्य कार्य भएको अवस्थामा त्यसको अनुसन्धान र अभियोजन गर्न संविधान र कानूनले अख्तियारी प्रदान गरेको छ। भ्रष्टाचारजन्य कार्य भई नसकेको वा हुन लागेको थाहा

पाएको अवस्थामा रोकनेतर्फ अग्रसर नभै अख्तियार आफैँले रकम उपलब्ध गराई रिसवत दिन लगाउने कार्यबाट आयोगकै संलग्नतामा अपूर्ण अपराधलाई पूर्णता दिने कार्य हुन जान्छ । आफैँले दिएको रकम नै बरामद गराई प्रमाणको सिर्जना गरी पुनः आफैँले अदालतसम्मक्ष अभियोग दर्ता गर्ने कार्य संविधान र कानूनसम्मत् छैन । संसद्भन्दा बाहिर प्रत्यायोजित विधायनको अधिकारअन्तर्गत बन्ने नियमावलीमा ऐनको कार्यान्वयनको लागि कार्यविधिगत व्यवस्थासम्म गर्न सक्ने हुन्छ । कुनै कार्यलाई कसुर घोषणा गर्ने, दण्ड जरिवाना तोक्ने, हक अधिकार सिर्जना गर्ने जस्ता सारवान् कानूनको विषय नियमावलीमा राख्ने कार्य असंवैधानिक हुन जान्छ । सारवान् कानूनको विषय संसद्को एकलौटी क्षेत्राधिकारको विषय हो । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० को व्यवस्थाले रिसवत दिनेलाई समेत कारबाही नगर्ने गरी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३ लाई समेत निस्तेज तुल्याएको छ । विवादित नियम ३० को प्रावधान “सारवान् व्यवस्था नियममा व्यवस्थित गरिएकोलाई संविधान वा ऐनले दिएको अधिकारको सीमाभित्र रही गरिएको मान्न नमिल्ने; आधारभूत र सारवान् कुरा ऐनमा नै छैन भने नियममा राख्न उचित र वैध हुन नसक्ने; नियमावली आफैँ स्वतन्त्र र स्वावलम्बी हुन सक्ने” भनी बसन्तबहादुर श्रेष्ठ विरुद्ध मन्त्रिपरिषद् सचिवालयसमेत भएको विवादमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तसमेत प्रतिकूल छ । कसैलाई धराप र फन्दामा पारी फसाउने नियतले अनुसन्धान र अभियोजन गर्नु संविधानवाद प्रतिकूल कार्य हो भनी जिकिर गर्नुभएको पाइयो ।

वहाँहरूले बहस जिकिरको क्रममा सन् १९४७ मा बेलायतमा हाउस अफ लर्डसले *Brannan v. Peek* को मुद्दामा कुनै फन्दा वा विवशतामा पारी फसाउने नियतले गरिने अनुसन्धानमा अपराध गर्न

प्रोत्साहित गरे जस्तो देखिने हुँदा अनुसन्धानकर्ता स्वयं नै त्यस्तो कार्यका लागि दोषी हुने सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ । भारतीय सर्वोच्च अदालतले समेत रामकृष्ण, बासवान सिंह, सोम प्रकाशसमेतका कतिपय मुद्दाहरूमा ट्रयाप अनुसन्धानले घुस रिसवत ग्रहण गर्न र अपराध गर्न प्रोत्साहित गर्ने हुँदा त्यस प्रकारका अनुसन्धान र अभियोजनलाई निषेध गर्नुपर्ने गरी राय व्यक्त गरेको छ । नेपालको संविधानको धारा २३९, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ ले आयोगलाई कुनै व्यक्तिले भ्रष्टाचार गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको सम्बन्धमा मात्र उजुरीका आधारमा त्यस्ता व्यक्तिउपर अनुसन्धान र अभियोजन गर्न सक्ने अख्तियारी प्रदान गरेको छ । घटना घटित नहुँदै आफैँ वारदात निर्माण गरी राज्य कोषको रकमलाई कानूनविपरीत रिसवतको रूपमा कुनै व्यक्तिलाई प्रयोग गरिदिने वा दिन सक्ने अख्तियारी आयोगलाई छैन । नियम ३० को व्यवस्था *Due Process* को अवधारणाविपरीत छ । यो प्रावधान निर्दोष मानिसउपर प्रयोग हुन सक्ने अवस्थाको छ, यसबाट कसुर गर्न उत्प्रेरित गर्ने गरी रकम दिने सम्भावना रहेको छ, यो प्रावधान *Unjust* र *Unethical* छ भन्ने बुँदासमेत उल्लेख गर्नुभयो ।

निवेदकतर्फका विद्वान् कानून व्यवसायीहरूले बहस गर्दा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले तुला विवाद (काण्ड) को कुरामा आफूले गर्नुपर्ने अनुसन्धानको काम संसदीय समितिको निर्देशनपछि पनि नगरेका उदाहरणहरू छन्; संविधान र कानूनले शक्तिशाली बनाएको निकाय भए पनि तुला काण्डका विषयमा अनुसन्धान र अभियोजन गरिएका खासै परिणाम देखिएका छैनन्; यदाकदा सरकारको स्वार्थ वा रूचिअनुसार काम कारबाही भएका छन्; भ्रष्टाचारको व्यापक जालोउपर अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी बोकेको आयोग निम्नस्तरका कर्मचारीलाई स्टिड अप्रेसनको माध्यमबाट पक्राउ गरेर मुलुकको भ्रष्टाचार

नियन्त्रण गर्ने र सुशासनको प्रत्याभूति दिलाउने कुरामा केन्द्रित भएको छ; कार्यालय सहयोगी जस्ता निम्नस्तरका कर्मचारीहरूलाई हजार / दुई हजार घुस समाउन अख्तियार आफैँले रकम उपलब्ध गराएर 'स्टिड अप्रेसन' गरेका कतिपय उदाहरणहरू छन् । अनुसन्धानकर्ताले प्रमाण सङ्कलन गर्ने हो, प्रमाण सिर्जना गर्ने गरी राज्यले रकम उपलब्ध गराउनुलाई Unethical investigation मान्नुपर्ने हुन्छ । यो स्वच्छ सुनुवाइको अधिकारविपरीत पनि छ । विवादित प्रावधान कानूनको समान संरक्षणको हक, न्यायिक स्वच्छताको हक तथा गोपनीयताको हकसमेत विपरीत छ । विवादित प्रावधानले अपराध सिर्जना गर्दछ र व्यक्तिको निहित योजना कार्यान्वयनका लागि आधार प्रदान गर्दछ भनी जिकिर गर्नुभयो ।

विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता तथा अधिवक्ताहरूले बहस गर्दा नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा (४) मा तत्काल प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरेबापत कुनै व्यक्ति सजायभागी हुने छैन र कुनै पनि व्यक्तिलाई कसुर गर्दाको अवस्थामा कानूनमा तोकिएको भन्दा बढी सजाय दिइने छैन भन्ने व्यवस्था छ । फौजदारी न्यायको सिद्धान्तको रूपमा स्वीकार गरिएको Principle of Legality/Principle of Constitutionality समेतका फौजदारी न्यायका सिद्धान्तहरूको पालना हुनुपर्दछ । नियमावलीको नियम ३० ले घुस रिसवत उपलब्ध गराउने कार्यलाई कसुर नहुने गरी Decriminalize गरेको छ र रकम उपलब्ध गराउने व्यक्तिलाई कुनै किसिमको कारबाही र सजाय गरिने छैन भनी भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३ मा रहेको प्रावधानको अपवाद अवस्था निर्माण गरेको छ । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३७ ले आयोगलाई कार्यविधि बनाउनेसम्मको अधिकार दिएको छ, आयोगले सारवान् कानून बनाउन सक्छ । सारवान् फौजदारी कानून बनाउने अधिकार संसद्मा रहेको

छ । अपराध-चक्र (Cycle of Criminalization) भित्र Criminalization, De-Criminalization, Re-Criminalization, Double Criminalization, Over-Criminalization पनि पर्ने भएकोले सो आधारमा समेत नियम ३० को विश्लेषण हुन जरूरी छ भन्ने कुरासमेत उल्लेख गर्नुभयो ।

तसर्थ, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगनियमावली, २०५९ को नियम ३० को व्यवस्था Arbitrary, Mala-fide तथा unreasonable रहेको तथा नेपालको संविधानको धारा १, १८, २०, १०९, ११७ र २३९; भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३, ३७, ३८, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३७ समेतसँग बाझिएको हुँदा उक्त नियम र सोबमोजिम भए गरेका सम्पूर्ण काम कारबाहीहरू प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर घोषित गरिनु पर्दछ भन्ने वहाँहरूको बहस जिकिर रहेको पाइयो ।

प्रत्यर्थीहरूका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ता श्री पदमप्रसाद पाण्डेय, विद्वान् सहन्यायाधिवक्ताहरू श्री गोपालप्रसाद रिजाल र श्री सञ्जीवराज रेग्मीले बहस गर्नुभयो । वहाँहरूले पेस गर्नुभएको लिखित बहस-नोटसमेत अध्ययन गरियो । लिखित बहस-नोटमा तथा इजलाससमक्ष छलफलको क्रममा वहाँहरूले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगनियमावली, २०५९ को नियम ३० को व्यवस्था भ्रष्टाचार निवारण ऐनले निषेध गरेको कार्य अर्थात् घुस रिसवत माग गर्ने सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिउपर मात्र लागु हुने भएकोले सार्वजनिक पद धारण नगरेका निवेदकलाई सो व्यवस्थाले कुनै असर गर्दैन । उक्त नियमको व्यवस्थासँग निवेदकको सार्थक सम्बन्ध रहेको देखाउन सक्नु भएको छैन । नियमावलीको नियम ३० लागु हुने सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्ति वा घुस रिसवतसहित पक्राउ परी अभियोग लागेको व्यक्तिले उक्त नियम ३० लाई

चुनौती दिनुभएको अवस्था छैन । हकदैयाको प्रश्न निरूपण हुनुपर्ने देखिन्छ । धारा १३७ ले निर्धारण गरेको संवैधानिक इजलासको अधिकारक्षेत्रभित्र यस्तो विवाद समेटिएको छैन । संविधानको धारा २३९ ले कुनै सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले भ्रष्टाचार गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको सम्बन्धमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले कानूनबमोजिम अनुसन्धान गर्न वा गराउन सक्ने र अनुसन्धानबाट भ्रष्टाचार गरेको देखिएमा संलग्न व्यक्तिउपर मुद्दा दायर गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३७ ले सो ऐनको कार्यान्वयनका लागि आयोगले नियम बनाउन सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ । सोही अधिकारअन्तर्गत आयोगले नियमावली बनाएको हो । विवादित नियम ३० को व्यवस्थाले कुनै कार्यलाई कसुर कायम गरेको छैन । यो व्यवस्था सारवान् व्यवस्था होइन । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३ ले घुस रिसवत लिने दिने कार्यलाई कसुर भनी परिभाषित गरेको छ । यस्तो भ्रष्टाचारजन्य कार्यको अनुसन्धान गर्ने अधिकार र कर्तव्य आयोगमा रहेको छ । यस किसिमको घुस रिसवतसम्बन्धी उजुरी कसैले पनि आयोगमा दिन सक्दछ । आयोगमा पर्न आएका यस्ता उजुरीमा अनुसन्धान गर्न र उजुरीअनुसार सार्वजनिक पद धारण गरेको कुनै व्यक्तिले घुस रिसवत माग गरेको भन्ने कुराको पुष्टि हुन वा देखिन आएको अवस्थामा मात्र घुस रिसवतबापत रकम उपलब्ध गराउने हो भनी उल्लेख गर्नुभयो ।

विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ता तथा सहन्यायाधिवक्ताहरूले बहस जिकिरको क्रममा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३२ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी आयोगले रिसवतको कसुरमा रंगेहात पक्राउ, अनुसन्धान र अभियोजन गर्नेसम्बन्धी निर्देशिका, २०७३ बनाई जारी गरेको छ । यो प्रावधान कसैउपर प्रतिशोध लिने

वा फसाउने अस्त्र हुन सक्नेन । भ्रष्टाचार निवारण ऐनको दफा ३ अनुसार घुस रिसवत मान्ने वा रिसवत लिन मन्जुर गर्ने दुवै कार्य कसुर हुन्छ । सेवाग्राहीसँग माग गरिएको रकम निज स्वयंले नदिएको, दिन नसकेको वा दिन नचाहेको अवस्थामा निजले आयोगलाई सूचना दिई आयोगले अभिलेख राखी रकम दिन सकिने र कुनै राष्ट्रसेवकले उक्त रकम लिएको अवस्थामा रीतपूर्वक बरामद गरी प्रमाणको रूपमा अदालतसमक्ष पेस गरिनेसम्म हो । यो भ्रष्टाचारको कसुर भइसकेपछि प्रमाण सङ्कलन गर्ने पूर्णतः कार्यविधिगत व्यवस्था हो । निवेदकले आफू वा अमुक व्यक्तिउपर नियम ३० को प्रयोग असमान र भेदभावपूर्ण रूपमा गरेको भनी कुनै जिकिर लिएको छैन । नियम ३० स्वेच्छाचारी रूपमा प्रयोग गरिएको वा अन्यथा भएको अवस्थामा अदालतले प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्ने वा नगर्ने कुरा प्रत्येक मुद्दाबाट निकर्गोल गर्न सक्ने नै हुन्छ भनी उल्लेख गर्नुभयो ।

वहाँहरूले भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासन्धि, २००३ को धारा ५० ले भ्रष्टाचार निरोध र रोकथामका लागि राज्य पक्षले विद्युतीय वा अन्य किसिमका सुराकी र गुप्त कारबाही जस्ता अन्य विशेष अनुसन्धानात्मक प्रविधिहरू प्रयोग गर्न तथा ती प्रविधिबाट प्राप्त प्रमाणलाई अदालतमा ग्रहणयोग्य बनाउन अनुमति प्रदान गर्ने व्यवस्था गरेको छ । नेपालले यस महासन्धिलाई २३ फेब्रुवरी, २०११ मा अनुमोदन गरी पक्ष राष्ट्र बनेकोले पक्ष राज्यको हैसियतले महासन्धिको पालना र कार्यान्वयन गर्नु नेपालको दायित्वसमेत हो । नियमावलीको नियम ३० को व्यवस्था भ्रष्टाचारको कसुरमा प्रमाण सङ्कलनका सम्बन्धमा गरिएको विशेष अनुसन्धानात्मक विधि हो । भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासन्धिको धारा ५० को प्रावधानले पनि नियमावलीको सो व्यवस्थालाई स्वीकार गरेको छ । सङ्गठित प्रकृतिका अपराधमा नियन्त्रित अनुसन्धान प्रविधि र गुप्त

कारबाहीको विधिलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा मान्यता दिइएको छ । अन्तरदेशीय सङ्गठित अपराधसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासन्धि, २००० ले यस प्रकारका विधिलाई सङ्गठित अपराधको नियन्त्रणमा प्रयोग गर्न सकिने गरी समावेश गरेको छ । सङ्गठित अपराध निवारण ऐन, २०७० को दफा १३ तथा लागु औषध नियन्त्रण ऐन, २०३३ को दफा ३ को खण्ड (अ१) मा नियन्त्रित अनुसन्धान प्रविधि (कन्ट्रोल डेलिभरी) र गुप्त कारबाही अनुसन्धान (अन्डर कभर अपरेसन) र यस्तै अन्य उपयुक्त अनुसन्धान पद्धति कसुरको अनुसन्धानको सिलसिलामा अवलम्बन गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । स्टिड अपरेसनलगायतका उपयुक्त अनुसन्धान विधिहरू भ्रष्टाचारलगायतका सङ्गठित रूपमा हुने कसुरको नियन्त्रणको लागि प्रयोग गर्न सकिने अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय कानूनहरूले स्वीकार गरेको छ । नियम ३० को व्यवस्था सोही मान्यतामा आधारित रहेको छ । यो कार्यविधिगत विषय हो । यसबाट निवेदकलगायत कसैको मौलिक हक र स्वच्छ सुनुवाइको अधिकारमा असर पर्दैन । रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भनी गर्नुभएको बहस जिकिरसमेत सुनियो ।

यस अदालतको ठहर / आदेश

उपर्युक्तअनुसार सुनुवाइ भई आज निर्णय सुनाउने गरी तोकिएको प्रस्तुत विवादमा अब निम्न प्रश्नहरूको निरूपण गर्नुपर्ने हुन आएको छ:

१. प्रस्तुत रिट निवेदन गर्ने हकद्वैया निवेदकमा रहेको छ वा छैन ?
२. अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगलाई भ्रष्टाचारको कसुर हुन नदिने गरी निरोधात्मक उपायहरू अपनाउने अधिकार छ वा छैन ?
३. अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० नेपालको संविधान तथा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९

को दफा ३ समेतका प्रचलित ऐनमा रहेका प्रावधानअनुकूल छ वा छैन ?

४. उल्लिखित नियम ३० लाई अमान्य र बदर भनी घोषित गर्नुपर्ने वा नपर्ने के हो ? यदि अमान्य र बदर घोषित हुने हो भने कहिले, कुन मितिबाट बदर हुने हो ?

२. निर्णयतर्फ विचार गर्दा, सर्वप्रथम अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० मा रहेको प्रावधानको विषयलाई लिएर रिट निवेदन गर्ने हकद्वैया तथा सार्थक सम्बन्ध निवेदकमा छैन भनी प्रत्यर्थीहरूका तर्फबाट उठाइएको प्रारम्भिक प्रश्नको निरूपण गर्नु आवश्यक देखिन्छ । नेपालको संविधानको धारा १३३ को उपधारा (१) मा “यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकउपर अनुचित बन्देज लगाइएको वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानून यो संविधानसँग बाझिएको हुँदा त्यस्तो कानून वा त्यसको कुनै भाग वा प्रदेश सभाले बनाएको कुनै कानून सङ्घीय संसदले बनाएको कुनै कानूनसँग बाझिएको वा नगर सभा वा गाउँ सभाले बनाएको कुनै कानून सङ्घीय संसद् वा प्रदेश सभाले बनाएको कुनै कानूनसँग बाझिएको हुँदा त्यस्तो कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरिपाउँ भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्ने छ र सोअनुसार कुनै कानून बाझिएको देखिएमा सो कानूनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ” भनी उल्लेख भएको देखिन्छ । नेपाल कानून व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा २(ड) अनुसार “नेपाल कानून” शब्दको अर्थ “नेपाल ऐन वा नेपालको कुनै भागमा कानूनसरह लागु हुने ऐन, सवाल, नियम, आदेश वा उपनियम सम्झनुपर्छ” । विवादित नियमावली संसदले बनाएको ऐनअन्तर्गत जारी भएको कानूनसरह

लागु हुने भएकाले यसलाई संविधानको धारा १३३(१) को प्रयोजनका लागि “कानून” मान्नुपर्ने देखिन्छ । यस प्रकारको कानूनको विषयमा संविधानमा नै “कुनै पनि नेपाली नागरिकले” निवेदन दिन सक्ने भनी प्रस्ट र किटानी प्रावधान रहेको देखिन्छ । संविधान तथा ऐनको प्रावधानसँग नियम बाझिएको छ भनी जिकिर गरी प्रस्तुत विषयको रिट निवेदन कानून व्यवसायीको रूपमा कार्यरत व्यक्तिले दिनुभएको देखिन्छ । रिट निवेदक नेपाली नागरिक भएको भन्ने कुरामा प्रत्यर्थीहरूले विवाद उठाएको देखिँदैन । यसका अतिरिक्त कानूनको संवैधानिकता परीक्षणको विषयमा हकदैयाको साँघुरो वा सङ्कुचित प्रयोग गर्न हुँदैन भन्ने मान्यतासमेत यस अदालतले अनुशरण गरी आएको देखिन्छ । नेपालको संविधानको धारा १३३ को उपधारा (२) बमोजिम परेको रिट निवेदनको सन्दर्भ हुन्थ्यो भने विवादको विषयसँग निवेदकको “सार्थक सम्बन्ध” रहे-नरहेको कुरा सान्दर्भिक र विचारणीय विषय बन्दथ्यो । प्रस्तुत विवाद नेपालको संविधानको धारा १३३ को उपधारा (१) बमोजिम परेको देखिँदा कानून व्यवसायीको हैसियतमा कार्यरत एक नेपाली नागरिकले दायर गरेको रिट निवेदनलाई “हकदैया” वा “सार्थक सम्बन्ध” नभएको भनी न्यायिक उपचार प्रदान गर्न इन्कार गर्नु मनासिब देखिएन ।

३. “आयोगलाई कुनै व्यक्तिले भ्रष्टाचार गरी अख्तियारको दुरुपयोग गरेको सम्बन्धमा मात्र उजुरीका आधारमा त्यस्ता व्यक्तिउपर अनुसन्धान र अभियोजन गर्न सक्ने अख्तियारी संविधानले प्रदान गरेको छ; घटना घटित नहुँदै कारबाही गर्ने अख्तियारी आयोगलाई छैन” भनी रिट निवेदकले तथा निवेदक तर्फबाट बहस गर्नु हुने विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता तथा विद्वान् अधिवक्ताहरूले जिकिर गर्नुभएको पाइयो । देशमा सुशासन कायम गराउनु राज्यका प्रत्येक निकाय तथा सार्वजनिक पदाधिकारीको कर्तव्य बन्दछ । भ्रष्टाचार सुशासन प्रतिकूलको कार्य

हो । भ्रष्टाचार निवारण गर्न राज्यका प्रत्येक निकाय वा संस्थाहरूले आ-आफ्नो स्थानबाट योगदान दिएमा नै देशमा सुशासन कायम हुन सक्तछ । भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने कार्य कुनै एउटा निकाय, संस्था वा पदाधिकारीको मात्र जिम्मेवारीको विषय मानिनु हुँदैन । भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने गराउने कुराका लागि कार्यालयको गुनासो सुन्ने अधिकारी, कार्यालय प्रमुख, सम्बन्धित निकायको माथिल्लो तहका पदाधिकारी, नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकायहरूलगायतका सिकायत गरी उपचार खोज्न सकिने प्रशासनिक संयन्त्रहरू छन्; राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रसमेत एउटा कानूनी निकायको रूपमा खडा भएको छ । यी निकाय वा सम्बद्ध पदाधिकारीहरूबाट भ्रष्टाचार हुन नदिने गरी सम्भवभएसम्म निरोधात्मक उपायहरू अपनाउनुपर्ने नै हुन्छ । यसको तात्पर्य राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र जस्ता निकाय खडा रहेको कारणबाट नै अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट भ्रष्टाचारको कसुर हुन नदिने गरी निरोधात्मक उपायहरू (preventive measures) अपनाउन हुँदैन भन्ने होइन । राज्यका सम्बद्ध निकायहरूका बिच वाञ्छित समन्वय र सहकार्य हुन सकेमा नै भ्रष्टाचार निवारण कार्यमा प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुन सक्तछ; समन्वय र सहकार्य अपेक्षित विषय पनि हो । तर भ्रष्टाचार निवारणको लागि पूर्व सावधानीस्वरूप निरोधात्मक उपाय अपनाउने कुरामा संस्थागत कार्यक्षेत्रको सीमारेखा कोर्ने सङ्कुचित दृष्टिकोण अपनाउन भने उचित देखिँदैन । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग भ्रष्टाचार निवारणको विषयमा केन्द्रित संवैधानिक आयोग भएकोले भ्रष्टाचार हुन नदिनका लागि यस आयोगले आवश्यक, उपयुक्त र विधिसम्मत तवरबाट निरोधात्मक उपायहरू अपनाउन सक्ने नै हुन्छ । त्यसैले निवेदकतर्फबाट उठाइएको आयोगको अख्तियारीसँग सम्बन्धित प्रारम्भिक प्रकृतिको उल्लिखित प्रश्न मनासिब देखिन आएन ।

४. अब विवादको मूल विषयवस्तुतर्फ दृष्टिगत

गर्दा, नेपालको संविधान तथा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३ प्रतिकूल भएकाले बदर (*Ultra-vires*) घोषित गरिपाउँ भनी निवेदकबाट प्रस्तुत विवादका सन्दर्भमा प्रश्न उठाइएको अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० मा देहायबमोजिमको प्रावधान रहेको देखियो:

नियम ३०. “घुस रिसवतबापत रकम उपलब्ध गराउन सक्ने: (१) “कुनै सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले घुस रिसवत माग गरेको भनी आयोगमा पर्न आएको उजुरी निवेदनको अनुसन्धानको सिलसिलामा आयोगले आफ्ना कर्मचारी वा उजुरवाला वा अन्य कुनै व्यक्तिमार्फत त्यस्तो सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिलाई घुस रिसवतबापत रकम उपलब्ध गराउन सक्ने छ” ।

(२) “उपनियम (१) बमोजिम घुस रिसवत उपलब्ध गराउने कर्मचारी वा व्यक्तिलाई कुनै किसिमको कारबाही र सजाय गरिने छैन” ।

५. अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० मा रहेको उपर्युक्त प्रावधानअनुसार घुस / रिसवत प्रयोजनका लागि आयोगले कुनै व्यक्तिलाई रकम उपलब्ध गराउने र सो रकम घुस / रिसवत माग्ने भनिएको व्यक्तिलाई दिएपछि आयोगका कर्मचारीले सोही रकम बरामद गरी त्यसैलाई बिगो कायम गरेर भ्रष्टाचार मुद्दा चलाउने कुरालाई मान्यता दिएको देखिन्छ । आयोगबाट यसरी प्रदान गरिने रकम सरकारी राजस्व (राज्य कोष) को हुने कुरा स्वयम्मा प्रस्ट छ । यसरी राज्य कोषको रकम घुस खुवाउने प्रयोजनका लागि उपलब्ध गराउनु कति उचित, मनासिब र कानूनअनुकूल हुन्छ भन्ने सन्दर्भ निरूपणको मूल विषय बन्न आएको पाइयो ।

६. नेपालको संविधानको धारा २०(९)

मा “प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुने छ” भनी उल्लेख भएको छ । अदालतबाट सम्पादन गरिने न्यायिक काम कारबाहीको सन्दर्भमा मात्र नभएर मुद्दाको प्रारम्भिक अनुसन्धानको तहदेखि नै स्वच्छ सुनुवाइ (Fair trial) को मान्यताअनुसार काम कारबाही हुनु आवश्यक हुन्छ । अदालतमा हुने सुनुवाइलगायत सुरु अनुसन्धानकै तहमा उजुरी लिने, छानबिन गर्ने, खानतलासी र बरामदी कार्य गर्ने, बयान लिने, प्रमाण सङ्कलन गर्ने, अभियोजन गर्ने आदि समस्त कुरामा स्वच्छता र निष्पक्षता कायम गरिनु वाञ्छनीय ठानिन्छ । दूषित वा प्रवृत्त धारणा राखेर गरिएको अनुसन्धान र बनावटी प्रमाण सङ्कलन कार्यको न्यायिक औचित्य प्रमाणित हुन सक्तैन । संविधानको उल्लिखित धारा २०(९) मा रहेको प्रावधानले यही कुरालाई इङ्गित गर्दछ । यो स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी प्रावधान संविधानको धारा १६ मा रहेको “प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने” हकसँग पनि सम्बन्धित छ र वैयक्तिक स्वतन्त्रताको संरक्षण हुनुपर्ने कुरासँग पनि अन्योन्याश्रित रूपमा जोडिएको छ । राज्य-शक्तिको दुरुपयोग गरी वैयक्तिक स्वतन्त्रताको हकमा आघात पार्ने अवस्थाबाट संरक्षण प्रदान गर्न संविधानमा यस प्रकारका हकहरूको व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । संविधानमा यी प्रावधान केवल अलङ्कारका लागि राखिएका होइनन् । संविधानमा रहेका प्रावधानहरूको शब्द तथा भाव (letter & spirit) को अनुशरण गरिनुपर्दछ र यसको व्यावहारिक जीवनमा समेत उपयोगिता प्रमाणित हुनुपर्दछ ।

७. दोषीलाई सजाय गर्ने र निर्दोषको संरक्षण गर्ने कुरा न्यायिक जिम्मेवारीको पनि विषय हो । “बरू नौ जना अपराधी छुट्नु, तर एउटा पनि निर्दोष (निरपराधी) नपरोस” भन्ने फौजदारी न्यायसम्बन्धी मान्य सिद्धान्त रहेको छ । नेपालको संविधानको धारा १२६(१) मा

“नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार यो संविधान, अन्य कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तबमोजिम अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग गरिने छ” भनी उल्लेख भएको छ । न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूको अनुशरण केवल बौद्धिक छलफल र बहसको विषय मात्र होइनन् । संविधानले निर्धारण गरेको न्याय सम्पादनका मूल्य, मान्यता वा सर्तको रूपमा न्यायका मान्य सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरिनु पर्दछ । यस अर्थमा हेर्दा निर्दोषको संरक्षण गर्ने पक्षमा पनि पर्याप्त न्यायिक विवेक पुग्नु अनिवार्य देखिन्छ । न्यायसम्बन्धी सिद्धान्तले निर्दोषलाई उपेक्षा गर्न दिँदैन । निर्दोषलाई सजाय गर्ने कुरा कुनै पनि लोकतान्त्रिक र कानूनको शासनप्रति प्रतिबद्ध राज्य व्यवस्थाका लागि शोभनीय कुरा मानिँदैन । यति मात्र नभएर सार्वजनिक जिम्मेवारीमा रहेका कुनै निर्दोष व्यक्तिलाई बनावटी वा कृत्रिम प्रमाण खडा गरेर फसाइयो भने यसबाट सार्वजनिक पदाधिकारीहरूमा अवाञ्छित त्रास पैदा भई सेवा प्रवाहमा तथा सुशासन कायम गर्ने कुरामा समेत गम्भीर असर पर्न जान्छ । यसप्रकारको अवस्था अपेक्षित र स्वीकार्य हुन सक्तैन ।

८. प्रस्तुत विवादको प्रसङ्गमा स्वच्छता र निष्पक्षताको सुनिश्चितता कायम गर्ने पक्ष विशेष रूपमा विचारणीय बनेको छ । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग संविधानबमोजिम स्थापित एक संवैधानिक अङ्ग हो र यसले स्वच्छ, निष्पक्ष, स्वतन्त्र र सक्षम रूपमा अनुसन्धान कार्य गर्दछ भन्ने अपेक्षा स्वाभाविक रूपमा राखिएको छ । तथापि यो स्वाभाविक अपेक्षा सधैं र सबै अवस्थामा विश्वसनीय तवरबाट निर्वाह हुन्छन् भनी मान्न भने सजिलो देखिँदैन । विषयवस्तु र हाम्रा व्यावहारिक परिस्थितिहरू पनि विचारणीय बन्दछन् । भ्रष्टाचारजन्य कसुरको सम्बन्धमा अनुसन्धान, छानबिन गर्ने कार्य आधारभूत रूपमा कार्यपालिकाको जिम्मेवारीको विषय हो । कार्यपालिकाको उक्त कार्यमा विश्वसनीयता, निष्पक्षता

र सक्षमता कायम गर्न आवश्यक ठानेर स्वतन्त्रतापूर्वक कार्य सम्पादन गर्ने प्रावधानसहित आयोग गठनको व्यवस्था संविधानमा गरिएको र अख्तियारी सुम्पिने कार्य भएको हो । बृहत् अर्थमा हेर्दा राज्यका तीन अङ्ग कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकामध्ये आयोगले सम्पादन गर्ने कार्यको प्रकृति कार्यपालिकीय क्षेत्रभित्रको विषय देखिन्छ । कार्य-सम्पादनमा स्वतन्त्रता र निष्पक्षता कायम राख्ने हेतुले संवैधानिक निकायको रूपमा आयोगको स्थापना गरिएको कुरा स्वयम्ले नै निष्पक्षता, सक्षमता, स्वतन्त्रता आदिको व्यावहारिक प्रत्याभूति भएको सम्झनु वस्तुवादी दृष्टिकोण बन्दैन । यो पक्ष निश्चय नै विचारणीय देखिन्छ । विविध सामाजिक सन्दर्भहरूलाई दृष्टिगत गर्दा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगबाट आफ्नो अख्तियारीको दुरुपयोग हुने कुनै सम्भावना नै छैन भनी ढुक्क हुन सकिने स्थिति देखिँदैन⁷ । नियोजित रूपमा इयालबाट पैसा छिराउने र ढोकाबाट पसेर दसीको रूपमा रकम बरामद भएको देखाउने गरिएका दृष्टान्तहरू पनि प्रस्तुत विवादमा गरिएको सुनुवाइ/छलफलको सन्दर्भमा निवेदकतर्फका विद्वान् अधिवक्ताहरूले उल्लेख गर्नुभएको पाइयो । यस कुरालाई अस्वीकार गर्नुपर्ने पर्याप्त कारण प्रत्यर्थीहरूका तर्फबाट प्रस्तुत हुन आएको देखिँदैन । योग्यता नपुगेका व्यक्तिलाई आयोगको प्रमुख आयुक्तको पदमा नियुक्त गरिएको⁸; आयोगका पदाधिकारी वा कर्मचारीको रूपमा रहेका व्यक्तिउपर नै भ्रष्टाचारको अभियोगमा मुद्दा चलेको⁹; तथा आयोगका पदाधिकारी तथा

7 आयोगले संविधान तथा कानूनद्वारा निर्धारित सीमा नाघेर स्वेच्छाचारी रूपमा गरेका निर्णयहरूउपर परेका दर्जनौं विवादका सन्दर्भमा यस अदालतबाट व्याख्या, विवेचना भई आयोगका काम कारबाही बढेर गरिएका दृष्टान्तहरू अनेकौं छन् ।

8 ओमप्रकाश अर्याल वि. लोकमान सिंह कार्कीसमेत, (उत्प्रेषण / परमादेश, ०७३-NF-०००३), निर्णय मिति २०७३ पौष २४ गते ।

9 आयोगका पूर्व प्रमुख आयुक्त दीप बस्न्यात र पूर्व आयुक्त राजनारायण पाठकउपर भ्रष्टाचारको अभियोगमा मुद्दा चलाइएको र हाल विशेष अदालतमा विचाराधीन रहेको सन्दर्भसमेत छलफलको

कर्मचारीहरूको नियुक्ति, खटन-पटनका सन्दर्भहरूले पनि यदाकदा संशय पैदा गराउने गरेको पाइन्छ। यस अवस्थामा आयोगले संवैधानिक हैसियत प्राप्त गरेको छ भन्ने आधारमा नै निष्पक्षताको प्रत्याभूति सुनिश्चित भएको छ भनी मानियो भने यो वस्तुवादी दृष्टिकोण बन्दैन। निष्पक्षता वा स्वच्छता व्यावहारिक रूपमा कर्मद्वारा स्थापित हुनुपर्दछ। विगतका विविध सन्दर्भहरूलाई हेर्दा आयोगको निष्पक्षता र काम कारबाहीमा स्वच्छता सम्बन्धमा सन्देह पैदा भएको पाइन्छ र यो सन्देहको तार्किक वा युक्तियुक्त निवारणका लागि आयोगले अनुशरण गर्ने अनुसन्धान पद्धतिमा न्यायशील अवस्था र थप विश्वसनीयता कायम हुने गरी कानूनी तथा पद्धतिगत प्रावधान व्यवस्थित हुनु वाञ्छनीय देखिन्छ।

९. भ्रष्टाचार निवारण हुन आवश्यक छ। राज्य व्यवस्थालाई नै जर्जर बनाउने गम्भीर अपराधिक कार्य भएकाले भ्रष्टाचार निवारणका लागि राज्यले हरसम्भव वैध (उचित) उपायहरूको प्रयोग गर्नु नै पर्ने हुन्छ। अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले भ्रष्टाचारको कसुरका विषयमा अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने अख्तियारी पाएको हुँदा भ्रष्टाचार निवारण गर्ने कुरामा आयोगको सक्रियता वा विशेष क्रियाशीलता अपेक्षित विषय पनि हो। तर भ्रष्टाचार निवारण गर्ने कुराको आडमा स्वेच्छाचारिता अपनाउने, जालझेल वा कपटपूर्ण कार्य गर्ने, निर्दोषलाई फसाउने, सताउने जस्ता कार्य गर्न भने मिल्दैन। प्रस्तुत विवादका सन्दर्भमा उठाइएको आयोगले आफैँ पैसा दिएर वा दिलाएर अपराध गराउन मिल्छ, मिल्दैन भन्ने प्रश्न विचारणीय र संवेदनशील छ। संविधान र कानूनले आयोगलाई साना-ठुला सबै तहका भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने जिम्मेवारी सुम्पिएको देखिन्छ। यो जिम्मेवारी आयोगले सक्षमतापूर्वक, न्यायिक मूल्य, मान्यता र मर्यादाभिन्न रहेर नै निर्वाह गर्नुपर्दछ। आयोग

स्वयमूले अधिकारको दुरुपयोग गर्न हुँदैन। स्रोत-साधन र अधिकारप्राप्त राज्यको संवैधानिक निकाय आफैँले घुस दिएर माझीले माछा मार्न जाल बिछ्याए जसरी कसैलाई पक्राउ गर्नु सभ्य समाजअनुकूल सुहाउने कुरा होइन। राज्यका निकायले आफ्ना नागरिकलाई फसाउने प्रपञ्चपूर्ण योजना बनाएर कार्यान्वयन गर्नु शोभनीय कुरा हुँदैन। स्वार्थ जोडिएका व्यक्तिको उजुरीका आधारमा षड्यन्त्रमूलक तवरबाट फसाउन नियम ३० को प्रयोग हुने सम्भावनातर्फ यस अदालतले अनदेखा गर्नु मनासिब देखिँदैन। प्रमाण सङ्कलनका लागि अनुसन्धानकर्ताले अपराधको योजना बनाउने र निर्दोष मानिसलाई उक्साएर अपराध गर्न लगाउने कार्यलाई उचित मान्न सकिँदैन। छद्म वा गुप्त रूपमा गरिने कारबाहीको उद्देश्य अपराधिक गिरोहलाई छिन्नभिन्न पार्ने र गम्भीर तथा सङ्गठित रूपमा गरिने अपराधका कसुरदारलाई कानूनको दायरामा ल्याउने भन्ने हुन्छ। राष्ट्रसेवक वा सार्वजनिक जवाफदेहिताको पदमा रहेका व्यक्तिउपर अपारदर्शी र शंकास्पद जाल-प्रपञ्च रचेर अनुसन्धान गर्नु सुशासनका दृष्टिले पनि सुहाउने कुरा देखिँदैन। व्यक्तिले कानून प्रतिकूलको कार्य गरेको हुन सक्तछ, त्यसका लागि राज्यको तर्फबाट कानूनप्रतिकूल तवरबाट प्रतिक्रिया जनाउन मिल्दैन। कुनै पनि प्रकारका कसुरजन्य कार्यप्रति जनाइने राज्यको प्रतिक्रिया विधिसङ्गत नै हुनुपर्दछ। अन्यथा विधिको शासन प्रतिकूल कार्य गरेको हुन जान्छ।

१०. प्रमाण कानूनका सन्दर्भमा पनि अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० मा रहेको प्रावधानलाई हेरिनु आवश्यक छ। प्रमाणसम्बन्धी कानूनी अवधारणाअनुसार अनुसन्धानकर्ताले प्रमाणको सङ्कलन गर्ने हो, प्रमाणको सिर्जना गर्ने होइन^{१०}। कुनै

क्रममा विद्वान् अधिवक्ताहरूबाट दृष्टान्तस्वरूप व्यक्त हुन आएको पाइयो।

10 "Evidences are collected not created" भन्ने प्रमाण कानूनसम्बन्धी मान्यता रहेको छ।

पनि प्रकारको गलत वा अनुचित तवरबाट सङ्कलन गरिएको प्रमाण (False, Fabricated, Forged or Tainted Evidence) लाई न्यायिक स्वच्छताका दृष्टिले मान्यता प्रदान गर्न मिल्दैन। अनुसन्धान भनेको “भए गरिएका सत्य, साँचो, यथार्थ वा वास्तविक कुराको खोजी हो”¹¹; “नभएको कुरा सिर्जना गरी प्रमाण बनाउने” कुरा स्वच्छ अनुसन्धानको विषयभित्र पर्दैन। अनुसन्धानमा स्वच्छता कायम हुनका लागि सोसम्बन्धी कार्यमा कानूनको उचित प्रक्रिया (Due process) को अनुशरण गरिएको हुनुपर्दछ। तर विवादित नियम ३० को प्रावधानले प्रमाणको “सङ्कलन” नभएर प्रमाणको “सिर्जना” गर्ने कुराको लागि अख्तियारी दिएको देखिन्छ। यो प्रावधानको दुरुपयोग हुन सक्ने सम्भावना छैन भनी मान्न सकिने अवस्था देखिँदैन¹¹। परिणामतः यो प्रावधान कुनै निर्दोष व्यक्तिउपर पूर्वाग्रह राखेर फसाउने वा दुःख, हैरानी दिने माध्यम बन्ने खतरा पनि रहेको छ। यस प्रकारका प्रावधानले स्वेच्छाचारिता (Arbitrariness) लाई नै बढावा दिन पुग्दछन्। मानिसको वैयक्तिक स्वतन्त्रता तथा स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी हक अधिकार कसैको सदाशयतामा निर्भर रहने विषय नभएर विधि, पद्धति र प्रणालीबाट निर्धारित एवम् व्यवस्थित हुने कुराहरू हुन्। यस दृष्टिले हेर्दा विवादित नियम ३० लाई उचित, मनासिब वा तर्कसङ्गत ठान्न सकिएन।

११. गोप्य वा छद्म रूपमा अनुसन्धान छानबिन गर्न हुन्छ वा हुँदैन भन्ने प्रसङ्ग पनि प्रस्तुत विवादका सन्दर्भमा उठाइएको पाइयो। भ्रष्टाचार एक स्वेतग्रीवी

11 छलफलको क्रममा आयोगको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्नु हुने विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्तासमेतले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३२ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी विवादित नियम ३० को प्रयोग गर्दा पालन गर्नुपर्ने मापदण्ड स्वरूप “रिसवतको कसुरमा रंगेहात पक्राउ, अनुसन्धान र अभियोजन गर्नेसम्बन्धी निर्देशिका, २०७३” बनाई कार्यान्वयनमा ल्याइएको भनी जिकिर गर्नु भएको भए पनि आयोगको आन्तरिक प्रयोगमा रहेको सो निर्देशिकाकै कारणबाट स्वच्छता र निष्पक्षता कायम हुन्छ भनी विश्वस्त हुन सकिने तार्किक आधार देखिएन।

कसुर (White color crime) भएकोले यसको अनुसन्धान, छानबिन गर्दा विशेष तरिका र प्रविधि अपनाउनुपर्ने अवस्था रहन्छ र सोअनुसारका तरिका र प्रविधि अपनाउन सकिन्छ। **United Nations Convention against Corruption**¹² को धारा ५० मा पनि “Special investigative techniques” अपनाउन सकिने कुरालाई मान्यता प्रदान गरिएको छ¹³। अमेरिका, क्यानाडा, बेलायत, अष्ट्रेलिया, भारत आदि देशहरूमा पनि गोप्य वा छद्म रूपमा गरिने अनुसन्धान छानबिनलाई कतिपय अवस्थामा मान्यता प्रदान गरिएको पाइन्छ र प्रयोगमा रहेका छन्। हाम्रो आफ्नो सन्दर्भमा पनि गोप्य वा छद्म रूपमा गरिने अनुसन्धान कार्यलाई स्वीकार गरिएका केही कानूनी तथा व्यावहारिक प्रयोगका दृष्टान्तहरू छन्। वस्तुतः भ्रष्टाचार जस्तो जटिल प्रकारको कसुरमा अनुसन्धान गर्दा सुराकीको प्रयोग गर्ने; शङ्कित व्यक्तिउपर सूक्ष्म निगरानी (Surveillance) गर्ने; कुनै सेवाग्राही र राष्ट्र सेवकबिच रिसवत लेनदेन भएको अवस्थामा सो रकम बरामद गरी प्रमाणमा पेश गर्ने; प्रविधिको माध्यमबाट श्रव्य-दृश्य तयार गर्ने; आर्जित सम्पत्तिको स्रोत खोज्ने; प्रमाणको वैज्ञानिक सङ्कलन र परीक्षण गर्नेलगायतका आवश्यक र उपयुक्त तरिका तथा प्रविधि अपनाउनु आवश्यक र वाञ्छनीय पनि हुन्छ। तर यसो गर्दा केही न्यायिक सीमारेखाको मर्यादाभित्र भने रहनुपर्दछ।

12 Adopted by General Assembly resolution 58/4 of 31 October 2003

13 Article 50(1): In order to combat corruption effectively, each State Party shall, to the extent permitted by the basic principles of its domestic legal system and in accordance with the conditions prescribed by its domestic law, take such measures as may be necessary, within its means, to allow for the appropriate use by its competent authorities of controlled delivery and, where it deems appropriate, other special investigative techniques, such as electronic or other forms of surveillance and undercover operations, within its territory, and to allow for the admissibility in court of evidence derived therefrom.

भ्रष्टाचारसम्बन्धी कसुरको छानबिनको नाउँमा कसैको वैयक्तिक स्वतन्त्रतामा अनुचित तवरबाट आघात पार्ने, वा कानूनको उचित प्रक्रियाको अनुशरण नगर्ने, वा स्वच्छ सुनुवाइको परिधि नाघ्ने छुट भने हुन सक्ने। सङ्क्षेपमा भन्दा गोप्य वा छद्म रूपमा गरिने अनुसन्धान वा छानबिन कार्य गर्न सकिन्छ, तर त्यसो गर्दा प्रमाणको सिर्जना गर्ने होइन, प्रमाणको सङ्कलन गर्ने कार्य गरिएको हुनुपर्दछ, साथै स्वच्छ सुनुवाइको मान्यता प्रतिकूल नहुने अवस्था पनि सुनिश्चित गरिनु पर्दछ। सो मान्यताको प्रतिकूल काम कारबाही गर्न अनुमति प्रदान गर्ने गरी बनेका कानून, नियम, निर्देशिका, वा आदेशले न्यायिक मान्यता प्राप्त गर्न सक्ने। गोप्य वा छद्म रूपमा गरिने अनुसन्धानलाई प्रत्यर्थी आयोगले रकम दिएर पठाउने कुरामा मात्र सीमित राखेर हेरिनु वा बुझिनु पनि उचित देखिँदैन। रकम दिएर पठाउनुबाहेक पनि गोप्य वा छद्म रूपमा गरिने अनुसन्धानका तरिका वा पद्धतिहरू छन् र त्यसको अनुशरण अनुसन्धानका सन्दर्भमा गर्न सकिन्छ। जटिल प्रकृतिको कसुरजन्य कार्यको अनुसन्धानका लागि गोप्य वा छद्म रूपमा गरिने अनुसन्धान एक गम्भीर र महत्त्वपूर्ण माध्यम हुन सक्तछ। तर यसलाई हल्का-फुल्का रूपमा प्रयोग गर्न भने हुँदैन। कर्मचारीको कार्यक्षमता रकम बरामद गरिएको देखाउँदा भ्रष्टाचारजस्तो गम्भीर कसुर स्थापित भइहाल्ने पनि होइन। कसैलाई भ्रष्टाचारी ठहर गर्न उक्त व्यक्तिले घुस खाने मनसाय राखेको थियो, त्यसअनुसार घुस रकम माग गरेको थियो र स्वेच्छाले रकम बुझेको थियो भन्ने पनि पुष्टि हुनुपर्छ।

१२. सन् १९९२ मा Jacobson को विवादमा¹⁴ अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतले कानून कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा सरकारी अधिकारीहरूले अपराधको योजना बनाउन, आपराधिक कार्य गर्न निर्दोष मानिसलाई उक्साउन र आपराधिक घटना निर्माण गरेर कसैउपर अभियोजन गर्न हुँदैन भनी

व्याख्या गरेको पाइन्छ। यसभन्दा अगाडि पनि अमेरिकी अदालतले “Entrapment” का सम्बन्धमा कतिपय विवादका सन्दर्भमा व्याख्या गरेको छ। उदाहरणका लागि सन् १९५८ मा नै प्रधान न्यायाधीश Earl Warren ले फौजदारी विधिशास्त्रमा “Trap for the unwary innocent” र “Trap for the unwary criminal” का बिचको फरक हेरिनु पर्दछ भनी व्याख्या गरेको पाइन्छ¹⁵। **Canadian Supreme Court** ले पनि सन् १९८८ मा “Entrapment” गर्दा पूरा गर्नुपर्ने सर्तहरू उल्लेख गर्दै अनुसन्धान कार्यमा स्वच्छता अपनाउनुपर्ने कुरामा जोड दिएको देखिन्छ¹⁶। **बेलायतको House of Lords** ले सन् २००१ मा “Entrapment” सम्बन्धमा व्याख्या गर्दै न्यायिक प्रक्रियाको दुरुपयोग हुन सक्ने कुरा औल्याएको छ¹⁷। **High Court of Australia** ले पनि “Entrapment” का सम्बन्धमा व्याख्या गरी यसको स्वीकार्यता परीक्षणको विषय हुने कुरामा जोड दिएको छ¹⁸। **भारतीय सर्वोच्च अदालतले Rajat**

15 Sherman vs. United States, 356 US 369 (1958)

16 R vs. Norman Lee Mack, (1988) 2 SCR 903

17 Regina v. Loosely, (2001) UKHL 53 को विवादमा House of Lords बाट भएको व्याख्यामा भनिएको छ: “A prosecution founded on entrapment would be an abuse of the court’s process. The court will not permit the prosecutorial arm of the state to behave in this way.” “Entrapment is not a matter going only to the blameworthiness or culpability of the defendant and, hence, to sentence as distinct from conviction. Entrapment goes to the propriety of there being a prosecution at all for the relevant offence, having regard to the state’s involvement in the circumstance in which it was committed.” यो निर्णय गर्नुभन्दा धेरै अगाडि नै House of Lords ले Brannan V. Peek १९४७ (२ ALL ER ५७२) को विवादमा कुनै विवशता वा फन्दामा पारेर फसाउने नियतले गरिने अनुसन्धानबाट अपराध गर्न प्रोत्साहित गरेको देखिन सक्तछ र यस कुराको जवाफदेहिता अनुसन्धानकर्ताले लिनुपर्दछ भन्ने मान्यता अगाडि सारेको देखिन्छ।

14 Jacobson v. United States, 503 U.S. 540 (1992)

18 Ridgeway v The Queen, (1995) 184 CLR 19

Prasad को विवादमा गरेको फैसला¹⁹ हेर्दासमेत Entrapment को वैधता सम्बन्धमा व्याख्या गरेको र यस प्रकारको अनुसन्धानबाट केही नैतिक प्रश्न पैदा हुने र अनुसन्धानकर्ताको उक्साहटमा भएको अपराधजन्य कार्यबापत दोषी ठहर गर्न नहुने मान्यता अगाडि सारेको देखिन्छ²⁰ । अन्य मुलुकमा गरिएको प्रयोग र भएका न्यायिक व्याख्याको आलोकमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० मा रहेको प्रावधानलाई हेर्दा यसलाई उचित मान्न सकिने अवस्था देखिँदैन ।

१३. भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३ ले रिसवत लिने, दिने र त्यस प्रकारको कसुर गर्न दुरुत्साहन दिने कार्यलाई निषेध गरी त्यस्तो कसुरजन्य कार्य गर्ने व्यक्तिलाई सजायको व्यवस्था गरेको छ। त्यसैले रिसवत लिने, दिने र दुरुत्साहन दिने कार्य कानूनद्वारा निषेधित आपराधिक कार्य हुन्। उक्त दफा ३ बमोजिम कसुर गर्ने कुनै व्यक्तिलाई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५५ समेतका प्रचलित नेपाल कानून र अभियोजन सौदाबाजी (Plea Bargaining) को मान्यताअनुसार सजायमा छुट वा सुविधा दिने अवस्था रहन सक्तछ। भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५५ मा “अनुसन्धानको काम कारबाहीमा सहयोग गर्ने अभियुक्तलाई अनुसन्धान गर्ने अधिकारीले आफ्नो साक्षीको रूपमा प्रस्तुत गरी निजलाई सजायको मागदाबीमा पूर्ण वा आंशिक छुट दिन” सक्ने व्यवस्थासमेत रहेको छ। तर यसको तात्पर्य रिसवत लिने दिने कार्यमा नै स्वयम् अनुसन्धान गर्ने

निकाय नै संलग्न हुन पाउँदछ भन्ने होइन। भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ मा रिसवतको रकम जफत हुने प्रावधान रहेको छ। तर विवादित नियम ३०(२) मा “घुस रिसवत उपलब्ध गराउने कर्मचारी वा व्यक्तिलाई कुनै किसिमको कारबाही र सजाय गरिने छैन” भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। समग्रमा हेर्दा नियम ३० मा रहेको विवादित प्रावधान केवल कार्यविधिगत व्यवस्था नभएर यसले छद्म तरिकाले केही हदमा कसुरको सिर्जना गराउने र केही हदसम्म ऐनमा रहेको प्रावधानमा अपवाद / छुटको अवस्था कायम गर्ने अभिप्राय राखेको देखिन्छ। यो प्रावधान ऐनमा रहेको प्रावधानसँग सुसङ्गत देखिँदैन। रिसवत दिन आयोगले रकम दिएर पठाउने र शङ्कित व्यक्तिलाई परिबन्धमा पार्ने कार्यबाट आपराधिक कार्यका लागि दुरुत्साहन दिएको परिणामसमेत पैदा हुन जाने देखिन्छ।

१४. अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८ को दफा ३७ ले प्रदान गरेको अख्तियारी प्रयोग गरी सो “ऐन कार्यान्वयन गर्न” आयोगले अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ निर्माण गरेको देखिन्छ। यसलाई प्रत्यायोजित विधायन (Delegated legislation) को अवधारणाका सन्दर्भमा पनि हेर्नु आवश्यक छ। समसामयिक विधिशास्त्रको अध्ययनबाट प्रत्यायोजित विधायनसम्बन्धी अवधारणाको प्रयोग र विस्तार व्यावहारिक आवश्यकताको विषय बन्दै आएको देखिन्छ²¹। अधिकारको विकेन्द्रीकरण गर्ने, विधायिकाको कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने, कार्य सञ्चालनमा सहजता कायम गर्ने, प्राविधिक विषयहरूमा सहजीकरण गर्ने र कार्यविधिगत व्यवस्था

19 भारतीय सर्वोच्च अदालतका तीनजना न्यायाधीशहरूको पूर्ण इजलासले Rajat Prasad Vs. C.B.I. को विवादमा 24 April, 2014 मा गरेको फैसला।

20 “Entrapment” का सम्बन्धमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले पहिले पनि Ram Krishna V. State of Delhi (AIR 1956 SC 476), State of Bihar V. Basawan Singh (AIR 1958 SC 500) Som Prakash V. State of Delhi (AIR 1974 SC 989) समेतका कतिपय विवादका सन्दर्भमा व्याख्या गरी सिद्धान्त कायम गरेको पाइन्छ।

21 भारतीय सर्वोच्च अदालतले Ajaya Kumar Banerjee Vs. Union of India (AIR 1984 SC 1130) को विवादमा “The practice of empowering the executive to make subordinate legislation within the prescribed sphere has evolved out of political necessity and pragmatic needs of the modern welfare state” भनी व्याख्या गरेको छ।

मिलाउने आदि उद्देश्यले प्रत्यायोजित विधायनको अवधारणा प्रयोगमा आएको पाइन्छ। नेपालमा पनि यसको प्रयोग नियमित अभ्यासको विषय बनेको छ। प्रत्यायोजित विधायनको प्रयोग गर्दाका सीमा वा परिधि पनि निर्धारित छन्। प्रत्यायोजनका नाउँमा आधारभूत व्यवस्थापकीय कार्य वा अधिकार भने प्रत्यायोजन गर्न सकिँदैन²²।

१५. कुन कार्य अपराध हो, कुन होइन भनी निर्धारण गर्ने कानून बनाउने अधिकार विधायिकामा रहेको देखिन्छ²³। स्वयम् विधायिकाले कानून बनाउँदासमेत संविधानका प्रावधानअनुकूल हुने गरी बनाउनुपर्ने हुन्छ। संविधान तथा ऐनमा नसमेटिएको कुरालाई कसुरको रूपमा परिभाषित गरेर नियमले व्यवस्थित गर्नु कानून निर्माणको विधायिकी पद्धतिअनुकूल वा प्रत्यायोजित विधायनको अवधारणाअनुसार हुँदैन। प्रत्यायोजित विधायनको मान्यताअनुसार बन्ने कानून (नियमावली) ले मातृ-ऐन (Parent Act) लाई विस्तृत वा सङ्कुचित पार्न सक्ने। यस अदालतबाट प्रत्यायोजित विधायनका विषयमा पटकपटक व्याख्या र विवेचना गरिएका छन्। यस अदालतबाट बसन्तबहादुर श्रेष्ठको रिट निवेदनका सन्दर्भमा²⁴ “नियमावली आफैँमा स्वतन्त्र र स्वावलम्बी हुन सक्दैन; ऐनअन्तर्गत बनाइने नियममा कुनै पनि कुरा ऐनको क्षमता र परिधिभन्दा बढी हुन सक्दैन; व्यवस्थापिकाद्वारा निर्धारण नै नगरिएको उद्देश्यलाई नियमद्वारा ग्रहण गर्न र लागु गर्न मिल्दैन” भनी सिद्धान्त कायम भएको देखिन्छ। अधिवक्ता

- 22 यस सम्बन्धमा “The Legislature cannot create a parallel legislature” भन्ने मान्यतासमेत रहेको पाइन्छ।
- 23 यसलाई अपराध-चक्र (Cycle of Criminalization) को रूपमा पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ। यो अपराध-चक्रभित्र Criminalization, Decriminalization, Re-criminalization, Double Criminalization, Over Criminalization का कुराहरू पर्दछन्। यस प्रकारको विषयमा कानूनी स्थिति निर्धारण गर्ने अधिकार विधायिकामा रहन्छ।
- 24 बसन्तबहादुर श्रेष्ठ वि. मन्त्रपरिषद् सचिवालयसमेत (ने.का.प. २०५१, अङ्क ८, नि.नं. ४९५५)।

बालकृष्ण न्यौपानेले दायर गर्नु भएको रिट निवेदनका सन्दर्भमा²⁵ “ऐनको उद्देश्य पूरा गर्न बनेको नियमले थप आधारहरू नियममा तोक्दछ भने त्यस्ता आधारहरू ऐनविपरीत हुन्छ र मान्य र सदर रहन सक्ने अवस्था रहँदैन” भनी व्याख्या भएको छ। विनोद ढुंगेलको विवादका सन्दर्भमा²⁶ “प्रत्यायोजित विधायनको न्यायिक पुनरावलोकनसम्बन्धी प्रशासकीय कानूनको अवधारणाअनुसार प्रत्यायोजित अधिकार प्रयोग गरी निर्माण गरिने नियम विनियम वा उपनियमले मुलुकको मूल कानूनको रूपमा रहेको संविधान तथा आफूलाई जन्म दिने ऐन (Parent Act) ले तोकिदिएको सीमारेखालाई नाघ्न सक्ने; प्रत्यायोजित अधिकार प्रयोग गरी निर्माण गरिने नियममा ऐनमा व्यवस्थित सारवान् कानूनी व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने कार्यविधिगत विषयमा व्यवस्था गर्न सकिने हुन्छ; विधायिका निर्मित ऐनले परिकल्पना नै नगरेको विषयमा उक्त ऐनअन्तर्गत बनेको नियममा कुनै व्यवस्था गर्न सकिँदैन” भनी सिद्धान्त कायम भएको देखिन्छ। अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतले दायर गर्नुभएको रिट निवेदनका सन्दर्भमा²⁷ “प्रत्यायोजित अधिकारअन्तर्गत गरिएको काम कारबाहीले प्रत्यायोजनको दायरा नाघ्न हुँदैन; सारवान् विषय विधायिकी ऐनबाटै निर्देशित हुने र नियमावलीले केवल कार्यविधिगत पक्ष मात्र समेट्ने अर्थात् नियमावलीले सारवान् नभई कार्यविधिगत विषयमा मात्र व्यवस्था गरेको हुन्छ” भनी व्याख्या भएको छ। शिवचन्द्र

- 25 अधिवक्ता बालकृष्ण न्यौपाने वि. मन्त्रपरिषद् सचिवालयसमेत (ने. का.प. २०५१, अङ्क ९, नि.नं. ४९७०)
- 26 विनोद ढुंगेल वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयसमेत (ने.का.प. २०६३, नि.नं. ७६६०, अङ्क ३, पृष्ठ ८८०)
- 27 अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेत वि. मन्त्रपरिषद्को कार्यालयसमेत (ने.का.प. २०६५, अङ्क १२, नि.नं. ८०४३)। यसै प्रकारको व्याख्या समिला महर्जन वि. लोक सेवा आयोगसमेत (ने.का.प. २०७४, नि.नं. ९८८६)समेतका अन्य कतिपय विवादका सन्दर्भमा यस अदालतबाट व्याख्या भई सिद्धान्त कायम भएको देखिन्छ। यसरी प्रतिपादित सिद्धान्तभन्दा फरक दृष्टिकोण अहिले राख्नु पर्ने कुनै उचित कारण देखिँदैन।

पौडेलको विवादमा²⁸ “ऐनमा नरहेको वा ऐनले अख्तियारी प्रदान नगरेको थप व्यवस्था नियममा राख्न पाइने होइन; ऐनले गरेको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्नका लागि ऐनले प्रदान गरेको अधिकारको सीमाभित्र रही नियम बनाउन पाइने र नियमन गर्न सकिने हो; नियमन र नियन्त्रणको नाममा अनधिकृत निकाय वा व्यक्तिलाई सो अधिकार प्रदान गर्न मिल्दैन” भनी यस अदालतबाट व्याख्या भएको छ।

१६. भारतीय सर्वोच्च अदालतले पनि प्रत्यायोजित अधिकार प्रयोग गरी निर्माण गरिने नियममा विधायिकाद्वारा निर्मित ऐनमा रहेका सारवान् प्रावधानलाई कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने कार्यविधिगत विषयमा व्यवस्था गर्न सकिन्छ; विधायिकाद्वारा निर्मित ऐनमा रहेका सारवान् प्रावधानलाई विस्थापित गर्ने, बढाउने, घटाउने वा अपवाद अवस्थाहरू सिर्जना गर्ने गरी नियममा प्रावधान समावेश गर्न मिल्दैन भनी व्याख्या गरेको छ²⁹। संविधानमा रहेको प्रावधानका अतिरिक्त मातृ-ऐन प्रतिकूल बनेका प्रत्यायोजित विधायनको विषय पनि न्यायिक पुनरावलोकनको विषय बन्दछन्³⁰। संविधान वा मातृ ऐनमा रहेका प्रावधानको प्रतिकूल हुने गरी नियम निर्माण गरियो भने त्यो “कपटपूर्ण विधायन” (Colorable Legislation) बन्न पुग्दछ। यस प्रकार प्रत्यायोजित विधायनसम्बन्धी स्थापित मान्यताका दृष्टिले हेर्दा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग

28 शिवचन्द्र पौडेल वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, ने.का.प. २०६९, अङ्क ३, नि.नं. ८७७७

29 यस सम्बन्धमा भारतीय सर्वोच्च अदालतबाट Greater Bombay Municipal Corp. V. Nagpal Printing Mills (AIR 1988 SC 1009) मा व्याख्या गर्दै भनिएको छ: Delegated legislation repugnant to, or inconsistent with, or in contravention of, or in excess of, or overriding the provisions of the Parent Act is Ultra vires.

30 “Every subordinate legislation must yield to the plenary legislation” भनी Indian Express Newspapers Vs. Union of India, (AIR 1986, SC 515) को विवादमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गरेको छ।

नियमावली, २०५९ को नियम ३० मा रहेको प्रावधानलाई उचित ठान्न सकिएन।

१७. प्रत्यर्थीहरूका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ता तथा सहन्यायाधिवक्ताहरूले विवादित नियम ३० को प्रयोग गरी भएका काम कारबाही र सङ्कलित प्रमाणलाई लामो समयदेखि यस अदालतले समेत मान्यता दिएको वा वैधता प्रदान गरेको हुँदा अब यसलाई अमान्य भनी घोषित गर्न मिल्दैन भनी जिकिर गर्नुभएको पाइयो। निःसन्देह उक्त नियम ३० बमोजिम सङ्कलित प्रमाणसम्बन्धी विवादहरू बेला-बखत यस अदालतमा आएका छन् र त्यस्ता सङ्कलित प्रमाणलाई ग्रहण गरी न्याय निरूपण भएका पनि छन्। तर यस सन्दर्भमा स्मरणीय कुरा के पनि रहेको छ भने उपर्युक्तबमोजिम निरूपण भएका कुनै पनि विवादहरूका सन्दर्भमा नियम ३० मा रहेको प्रावधान संविधान तथा ऐनसँग बाझिएको छ भनी प्रश्न उठाइएको र त्यस प्रकारको प्रश्नको निरूपण गरिएको देखिँदैन। ऐन, नियममा रहेका प्रावधान सम्बन्धमा संवैधानिकताको प्रश्न खडा भई अमान्य र बदर हुने भनी औपचारिक रूपमा अन्यथा ठहर नभएसम्म सामान्यतया: निर्मित ऐन, नियमलगायतका कानूनहरू संविधानअनुकूल नै बनेका छन् भन्ने मान्यता राखेर त्यसको वैधानिकताको पक्षमा अनुमान गरी पालना वा प्रयोग गरिनुपर्ने हुन्छ³¹। संवैधानिकताको विवाद

31 यस कुराको उदाहरणको रूपमा ML Kamra Vs. New India Assurance (1992 AIR 1072) को विवादमा भारतीय सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश K Ramaswamy ले “There is a presumption in favour of constitutionality of a legislation or statutory rule unless ex facie it violates the fundamental rights guaranteed under Part III of the constitution. If the provisions of a law or the rule is construed in such a way as would make it consistent with the Constitution and another interpretation would render the provision or the rule unconstitutional, the Court would lean in favour of the former construction” भनी व्याख्या गरेको कुरालाई पनि लिन सकिन्छ। K Anjaiah vs. K. Chandraiah को विवादमा 3 March, 1998 मा भारतीय सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश G.B. Pattanaik, M.

नउठाइएको अवस्थामा अदालतले सन्दर्भ बाहिर गएर कुनै कानूनलाई सामान्यतया: (अपवाद अवस्थामा³² बाहेक) अमान्य छ भनी घोषणा गर्ने अवस्था रहँदैन । प्रक्रियागत रूपमा संवैधानिकताको प्रश्न उठाइएको अवस्थामा अदालतबाट सो कुराको निरूपण हुने हो । कानूनको संवैधानिकतासम्बन्धी प्रश्न उठाई अदालतमा विवादले प्रवेश पाउन केही ढिलो-चाँडो भएको पनि हुन सक्तछ । यसलाई हदम्याद जस्तो तवरबाट गणना गरेर कानूनको संवैधानिकतासम्बन्धी प्रश्न निरूपण गर्नबाट पन्छिनु यस अदालतका लागि शोभनीय कुरा हुँदैन । केही लामो अवधि अभ्यासमा रहेकोसम्मको कारणबाट संविधान प्रतिकूलका कानूनले वैधता प्राप्त गर्ने पनि होइन । यो सामान्य न्यायिक अभ्यास वा प्रचलनको कुरा हो । त्यसैले अमुक विवाद निरूपणका सन्दर्भमा विवादित नियम ३० बमोजिम सङ्कलित प्रमाणलाई ग्रहण गरेर मुद्दामा फैसला वा आदेश गरिएको कारणबाट नै उक्त नियम लामो समय अभ्यासमा रहेको भई यस अदालतले अन्तिम रूपमा वैधानिकता प्रदान गरेको भन्ने अर्थमा लिइनु मनासिब देखिँदैन ।

१८. राज्य कोषको रकम भ्रष्टाचार प्रयोजनका लागि उपलब्ध गराउन प्रचलित कुनै ऐनले अनुमति प्रदान गरेको देखिँदैन । ऐनद्वारा अख्तियारी प्रदान नगरिएको अवस्थामा नियममा प्रावधान समावेश गरेर रिसवत प्रयोजनका लागि राज्य कोषको रकम प्रदान गर्नु मनासिब हुँदैन । विवादित नियमावलीमा रिसवतको रकम जफत हुने ऐनमा रहेको प्रावधान प्रतिकूल व्यवस्था गरिएकोसमेत देखिन्छ । रिसवतको रूपमा दिइएको र बरामद गरिएको रकम पुनः आयोगले नै फिर्ता लिने गरेको पाइन्छ । पहिले रकम दिने, रिसवत लिन दुरुत्साहन दिने, रकम दिलाउने, त्यसपछि मानिस

पक्राउ गर्ने, मुद्दा चलाउने र सजाय दिलाउने, बरामद गरेको रकम आफैँसँग राख्ने र पुनः अर्को व्यक्तिलाई त्यसैगरी समात्ने कार्य प्रणालीबाट मातृ-ऐनमा रहेको रिसवतको रकम जफत हुने प्रावधानलाई सङ्कुचित पारेको वा नियमले अपवादको अवस्था सिर्जना गरेको देखिन आउँदछ । यसबाट स्वच्छ अनुसन्धानप्रतिको विश्वसनीयतासमेत कमजोर बन्न जाने अवस्था देखियो । माथि उल्लिखित समग्र पक्षमा विचार गर्दा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० मा रहेको प्रावधानलाई अमान्य र बदर भनी घोषित गर्नु आवश्यक, मनासिब र वाञ्छनीय देखिन आयो ।

१९. अब उल्लिखित नियम ३० लाई कहिले, कुन मितिदेखि अमान्य र बदर हुने गरी घोषित गर्नु मनासिब हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने हुन आएको छ । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ मिति २०५९/५/३१ देखि प्रारम्भ भएको देखिन्छ । सो नियमावली लागु भएको अहिले १८ वर्षभन्दा बढी अवधि भइसकेको छ । यसबिच उल्लिखित नियमावलीको विवादित नियम ३० को प्रयोग गरेर पटकपटक कार्य भएका र कतिपय विवादमा सोअनुसार सङ्कलित प्रमाणलाई मान्यता प्रदान गरेर यस अदालतबाट समेत फैसलाहरू भएका छन् । यसरी लामो अवधि प्रयोग/कार्यान्वयनमा रहेको देखिँदा नियम जारी भएको मितिले नै (प्रारम्भदेखि नै) सो नियम ३० लाई अमान्य घोषित गर्दा सम्पन्न भइसकेका अनेकौं निर्णय र काम कारबाही अनुचित तवरबाट प्रभावित हुन जाने देखिन्छ । नेपालको संविधानको धारा १३३(१) मा कुनै कानून संविधानसँग बाझिएको देखिएमा सो कानूनलाई “प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि” अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुने” भनी उल्लेख भएको छ । खास परिस्थितिमा भविष्य-प्रभावी असर हुने गरी कानूनलाई अमान्य र बदर घोषित गर्ने मान्यता

Srinivasan ले पनि यसै प्रकारको धारणा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

32 यस कुराको उदाहरणको रूपमा मौलिक हक अधिकारमा प्रत्यक्षतः अनुचित रूपमा बन्देज लगाउने गरी बनेको कानूनलाई एउटा अपवाद अवस्थाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

र प्रचलन भारतलगायत अन्य देशहरूमा समेत रहेको पाइन्छ। उल्लिखित समग्र पक्षमा विचार गर्दा विवादित नियम ३० को प्रावधानलाई भविष्य-प्रभावी असर (Prospective effect) प्रदान गर्ने गरी निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर (Ultra vires) हुने भनी घोषित गर्नु मनासिब देखियो।

२०. माथिका प्रकरणहरूमा विवेचित आधार र कारणबाट अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० मा रहेको प्रावधान नेपालको संविधानको धारा २०(९) मा रहेको स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी हक तथा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३ मा रहेको व्यवस्थासमेतको भावना र मर्मअनुकूल देखिएन; सो प्रावधान फौजदारी न्यायका मान्य सिद्धान्त, कानूनको उचित प्रक्रिया तथा प्रमाण सङ्कलनसम्बन्धी न्यायिक मान्यताका दृष्टिले समेत मनासिब र तार्किक देखिएन; उल्लिखित प्रावधान प्रत्यायोजित विधायनसम्बन्धी अवधारणा र यस अदालतबाट भएका व्याख्या तथा प्रतिपादित सिद्धान्तअनुकूल रहेकोसमेत पाइएन; उक्त प्रावधानले अनुसन्धान अधिकारीलाई स्वेच्छाचारी (Arbitrary) तवरबाट कार्य गर्न प्रोत्साहित गर्ने प्रकृतिको समेत देखियो। अतः अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० नेपालको संविधानको धारा १३३ को उपधारा (१) बमोजिम आज मिति २०७८ साल वैशाख ८ गतेदेखि लागु हुने गरी अमान्य र बदर हुने ठहर्छ।

२१. रिट निवेदनमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० अमान्य र बदर घोषित गरी सो नियमको प्रयोग गरी रकम बरामद गरेको आधारमा “भए गरेका सम्पूर्ण काम कारबाहीहरू प्रारम्भदेखि नै उत्प्रेषणलगायत अन्य उपयुक्त आदेश जारी गरी अमान्य र बदर घोषणा गरिपाउँ” भनी जिकिर लिइएको देखियो। रिट निवेदकका तर्फबाट बहस गर्नु हुने विद्वान् अधिवक्ताहरूले बहसका

क्रममा उक्त नियम ३० बमोजिम दिइएको रकम बरामद गरी चलाइएका मुद्दासमेत खारेज हुनुपर्दछ भनी जिकिर गर्नुभएको समेत पाइयो। सो जिकिर सम्बन्धमा हेर्दा उल्लिखित नियम ३० लाई प्रमाण सङ्कलन गर्ने विभिन्न माध्यम वा तरिकामध्ये एउटा उपायको रूपमा सम्म अपनाइएको देखियो। मुद्दामा उक्त नियम ३० बमोजिम बाहेक अन्य तवरबाट सङ्कलन गरिएका प्रमाण पनि रहेका हुन्छन्। सो नियम ३० अमान्य र बदर हुँदा अदालतमा विचाराधीन मुद्दा स्वतः समाप्त हुने वा खारेज हुने वा भए गरिएका सम्पूर्ण काम कारबाहीहरू प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर हुने होइनन्। न्यायिक प्रक्रियामा रहेका विवादको निरूपण गर्ने नियमित विधि/पद्धति निर्धारित छन्। नियम ३० लाई अमान्य र बदर भनी घोषित गरिएकोसम्मको कारणबाट अदालतमा विचाराधीन मुद्दा नै खारेज हुनुपर्दछ भन्न वा सबै काम कारबाही अमान्य र बदर हुन्छन् भन्ने सम्झन मिल्दैन। मुद्दामा सङ्कलित अन्य प्रमाणको मूल्याङ्कनका आधारमा आरोप दाबी ठहर हुने वा नहुने कुराको न्यायिक निरूपण गर्नु नै पर्ने हुन्छ। यसरी न्याय निरूपण गर्दा हाल मुद्दाको सुनुवाइ अन्तिम भई नसकेका वा न्यायिक प्रक्रियामा रहेका विवादका सन्दर्भमा उपर्युक्तअनुसार अमान्य र बदर घोषित गरिएको अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग नियमावली, २०५९ को नियम ३० मा रहेको प्रावधानअनुसार सङ्कलन गरिएको अर्थात् प्रत्यर्थी आयोग स्वयम्ले नै दिई पठाएको सरकारी कोषको रकम बरामद गरिएको प्रमाणसम्म ग्रहणयोग्य नहुने हो। केवल यही कारणबाट मुद्दा नै खारेज हुने वा भए गरिएका सबै काम कारबाही बदर हुने होइनन्। तसर्थ, प्रस्तुत प्रसङ्गमा थप उल्लेख वा विवेचना गरिरहन परेन। अरू तपसिलबमोजिम गर्नुः

तपसिल

१. यो आदेशको प्रतिलिपिसहित प्रत्यर्थीहरूको जानकारी तथा आदेशको कार्यान्वयनका

लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा लेखी पठाइदिनु।

२. सर्वोच्च अदालत (संवैधानिक इजलास सञ्चालन) नियमावली, २०७२ को नियम २७(१) मा संवैधानिक इजलासको अन्तिम आदेश वा फैसलाबाट संविधानको धारा १३३ को उपधारा (१) बमोजिम कुनै कानून अमान्य वा बदर घोषित भएमा रजिस्ट्रारले सो आदेश वा फैसलाको प्रतिलिपिसमेत राखी कानून तथा न्याय मन्त्रालयमा सोको जानकारी पठाउने भन्ने व्यवस्था रहेको हुँदा सोअनुसार गर्नु गराउनु भनी यो आदेशको प्रतिलिपि यस अदालतको प्रशासन महाशाखामा पठाइदिनु।
३. निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी हुने ठहरेकोले सर्वोच्च अदालत (संवैधानिक इजलास सञ्चालन) नियमावली, २०७२ को नियम १५(३) बमोजिम निवेदकले राखेको धरौटी रकम फिर्ता पाउने हुँदा र.नं. ३६८६ मिति २०७४/९/२ मा राखेको धरौटी रकम रु.५००००- निवेदकलाई फिर्ता दिनु भनी यस अदालतको लेखा शाखामा जानकारी दिनु।
४. दायरीको लगत कट्टा गरी; आदेश विद्युतीय प्रणालीमा प्रविष्ट गरी; मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाइदिनु।

उपर्युक्त रायमा हामी सहमत छौं।

प्र.न्या.चोलेन्द्र शम्शेर ज.ब.रा.

न्या.दीपककुमार कार्की

न्या.मीरा खडका

न्या.हरिकृष्ण कार्की

इजलास अधिकृत: हर्कबहादुर क्षेत्री

इति संवत् २०७८ साल वैशाख ८ गते रोज ४ शुभम्।

४०४० ७३७३

निर्णय नं. ००२८

सर्वोच्च अदालत, संवैधानिक इजलास
सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री चोलेन्द्र शम्शेर ज.ब.रा.
माननीय न्यायाधीश श्री दीपककुमार कार्की
माननीय न्यायाधीश श्री मीरा खडका
माननीय न्यायाधीश श्री ईश्वरप्रसाद खतिवडा
माननीय न्यायाधीश डा. श्री आनन्दमोहन भट्टराई
आदेश मिति : २०७८।३।२८
०७७-WC-००७९

विषय: उत्प्रेषण परमादेशसमेत।

रिट निवेदकहरू : जिल्ला डडेलधुरा गन्यापधुरा १ घर
भई हाल का.जि. बुढानिलकण्ठ न.पा. वडा
नं.२ बस्ने जिल्ला डडेलधुराबाट प्रतिनिधित्व
गर्ने विघटित प्रतिनिधिसभाको सदस्य
नेपाली कांग्रेसका पार्टी सभापति शेरबहादुर
देउवासमेत

विरुद्ध

प्रत्यर्थी : राष्ट्रपतिको कार्यालय, शितल निवास
काठमाडौंसमेत

- प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने अख्तियारीको खुकुलो वा हलुको प्रयोगका कारणबाट अधिकारको दुरुपयोग हुन सक्ने, असामयिक रूपमा पटक-पटक हुने मध्यावधि निर्वाचनको आर्थिक भार पर्ने, राज्य कोषको अपव्यय हुन जाने, राजनीतिक अस्थिरता पैदा हुने, राजनीतिक अकर्मण्यताले थप प्रश्रय पाउने सम्भावना रहन्छ भन्ने मान्यता

राखेर नै संविधान सभाले संविधानको माध्यमबाट विघटनको अवस्थालाई सीमाबद्ध गरेको देखिन्छ। संविधानमा कुनै कुरा प्रस्ट शब्दमा समावेश गरिएको छ भने सोबाहेकका अन्य कुराहरूलाई समावेश नगरिएको अर्थमा लिइनुपर्ने।

(प्रकरण नं.२०)

- प्रतिनिधिसभा विघटनका सम्बन्धमा संविधानमा शाब्दिकरूपमा व्यक्त अवस्था परिस्थिति र अधिकारबाहेक अव्यक्त अधिकार पनि रहेको भन्ने दाबी स्वीकारयोग्य नदेखिने।

(प्रकरण नं.२१)

- प्रतिनिधिसभा विघटनको विषयसँग राजनीतिक सम्बन्धहरू जोडिएको हुने भए पनि आधारभूत रूपमा यो संवैधानिक प्रावधानको अनुशरण भए-नभएको विषयसँग सम्बन्धित न्यायिक निरूपणयोग्य प्रश्न भएको र संविधानको पालनासँग प्रत्यक्षतः सम्बन्धित भएकाले यसलाई राजनीतिक प्रश्नको आवरण दिएर यस विषयमा अदालतले प्रवेश गर्नु हुँदैन भन्नु युक्तिसङ्गत नदेखिने।

(प्रकरण नं.२६)

- कुनै राजनीतिक परिणाम दिन सक्तछ वा सक्तैन भन्ने आधारमा प्रधानमन्त्रीको तजबिजमा प्रतिनिधिसभाको विघटन गर्न पाउने छुट नेपालको संविधानको कुनै पनि धारा वा उपधाराले दिएको नदेखिँदा प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल पूरा नहुँदै राजनीतिक स्थिरता जस्ता कारण देखाएर विघटन गर्ने र निर्वाचन गराउने छुट संविधानले नदिने।

(प्रकरण नं.२८)

- प्रतिनिधिसभाबाट संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम वैकल्पिक सरकार गठन हुन नसक्ने भएको अवस्थामा मात्र धारा ७६(७) बमोजिम सो सभा विघटन हुन सक्ने भएकाले यसलाई बाध्यात्मक परिस्थितिको उपज वा प्रधानमन्त्री चयन गर्न प्रतिनिधिसभा असफल भएको कुराको परिणामको रूपमा लिन सकिन्छ। कुनै राजनीतिक वा अन्य कुनै कारणबाट विघटन हुने नभएर प्रधानमन्त्री नियुक्तिका लागि अन्तिम विकल्प अपनाउँदा पनि नियुक्त हुन नसकेको वा विश्वास प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा मात्र विघटन हुन सक्ने भएकाले धारा ७६(७) को कुरामा राष्ट्रपति वा प्रधानमन्त्री कसैको तजबिज प्रयोग हुने अवस्था नै नरहने।

(प्रकरण नं.४१)

- वैकल्पिक सरकार गठनको विषय निरूपण गर्ने तथा सरकार गठनका लागि प्रतिनिधिसभाका कुनै सदस्यउपर बहुमत सदस्यको विश्वास छ वा छैन भनी अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकारप्राप्त संवैधानिक निकाय भनेको सङ्घीय संसद्को प्रतिनिधिसभा नै हो। अन्य निकाय वा पदाधिकारीले अनुमान गरेर वा कुनै अमूक तथ्यको आत्मनिष्ठ तवरबाट मूल्याङ्कन गरेर वैकल्पिक सरकार गठन हुने अवस्था कायम छ वा छैन भनी निर्णय दिनु संविधानको भावनाअनुकूल हुने नदेखिने।

(प्रकरण नं.४३)

- संविधानको धारा ७६(५) लाई सहमति, समझदारी र सहकार्यलाई आधार प्रदान गर्ने एउटा उपायको रूपमा पनि ग्रहण गर्न सकिन्छ। यो प्रावधान दलीय

आधारमा सरकार गठन गर्ने कुरा असफल भएपछि क्रियाशील हुने प्रावधान हो । राजनीतिक स्थिरता वा स्थायित्वका लागि यस प्रकारको प्रावधान आवश्यक रहेको भनी संविधान निर्माताले ठानेको देखिन्छ । यस प्रावधानमा दलीय समर्थन वा दलका नेतासम्बन्धी कुनै सर्त जोडिएको नदेखिने ।

(प्रकरण नं. ४५)

- प्रधानमन्त्रीको नियुक्ति संविधानबमोजिम राष्ट्रपतिबाट सम्पादन हुने कार्यहरूमध्येको एउटा कार्य भएको र यस कुरामा संवैधानिक लोकतन्त्रसम्बन्धी मूल्य मान्यता, संविधानवाद, कानूनको शासन आदि विविध विषयहरूसमेत सम्बन्धित र सरोकारको विषय बन्न आउने भएको हुँदा यस प्रकारको विषयलाई अदालतमा प्रश्न उठाउन नमिल्ने प्रकृतिको राष्ट्रपतिको अन्तरनिहित विशेषाधिकार भनी मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं. ५७)

- राष्ट्रपतिले आफ्नो पदीय हैसियतले सम्पादन गरेका काम कारबाहीको विषयमा निजउपर “कुनै अदालतमा मुद्दा चलाइने छैन” भन्नुको तात्पर्य त्यस प्रकारका विषयमा राष्ट्रपतिलाई व्यक्तिगत रूपमा जवाफदेहिता वहन गराउने गरी मुद्दा चलाउन हुँदैन भन्नेसम्म हो । यसले पदीय वा संस्थागत रूपमा गरिएको संविधानको प्रयोग वा पालनासम्बन्धी विषयमा उठेका प्रश्नहरूको न्यायिक रूपमा वैधता परीक्षण गर्ने कुरामा कुनै सीमा निर्धारण गरेको वा बन्देज लगाएको मान्न मिल्दैन ।

राष्ट्रपतिका काम कारबाही पनि संविधान र कानूनसम्मत नै हुन अनिवार्य हुने ।

(प्रकरण नं. ५९)

- प्रतिनिधिसभालाई सरकारको इच्छाधीन रूपमा सञ्चालित हुने सरकारको नियन्त्रणभित्रको अधीनस्थ संस्था ठानिनु हुँदैन । यो त सरकारलाई नै नियन्त्रण गर्ने र उत्तरदायी बनाउने संस्था हो । यो शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्तअनुसार राज्यका तीन अङ्गमध्येको एउटा अङ्ग भएको र कार्य प्रकृतिको दृष्टिले सरकारको निर्माण गर्नेदेखि यसलाई नियन्त्रण र उत्तरदायी बनाउने कुरामा प्रत्यक्ष भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने संस्था हुने ।

(प्रकरण नं. ७५)

- परिकल्पित घटनाको उल्लिखित अवस्थामा पनि अदालतले संवैधानिक स्थितिको उद्घोषणसम्म गर्ने हो; प्रधानमन्त्री पदको नियुक्ति दिएर पठाउने कार्य अदालतले गर्दैन । यो कार्य राष्ट्रपतिबाट नै हुन्छ र हुनुपर्दछ भन्ने कुरामा थप तर्क र शंकाको कुनै आवश्यकता नदेखिने । साधिकार अदालतबाट संविधानको व्याख्या गरी जारी गरिएको आदेशबमोजिम कार्य गर्न भने राष्ट्रपतिलगायत राज्यका सबै निकाय र पदाधिकारीको कर्तव्य र जिम्मेवारी बन्दछ । अदालतको आदेशको पालना नगर्नुको अर्थ संविधानका प्रावधानको उल्लङ्घन गरेको भन्ने हुन्छ र संविधानको उल्लङ्घन गरेर शासन-सत्तामा कायम रहने छुट कोही कसैलाई पनि हुन नसक्ने ।

(प्रकरण नं. ८०)

रिट निवेदकहरूका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री कृष्णप्रसाद भण्डारी, श्री महादेवप्रसाद यादव, श्री शम्भु थापा, श्री श्रीहरि अर्याल, श्री बद्रिबहादुर कार्की, श्री हरिहर दाहाल, श्री हरिप्रसाद उप्रेती, श्री बाबुराम कुँवर, श्री सतिशकृष्ण खरेल, श्री गोपालकृष्ण घिमिरे, श्री मुक्ति नारायण प्रधान, श्री प्रेमबहादुर खड्का, श्री रमणकुमार श्रेष्ठ, डा. श्री चन्द्रकान्त ज्ञवाली, श्री वोर्णबहादुर कार्की, श्री गान्धी पण्डित, श्री मिथिलेश कुमार सिंह, श्री शेरबहादुर के.सी., श्री खगेन्द्र प्रसाद अधिकारी, श्री सविता भण्डारी बराल, श्री बाबुराज जोशी, श्री नरहरि आचार्य, श्री उमेश गौतम, श्री यदुनाथ खनाल तथा विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा बन्दी, श्री टिकाराम भट्टराई, श्री खम्मबहादुर खाती, डा. श्री भिमार्जुन आचार्य, श्री ललितबहादुर बस्नेत, श्री पदम रोक्का, श्री शंकर सुवेदी, श्री सीताराम के.सी., श्री एगराज पोखरेल, डा. श्री दिनमणि पोखरेल, श्री सुनिल पोखरेल र श्री योगेन्द्रबहादुर अधिकारी

प्रत्यर्थीका तर्फबाट : विद्वान् महान्यायाधिवक्ता श्री रमेश बडाल, विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ताहरू श्री पदमप्रसाद पाण्डेय, श्री विश्वराज कोइराला, श्री टेकबहादुर घिमिरे, श्री श्यामकुमार भट्टराई, विद्वान् सहन्यायाधिवक्ताहरू श्री गोपालप्रसाद रिजाल, श्री सञ्जीवराज रेग्मी, श्री लोकराज पराजुली, श्री खेमराज ज्ञवाली, श्री उद्धवप्रसाद पुडासैनी र विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता श्री दशरथ पंगेनी तथा विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री सुशीलकुमार पन्त, डा. श्री सुरेन्द्र भण्डारी, श्री विजयकान्त मैनाली, श्री अग्नी खरेल, श्री सुरेन्द्रकुमार

महतो, श्री महेश नेपाल, श्री टंकप्रसाद दुलाल, श्री रविनारायण खनाल, श्री रमेश गुरागाई, श्री विष्णुमणि अधिकारी तथा विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री श्यामप्रसाद खरेल, श्री लवकुमार मैनाली, श्री उपेन्द्रकेशरी न्यौपाने एवं विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री मेघराज पोखरेल, श्री श्रीकृष्ण सुवेदी, श्री परशुराम कोइराला, श्री सुवास आचार्य, श्री ईश्वरीप्रसाद भट्टराई, श्री भोजराज आचार्य, श्री बाबुराम दाहाल, श्री सि.पी. रेग्मी, श्री बलबहादुर राई, श्री शान्तिदेवी खनाल, श्री विष्णुमाया भुसाल, श्री अनन्तराज लुइँटेल र श्री लोकनाथ खरेल

नेपाल बार एसोसिएसनको तर्फबाट उपस्थित अदालतको सहयोगी (Amicus Curiae) विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री राघवलाल वैद्य र श्री उषा मल्ल पाठक

सर्वोच्च अदालत बार एसोसिएसनको तर्फबाट उपस्थित अदालतको सहयोगी (Amicus Curiae) विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री कोमल प्रकाश घिमिरे र श्री प्रकाशबहादुर के.सी.

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प.स्वर्ण शुभजन्मोत्सव विशेषाङ्क २०५२
- ने.का.प.२०५४, अङ्क १०, नि.नं.६४४६
- ने.का.प.२०६२, अङ्क ११, नि.नं.७६१८
- ने.का.प.२०६९, अङ्क १२, नि.नं.८९२६

सम्बद्ध कानून :

- नेपालको संविधान
- राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३
- राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको पारिश्रमिक तथा सुविधासम्बन्धी ऐन, २०७४

आदेश

न्या.ईश्वरप्रसाद खतिवडा : नेपालको संविधानको धारा १३३ को उपधारा (२) र (३) तथा धारा १३७(३) बमोजिम यस अदालतको संवैधानिक इजलासमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं यस अदालतको ठहर आदेश यस प्रकार छः

तथ्यगत बेहोरा

रिट निवेदनको बेहोरा

हामी निवेदकहरू प्रतिनिधिसभाका सदस्य हौं। सर्वोच्च अदालतको मिति २०७७।१।११ को फैसलाबाट पहिले विघटित प्रतिनिधिसभा पुनर्स्थापना भएपछि प्रत्यर्थी प्रधानमन्त्रीले मिति २०७८।१।२७ मा प्रतिनिधिसभासमक्ष विश्वासको मत मागेकोमा निजको पक्षमा जम्मा ९३ मत प्राप्त भई विश्वासको मत प्राप्त नगरेका कारण पदमुक्त हुनुभएको थियो। तत्पश्चात् सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट ३ (तीन) दिनको समय तोकी सरकार गठनको लागि आह्वान भएकोमा तोकिएको समयभित्र संविधानको धारा ७६(२) बमोजिम दलहरूबाट दाबी पेस हुन नसकेकोले राष्ट्रपतिबाट प्रत्यर्थी के.पी. शर्मा ओलीलाई नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा सबैभन्दा बढी सदस्य भएको दलको संसदीय दलको नेताको हैसियतमा प्रधानमन्त्रीमा नियुक्ति गर्नुभएको थियो। त्यसरी नियुक्त प्रधानमन्त्रीले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत लिनुपर्नेमा विश्वासको मत नलिई मिति २०७८।२।६ गते नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम वैकल्पिक सरकार गठनको लागि प्रक्रिया प्रारम्भ गर्न राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गरेकोमा राष्ट्रपतिले सोही दिन नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्ति गर्ने प्रयोजनको लागि २०७८।२।७ गते साँझ ५ बजेसम्मको समयवाधि तोकी प्रतिनिधिसभामा

विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गर्न प्रतिनिधिसभाका सदस्यलाई आह्वान गर्नुभएको थियो। उक्त आह्वानपछि संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम निवेदकमध्येको नेपाली कांग्रेसका सभापति एवं नेपाली कांग्रेस संसदीय दलका नेता तथा प्रतिनिधिसभा सदस्य शेरबहादुर देउवालाई प्रतिनिधिसभाका बहुमत सदस्यहरूको समर्थनसहित तोकिएको समयभित्र राष्ट्रपतिको कार्यालयमा प्रधानमन्त्रीको नियुक्तिको लागि निवेदकहरूले दाबी पेस गरेको हो। प्रत्यर्थी प्रधानमन्त्री के.पी. शर्मा ओलीले पनि सोही पदमा दाबी गर्नुभएको कुरा जानकारी भयो।

मिति २०७८।२।७ गते राष्ट्रपतिको कार्यालयबाट जारी गरिएको प्रेस विज्ञप्तिमा "प्रतिनिधिसभाका माननीय सदस्य श्री शेरबहादुर देउवाको तर्फबाट पेस भएको दाबीमा नेपाली कांग्रेसका ६९ जना, ने.क.पा. (माओवादी केन्द्र) का ४९ जनाको हस्ताक्षर र सम्बन्धित पार्टीको पत्र तथा जनता समाजवादी पार्टी नेपालका १२ जना, ने.क.पा. (एमाले) का २६ जना तथा माननीय सदस्य श्री दुर्गा पौडेलको हस्ताक्षरसहित १४९ जनाको हस्ताक्षर रहेको, ने.क.पा. (एमाले) बाट निर्वाचित सदस्यहरूको हकमा पार्टीको तर्फबाट अर्को दलका उम्मेदवारको पक्षमा हस्ताक्षर गरेका सदस्यहरूलाई मान्यता नदिन अनुरोध गर्दै निजहरूको हकमा दलीय अनुशासनविपरीत हस्ताक्षर गरेको पाइए प्रतिनिधिसभाको सदस्य नरहने गरी निष्काशन गरिने हुँदा हाल निजहरूको हस्ताक्षरको मान्यता नहुन भनी पार्टीका अध्यक्ष तथा संसदीय दलका नेताबाट लेखी आएको। यस्तै, जनता समाजवादी पार्टी, नेपालको तर्फबाट पनि पार्टीका सदस्यहरूले पार्टीको आचरण र मर्यादाविपरीत हस्ताक्षर गरेको बुझिएकोले त्यसलाई अस्वीकृत गरिदिनुहुन भनी उक्त पार्टीका अध्यक्ष श्री महन्थ ठाकुर र संसदीय दलका नेता श्री राजेन्द्र महतोको हस्ताक्षरसहितको पत्र प्राप्त भएको" भनिएको

रहेछ । सो विज्ञप्तिमा "प्रत्यर्थी प्रतिनिधिसभाका माननीय सदस्य श्री के.पी. शर्मा ओलीले ने.क.पा. (एमाले) का १२१ र जनता समाजवादी पार्टी नेपालका ३२ जना सदस्यको समर्थन प्राप्त भएकोले धारा ७६ को उपधारा (५) र (६) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा विश्वासको मत पाउन पर्याप्त आधार रहेको भनी पत्र पेस गर्नुभएको र जनता समाजवादी पार्टी नेपालको ३२ जना सदस्यको समर्थन रहेको भनी सो पार्टीको तर्फबाट अध्यक्ष श्री महन्थ ठाकुर र संसदीय दलको नेता श्री राजेन्द्र महतोको हस्ताक्षर रहेको पत्र प्राप्त भएकोमा उक्त दुवै दलका गरी १५३ सदस्यको समर्थन रहेको भनिएकोमा ने.क.पा. (एमाले) का २६ जना सदस्य र जनता समाजवादी पार्टी नेपालका १२ जना सदस्यले अर्का दाबीकर्ता माननीय श्री शेरबहादुर देउवालाई समर्थन गरी हस्ताक्षर गरेको देखिएको" भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । विज्ञप्तिमा "दाबीकर्ता दुवै माननीय सदस्यका समर्थनकर्ता सदस्यहरू एकअर्कामा दोहोरो परेका, दलको निर्णयविपरीत एकले अर्कालाई समर्थन गरेकोसमेत देखिएको र सम्बन्धित दललाई मान्यता नदिन लेखी आएकोसमेत देखिएकोले नेपालको संविधानको धारा ८९ को खण्ड (ड) समेत आकर्षित हुन सक्ने, राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को परिच्छेद ६ का विषयहरूसमेतलाई ध्यान दिँदै दाबीकर्ता दुवै माननीय सदस्यहरूले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने ठोस आधार नदेखिएकोले उक्त उपधारा (५) बमोजिमका दाबीकर्ता दुवै माननीय सदस्यहरूको दाबी नपुग्ने देखिएकोले प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्ति गर्न मिल्ने देखिएन" भनिएको देखिन्छ ।

मिति २०७८।२।७ को मध्यरातमा प्रत्यर्थी मन्त्रिपरिषद्बाट नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न र अर्को प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन मिति २०७८।७।२६ गते र २०७८।८।३ गते दुई चरणमा गर्ने गरी निर्णय

भई राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गरिएको रहेछ । हामी निवेदकले प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि पेस गरेको दाबी सम्बन्धको निर्णय, मिति २०७८।२।८ गते मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसबमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटन गरी अर्को प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन गर्ने गरी राष्ट्रपतिबाट भएको निर्णय एवं काम कारबाही नेपालको संविधानविपरीतको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन लिई उपस्थित भएका छौं ।

नियुक्तिका लागि आधार प्रस्तुत गर्ने दाबीकर्ता प्रतिनिधिसभाका सदस्यलाई बहुमत सदस्यको समर्थन देखिए प्रधानमन्त्रीको पदमा नियुक्त गर्ने दायित्व राष्ट्रपतिको हो । मा. के.पी. शर्मा ओलीले पेस गरेको दाबीमा प्रतिनिधिसभाको सदस्यहरूको हस्ताक्षर नभई राजनीतिक दलको पत्रलाई आधार लिइएको छ । जनता समाजवादी पार्टी नेपालको ३२ जना सदस्यको समर्थन रहेको भनी सो पार्टीको तर्फबाट अध्यक्ष श्री महन्थ ठाकुर र संसदीय दलको नेता श्री राजेन्द्र महतोको हस्ताक्षर रहेको पत्र प्राप्त भएकोले दुवै दलका गरी १५३ सदस्यको समर्थन रहेको भनिएकोमा ने.क.पा. (एमाले) का २६ जना सदस्य र जनता समाजवादी पार्टी नेपालका १२ जना सदस्यले अर्का दाबीकर्ता श्री शेरबहादुर देउवालाई समर्थन गरी हस्ताक्षर गरेकोले दोहोरो समर्थन भन्ने राष्ट्रपति कार्यालयको विज्ञप्ति तथ्यसङ्गत छैन । निवेदक शेरबहादुर देउवाको पक्षमा हामी निवेदकहरूलगायत प्रतिनिधिसभामा निर्वाचित १४९ जना सदस्यहरूको हस्ताक्षरसहितको समर्थन भई दाबी परेकोले शेरबहादुर देउवाले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) को सर्त पूरा गरेको पुष्टि भएकोले प्रधानमन्त्रीमा नियुक्ति नगरी दाबी नपुग्ने भन्ने अधिकार राष्ट्रपतिलाई छैन । दाबीको विषयमा दोहोरो हस्ताक्षर छैन । यदि दोहोरो हस्ताक्षर देखिएकै अवस्थामा समेत त्यसको परीक्षण राष्ट्रपतिले गर्न चाहेमा प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूलाई सनाखत गराउन सक्नेमा केही नगरी दाबी नपुग्ने भनी गरेको

निर्णय संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) विपरीत छ। संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्ने र विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा मात्र निजले प्रतिनिधिसभा विघटनको सिफारिस गर्न सक्दछ।

संविधानको धारा ७६(३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्री के.पी. शर्मा ओलीले उपधारा (४) बमोजिम ३० दिनभित्र विश्वासको मत लिने बाध्यात्मक व्यवस्था रहेकोमा निजले विश्वासको मत प्राप्त हुने अवस्था नभएको र वैकल्पिक सरकार गठनको लागि मार्ग प्रशस्त गर्न मन्त्रिपरिषद्बाटै निर्णय गराई राष्ट्रपतिलाई अनुरोध गरेको हुँदा प्रधानमन्त्री के.पी. शर्मा ओलीले संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम दाबी गर्नु संविधानसँग असङ्गत छ। माननीय शेरबहादुर देउवालाई आफ्नो बहुमत भएको आधार प्रस्तुत गर्ने अवसरबाट वञ्चित गरी भएको राष्ट्रपतिको निर्णय दुराशयपूर्ण छ। धारा ७६ को उपधारा (५) को विषयमा राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ बमोजिम ह्विपसमेत लाग्न सक्ने। यसैले राष्ट्रपतिको कार्यालयबाट जारी भएको विज्ञप्तिमा उल्लिखित नेपालको संविधानको धारा ८९ को खण्ड (ड) र राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को परिच्छेद ६ संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) को हकमा आकर्षित हुन सक्दैन। यो विषयमा संसद्को क्षेत्राधिकार अहरणीय, अपृथकीय र अवशिष्ट प्रकृतिको छ।

संविधानको धारा ७६ को उपधारा (१), (२), (३) अनुसार सरकार निर्माणसम्बन्धी व्यवस्थाहरू कार्यान्वित भइसकेपछि वा त्यसरी नियुक्त प्रधानमन्त्रीले धारा ७६(४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा धारा ७६ को उपधारा (५) मा जाने हो। प्रधानमन्त्रीले प्रतिनिधिसभाको विश्वास प्राप्त हुने आधार छैन भनी स्वीकार गरी धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रिया प्रारम्भ गर्न राष्ट्रपतिलाई सिफारिस

गरेपछि संविधानको धारा ७६(५) को वैकल्पिक सरकारको दाबी गर्न प्रधानमन्त्रीले नपाउने तथा विघटन उद्यत प्रधानमन्त्रीको उक्त दाबी केवल भाँजो हाल्ले प्रकृतिको भएकोले प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने प्रधानमन्त्रीको काम कारबाहीसमेत प्रारम्भदेखि नै बदनियतपूर्ण भई बदरभागी छ।

संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रिया प्रारम्भ भएपछि वैकल्पिक सरकार बनाउनु पर्दछ। कुनै प्रतिनिधिसभाको सदस्यले बहुमतको दाबी गरेपछि दाबी पुग्ने नपुग्ने कुराको जाँच गर्ने संसद्ले हो। नेपालको संविधानमा धारा ७६(७) मा मात्र प्रतिनिधिसभा विघटनसम्बन्धी प्रावधान रहेको छ। उक्त व्यवस्थाअनुसार धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको वा प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेको अवस्थामा मात्र संविधानको धारा ७६(७) बमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटन गरी नयाँ निर्वाचनको मिति तोक्ने हो। संविधानको धारा ७६ को उपधारा (४) र (५) को संवैधानिक प्रक्रिया (Constitutional Course) प्रतिनिधिसभाभित्रैबाट संसदीय प्रक्रिया र अभ्यासअनुसार पूरा नगरी स्वेच्छाचारी ढङ्गबाट प्रतिनिधिसभाको विघटन हुन सक्दैन। अतः राष्ट्रपतिको कार्यालयबाट मिति २०७८।२।८ गते मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसका आधारमा प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने र अर्को प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनको मिति तोक्ने भनी गरिएको कार्य संविधानविपरीत छ।

मिति २०७७।९।५ गते प्रतिनिधिसभा विघटन भएउपर निवेदक देवप्रसाद गुरुङसमेतले दायर गरेको रिट (०७७-WC-००३७) निवेदनसमेतमा सर्वोच्च अदालत, संवैधानिक इजलासबाट मिति २०७७।९।१९ मा भएको फैसलाको संक्षिप्त आदेशको पृष्ठ १० मा "धारा ७६ को उपधारा (१), (२), (३) र (५) को समग्र बमोटलाई हेर्दा प्रधानमन्त्री नियुक्ति एकपछि अर्को प्रक्रिया अभ्यासगत रूपमा प्रतिनिधिसभाभित्र

क्रियान्वयन हुँदै गई प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेको वा विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था सिर्जना भएमा त्यस्तो बाध्यात्मक अवस्थामा मात्र धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम तत्काल बहाल रहेका प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा प्रतिनिधिसभा विघटन हुने संवैधानिक व्यवस्था रहेको देखिन्छ" भन्ने कुरा उल्लेख गर्दै सोही आदेशको पृष्ठ १२ मा "नेपालको संविधानको धारा ८५(१) मा यस संविधानबमोजिम अगावै विघटन भएकोमा बाहेक भन्ने वाक्यांशले प्रतिनिधिसभा निर्वाचनपश्चात् धारा ७६ को उपधारा (१), (२), (३) र (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेपछि वा नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेपछि प्रतिनिधिसभाका अरु कुनै सदस्य प्रधानमन्त्री हुने विकल्प समाप्त भएपश्चात् धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटन हुने संवैधानिक प्रावधान रहेको भन्ने अर्थमा नै बुझाउँछ" भनिएको छ । यसबाट संविधानको धारा ७६(५) को प्रक्रियालाई विधिसम्मत् ढंगले पूरा नगरी धारा ७६(३) को प्रधानमन्त्रीले आत्मानिष्ठ रूपमा प्रतिनिधिसभा विघटनको सिफारिस गर्न नसक्ने हुँदा राष्ट्रपतिबाट भएको प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने निर्णय बदरभागी छ ।

कोभिड-१९ को माहामारीमा रहेको र विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले अत्यन्तै जोखिममा रहेको मुलुकका रूपमा नेपाललाई सूचीकृत गरेको तथा देशभर निषेधाज्ञा र बन्दाबन्दीको अवस्था रहेकोले निर्वाचनमा जानु असम्भव प्राय छ । संविधानको पालना गर्नु सबैको कर्तव्य हुनेमा विपक्षीहरूबाट संविधानको उल्लङ्घन बदनियतपूर्ण ढंगबाट (Fraud on Constitutional) भएको छ । संविधानको धारा ७६ को उपधारा (३) अनुसार बनेको प्रधानमन्त्रीले तीस दिनभित्र विश्वासको मत लिनुपर्नेमा नलिई वा राजीनामा नदिई नयाँ सरकारको गठन गर्न आह्वान गर्नु आफैँमा असंवैधानिक छ । प्रतिनिधिसभाको भूमिकालाई छली षड्यन्त्रमूलक

ढंगबाट प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने कार्यले संसदीय लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यता र प्रणालीमा गम्भीर प्रहार भएको छ ।

संसदीय पद्धतिका स्थापित मान्यतामध्ये बहुमतको सरकार भएकोले निवेदक शेरबहादुर देउवालाई १४९ जनाले समर्थन गरेकोले सो संख्या तत्काल कायम रहेको सदस्यको स्पष्ट बहुमत रहेकोमा प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त गर्न इन्कार गर्नु नेपालको संविधान, संसदीय मूल्य मान्यता र परम्परासमेत विपरीतको कार्य हो । राष्ट्रपतिले संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम शेरबहादुर देउवालाई प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त नगरी के.पी. शर्मा ओलीलाई निरन्तरता दिइएको तथा प्रतिनिधिसभा विघटन गरी निर्वाचन गर्ने सबै निर्णय असंवैधानिक भएकोले बदरभागी छ । नेपालको संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम शेरबहादुर देउवालाई प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त नगरी दाबी नपुग्ने भनी मिति २०७८।२।७ मा गरेको राष्ट्रपतिको निर्णय र प्रधानमन्त्री के.पी. शर्मा ओली नेतृत्वको मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७८।२।८ को सिफारिसमा प्रतिनिधिसभा विघटन गरी मिति २०७८।७।२६ र २०७८।८।३ गते प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन गर्ने गरी गरेको राष्ट्रपतिको मिति २०७८।२।८ को निर्णयलगायतका कामकारबाही असंवैधानिक र गैरकानूनी घोषित गरी उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी, विघटन भएको प्रतिनिधिसभा पुनर्स्थापना गरी, संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम निवेदक शेरबहादुर देउवालाई प्रधानमन्त्रीमा नियुक्ति गर्नु तथा संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम नियुक्ति हुने प्रधानमन्त्रीका लागि समर्थन गरेको आधारमा प्रतिनिधिसभाका सदस्यलाई दल त्याग गरेको भनी कुनै कारबाही नगर्नु भनी प्रत्यर्थीका नाममा परमादेशलगायत उपयुक्त आज्ञा आदेश जारी गरिपाउँ । साथै, उल्लिखित विषयमा तत्काल अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको श्री शेरबहादुर देउवासमेत १४६

जना विघटित प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूले मिति २०७८/२/१० मा यस अदालतमा पेस गर्नुभएको संयुक्त रिट निवेदन ।

कारण देखाउ आदेश र अन्य प्रक्रियागत आदेश

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? सर्वोच्च अदालत (संवैधानिक इजलास सञ्चालन) नियमावली, २०७२ को नियम १९ को उपनियम (१) बमोजिम आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटका म्यादबाहेक ७ (सात) दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी रिट निवेदन र यो आदेशको प्रतिलिपिसमेत साथै राखी प्रत्यर्थीहरूका नाउँमा तत्काल कानूनबमोजिम म्याद सूचना जारी गरी दुई दिनभित्र अनिवार्य रूपमा म्याद तामेली कार्य सम्पन्न गराउनु । निवेदकहरूले उठाउनुभएका संवैधानिक तथा कानूनी प्रश्नहरूको विषय र प्रकृतिबाट सवै प्रश्नहरूको अन्तिम सुनुवाइ हुँदाका अवस्थामा निरूपण गरिनु मनासिब देखिएकाले अहिले निवेदन मागबमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गरिरहन परेन । प्रस्तुत विवादमा सुनुवाइ छलफललाई सुव्यवस्थित गर्न, सुनुवाइ कार्यलाई अनावश्यक रूपमा लम्बिन नदिन, यसलाई मर्यादित, व्यवस्थित र औचित्यपूर्ण तुल्याउन, इजलासको भौतिक स्थिति, वर्तमान कोभिड - १९ महामारीको अवस्था तथा विवादको प्रकृति, निर्णय गर्नुपर्ने विषय र यसको गम्भीरतासमेतलाई मध्येनजर राखेर सुनुवाइ प्रक्रिया निर्धारण गर्नु वाञ्छनीय भएकाले प्रस्तुत विवादमा लिखित जवाफ पेस गर्नका लागि निर्धारित उपर्युक्तअनुसारको सात दिनको म्यादलगायत यस विवादका सन्दर्भमा कुनै प्रकारबाट गुज्रिएको म्याद वा तारिख थाम्न, थमाउन नपाउने बेहोराको जनाउसमेत निवेदक तथा प्रत्यर्थी दुवै पक्षलाई दिनु; प्रतिनिधिसभा विघटनसम्बन्धी मिति २०७८/२/८ को

नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को निर्णय, सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले गर्नुभएको सिफारिस, तदनुसार सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट भएको निर्णयसम्बन्धी फायल कागजात सम्बन्धित कार्यालयहरूबाट आजका मितिले सात दिनभित्र अनिवार्य रूपमा झिकाई मिसिल सामेल राख्नु; प्रतिनिधिसभा विघटनसम्बन्धी ०७७-WC-००२८, ०७७-WC-००३७ लगायतका निवेदनसम्बन्धी सक्कल मिसिल प्रमाणका लागि साथै राख्नु; अदालतको सहयोगी (Amicus Curiae) को रूपमा नेपाल बार एसोसिएसन र सर्वोच्च अदालत बारबाट दुई / दुई जना विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरूको सहयोग उपलब्ध गराइदिन तत्काल लेखी पठाउनु; अदालतका सहयोगी (Amicus Curiae) लगायत निवेदक तथा प्रत्यर्थीतर्फका कानून व्यवसायीहरू (सरकारी वकिलसहित) लाई सर्वोच्च अदालत (संवैधानिक इजलास सञ्चालन) नियमावली, २०७२ को नियम २१ को उपनियम (७) बमोजिम मिति २०७८ असार १० गतेभित्रमा लिखित बहसनाोट पेस गर्न जनाउ दिनु; इजलाससमक्ष बहस छलफल गर्ने प्रयोजनका लागि रिट निवेदकतर्फका कानून व्यवसायीहरूका लागि सुरु बहसका सन्दर्भमा बढीमा १२ (बाह्र) घण्टा (कार्य-समय); र प्रत्यर्थीहरूको तर्फबाट बहस जिकिर समाप्त भएपछि प्रत्युत्तर बहसका लागि कूल तीन घण्टा समय गरी कूल (अधिकतम) १५ घण्टा बहसका लागि समय प्रदान गरिने छ; सरकारी वकिलहरूसहित प्रत्यर्थीहरूतर्फका सबै कानून व्यवसायीहरूका लागि कूल (अधिकतम) १५ (पन्ध्र) घण्टा मात्र कार्य-समय (बहस समय) प्रदान गरिने छ; अदालतको सहयोगीका रूपमा उपस्थित हुनुहुने कानून व्यवसायीका लागि जनही आधा घण्टाका दरले चारजनाको लागि कूल दुई घण्टा मात्र बहसका लागि समय प्रदान हुने छ । रिट निवेदक तथा प्रत्यर्थीहरूका तर्फबाट बहसका लागि उपस्थित हुनुहुने कानून व्यवसायीहरूले उपर्युक्तअनुसार निर्धारित समय-

सीमाभित्र बहस कार्य सम्पन्न गर्नका लागि सर्वोच्च अदालत (संवैधानिक इजलास सञ्चालन) नियमावली, २०७२ को नियम २१ को उपनियम (१०) बमोजिम प्रमुख कानून व्यवसायी र अन्य कानून व्यवसायीको संख्या, बहस गर्ने बुँदा यकिन गर्ने र उपर्युक्त समय-सीमाभित्र सिमित रही आपसमा समय विभाजन गरी बहस व्यवस्थापन गर्नेलगायतका कुराहरू सम्बन्धित पक्षका कानून व्यवसायीहरू स्वयम्ले नै आपसमा समन्वय कायम गरी यकिन र व्यवस्थित गर्नुपर्ने कुराको जनाउ सम्बन्धित पक्षहरूलाई दिनु; प्रस्तुत निवेदनमा उठाइएका प्रश्नहरू सार्वजनिक महत्त्वको देखिएको र विवादित विषयवस्तुको प्रकृतिबाट चाँडो किनारा लगाउनु आवश्यक हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदनका सम्बन्धमा निरन्तर सुनुवाइ प्रक्रिया अपनाई अन्तिम सुनुवाइ गर्ने गरी मिति २०७८ साल असार ९ गते नियमानुसार गरी पेस गर्नु; सुनुवाइ छलफलका सन्दर्भमा इजलास कक्षभित्र रिट निवेदकहरूमध्येबाट एक पटकमा अधिकतम पाँचजनासम्म, निवेदकहरूतर्फका कानून व्यवसायीहरू एक पटकमा बढीमा तीनजना, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट खटिनु हुने सरकारी वकिलहरूमध्येबाट एक पटकमा बढीमा तीनजना, र अन्य प्रत्यर्थीहरू प्रत्येकको तर्फबाट एक पटकमा दुई/दुई जना कानून व्यवसायीहरूलाई मात्र इजलास कक्षभित्र प्रवेश दिने गरी प्रवेश पासको व्यवस्था मिलाउनु; सुनुवाइको विवरण प्रविधिमार्फत अदालतको प्राङ्गणमा प्रसारण हुने गरी माइक आदिको उचित प्रबन्ध अग्रिम रूपमा मिलाउनु भन्नेसमेत बेहोराको यस अदालतको मिति २०७८/२/२६ को आदेश।

प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफको बेहोरा

प्रत्यर्थी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको लिखित जवाफ बेहोरा

सर्वोच्च अदालतबाट ०७७-WC-००३७

समेतका मुद्दामा मिति २०७७।१।११ को आदेशले प्रतिनिधिसभा पुनःस्थापना भई मिति २०७७।१।२३ देखि प्रतिनिधिसभाको सातौँ अधिवेशन आह्वान भई उक्त अधिवेशनको अन्त्य भएको र राष्ट्रपतिबाट मिति २०७८।१।२७ का लागि प्रतिनिधिसभाको अधिवेशन आह्वान भएको थियो। प्रधानमन्त्रीबाट पेस भएको प्रतिनिधिसभाको विश्वास छ भन्ने प्रस्ताव पेस हुँदा उक्त मितिको प्रतिनिधिसभाको बैठकबाट पारित हुन सकेन। त्यसपछि राष्ट्रपतिबाट संविधानको धारा ७६ को उपधारा (२) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्तिको लागि आह्वान भएकोमा दुई वा दुईभन्दा बढी दलको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने गरी प्रतिनिधिसभाका सदस्यबाट निर्धारित समयमा कसैको दाबी पेस नभएकोले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिम श्री के.पी. शर्मा ओली मिति २०७८।१।३० मा प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त भई मिति २०७८।१।३१ मा पद तथा गोपनीयताको शपथ लिनुभएको हो। संविधानको धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले धारा ७६ को उपधारा (४) बमोजिम नियुक्त भएको तीस (३०) दिनभित्र प्रतिनिधिसभाको विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्नेमा त्यस्तो विश्वासको मत प्राप्त हुने राजनीतिक आधार नदेखिएको र मुलुकलाई अन्योलमा राख्न उचित नभएकोले वैकल्पिक सरकार गठनको लागि मार्ग प्रशस्त गर्न उपयुक्त देखिएकोले नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्तिसम्बन्धी प्रक्रिया आरम्भ गर्न राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गर्ने गरी नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्बाट मिति २०७८।२।१६ मा निर्णय भई प्रधानमन्त्रीबाट राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस भएको हो। सोही आधारमा सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट मिति २०७८।२।७ गते साँझ ५:०० बजेसम्म संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम संविधानको धारा ७६ को उपधारा (२) बमोजिमका प्रतिनिधिसभाका

सदस्यलाई प्रधानमन्त्रीमा नियुक्तिको लागि दाबी पेस गर्न आह्वान भएको थियो । राष्ट्रपति कार्यालयको मिति २०७८।२।६ को आह्वानबमोजिम निर्धारित समय-सीमाभित्र दुई जना माननीय सदस्यहरूबाट प्रधानमन्त्रीमा नियुक्ति पाउन दाबी गरेकोमा “दाबीकर्ता दुवै माननीय सदस्यहरूका समर्थनकर्ता भनिएका सदस्यहरू एक-अर्कामा दोहोरो परेका, दलको निर्णयविपरीत एकले अर्कोलाई समर्थन गरेकोसमेत देखिएको र सम्बन्धित दलले मान्यता नदिन लेखी आएकोले नेपालको संविधानको धारा ८९ को खण्ड (ड) समेत आकर्षित हुन सक्ने, राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को परिच्छेद-६ का विषयहरूसमेतलाई ध्यान दिँदै दाबीकर्ता दुवै माननीय सदस्यहरूले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने ठोस आधार नदेखिएकोले दुवै माननीय सदस्यहरूको दाबी नपुग्ने देखिएकोले प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्ति गर्न मिल्ने देखिएन” भन्ने बेहोराको सूचना नेपाल राजपत्र, भाग ४, खण्ड ७९. अतिरिक्ताङ्क १६(ग), मिति २०७८।२।७ मा प्रकाशितसमेत भएको छ ।

संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रधानमन्त्री हुन राष्ट्रपतिसमक्ष प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार पेस गर्नुपर्ने हुँदा संविधान तथा कानूनबमोजिम त्यस्तो आधार पर्याप्त छ छैन भन्ने विषय राष्ट्रपतिबाट यकिन हुने विषय हो । संविधानको धारा ७६ बमोजिम प्रधानमन्त्रीको नियुक्तिको विषय मन्त्रपरिषद्बाट निर्णय भई प्रधानमन्त्रीबाट सिफारिस हुने विषय नभै संविधानबमोजिम राष्ट्रपतिबाट नियुक्ति गर्ने विषय भएकोले राष्ट्रपतिबाट स्वयं गरिने विषयहरू न्याय निरूपण हुने विषयमा नपर्ने हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने बेहोराको प्रत्यर्थी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयको लिखित जवाफ ।

प्रत्यर्थी सम्माननीय प्रधानमन्त्री तथा ने.क.पा. एमालेका अध्यक्ष एवं ने.क.पा. एमाले संसदीय दलका नेता श्री के.पी. शर्मा ओलीले पेस गर्नुभएको लिखित जवाफको बेहोरा

सम्माननीय प्रधानमन्त्रीको लिखित जवाफमा मुख्यतः निम्न बेहोरा उल्लेख भएको पाइयो:

१. सर्वोच्च अदालतको मिति २०७७।१।११ को आदेशबमोजिम प्रतिनिधिसभा पुनःस्थापित भई २०७७।१।२३ गते बसेको पहिलो बैठकबाट प्रतिनिधिसभाले आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्न सकेन । पहिलो बैठकमै पेस गर्नुपर्ने अध्यादेशहरू सभामुख र विपक्षी दलको नेतासमेतको असहयोग र अवरोधका कारण प्रतिनिधिसभामा पेस नै हुन नसक्ने गैरसंसदीय अवस्था सिर्जना भयो । प्रतिनिधिसभामा सरकारले पेस गरेका कुनै विधेयक वा प्रस्तावमा छलफल हुन सकेन । बिना उपलब्ध प्रतिनिधिसभाको सातौँ अधिवेशन अन्त्य भयो; नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र) बिच मिति २०७५ जेष्ठ ३ गते एकीकरण गरी नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (ने.क.पा.) नामको दल गठन गरी निर्वाचन आयोगमा गरिएको दर्ताको विरुद्ध दायर रिट नं. ०७५-WO-०५१७ मा सर्वोच्च अदालतबाट नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (ने.क.पा.) नामको दल दर्ता बदर हुने गरी मिति २०७७/११/२३ मा आदेश भयो । उक्त आदेशबमोजिम दुवै दलको तर्फबाट पुनः नयाँ दल दर्ताको लागि निर्वाचन आयोगबाट जारी १५ दिने म्याद दिई नाम परिवर्तन गरी दर्ता हुन सूचित गरिएकोमा सोबमोजिम नाम परिवर्तन गरी दल दर्ता हुन सकेन । नेपाल

- कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र) एकीकरणपूर्वको अवस्थामा कायम हुन पुगेको हो ।
२. ने.क.पा. (एमाले) र माओवादी केन्द्र अलग भए पनि माओवादी केन्द्रले समर्थन फिर्ता नलिने, तर सरकारको विरोध गरिरहने र राजनीतिक रूपमा समर्थन नभएको पनि भन्ने तर वैकल्पिक सरकार गठनको लागि अविश्वासको प्रस्ताव पनि नराखेपछि मैले संविधानको धारा १०० को उपधारा (१) बमोजिम प्रतिनिधिसभाको विश्वास छ भन्ने कुरा स्पष्ट गर्न उपयुक्त ठानेँ । मिति २०७४।१।२७ को लागि अधिवेशन आह्वान भएकोमा मैले पेस गरेको विश्वासको मतउपरको प्रस्ताव पारित हुन सकेन । तत्पश्चात् संविधानको धारा ७६ को उपधारा (२) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रतिनिधिसभाको सदस्यलाई मिति २०७४।१।३० गते साँझ ९:०० बजेसम्म प्रधानमन्त्रीमा नियुक्तिको लागि दाबी पेस गर्न राष्ट्रपतिबाट आह्वान भएकोमा कुनै पनि सदस्यबाट त्यस्तो दाबी पेस हुन सकेन । त्यसपछि राष्ट्रपतिबाट संविधानको धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको दल नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) को संसदीय दलको नेताको हैसियतले म मिति २०७४।१।३० गते प्रधानमन्त्रीमा पुनः नियुक्त भएकोले उपधारा (४) बमोजिम मैले तीस दिनभित्र विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्ने थियो । धारा ७६ को उपधारा (३) को प्रधानमन्त्रीको रूपमा समर्थन नगरेको अवस्थामा विश्वासको मत प्राप्त हुने अवस्था नभएकोले वैकल्पिक

सरकार गठनको मार्ग प्रशस्त गर्न संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्तिसम्बन्धी प्रक्रिया आरम्भ गर्न मिति २०७४।२।६ मा मन्त्रपरिषद्बाट निर्णय भई राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गरेको हुँ । राष्ट्रपतिबाट संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्ति गर्ने प्रयोजनका लागि मिति २०७८ जेठ ७ गते साँझ ५:०० बजेसम्म प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गर्न आह्वान गर्नुभएको हो । राजनीतिमा कहिलेकाहीँ अति छिटो परिदृश्यहरू परिवर्तन हुन्छन् । धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिमको प्रधानमन्त्रीको रूपमा अन्य कुनै दलले मलाई समर्थन नगरेकोमा संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिमको प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त हुन जनता समाजवादी पार्टीका ३२ जना सांसद्को समर्थन हुने गरी उक्त दलका अध्यक्ष श्री महन्थ ठाकुर र संसदीय दलका नेता श्री राजेन्द्र महतोबाट मलाई समर्थन भएको पत्र प्राप्त भएको एवं मेरो दलको १२९ जना सदस्य भएकोले मैले प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने स्पष्ट आधार भएको हुँदा संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम मलाई प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त गरी पाउन राष्ट्रपतिसमक्ष दाबी पेस गरेको हुँ । मैले प्रधानमन्त्रीको दाबी पेस गरिसकेपछि सम्बन्धित दलबाट निर्णय नै नगराई व्यक्तिगत रूपमा मेरो दलका केही प्रतिनिधिसभा सदस्य तथा मलाई समर्थन गर्ने जनता समाजवादी पार्टीका संसद् सदस्यमध्ये केहीको हस्ताक्षरसहित मिति २०७८/२/७ मा नेपाली कांग्रेसका नेता शेरबहादुर देउवाले

- १४९ जना प्रतिनिधिसभाका सदस्यको समर्थनमा प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त गरी पाउन राष्ट्रपतिसमक्ष दाबी गर्नुभएछ ।
३. सरकारको गठन दलीय समर्थनबाट मात्र हुने हो; राजनीतिक दलबाट निर्वाचित सदस्यले दलीय ह्विपको उल्लङ्घन गरी दलीय अनुशासनविपरीत सरकार बनाउने कुरामा संलग्न हुन मिल्दैन । दलको सदस्यको हैसियत स्वतन्त्र हुन नसक्ने हुँदा ने.क.पा. (एमाले) बाट निर्वाचित सदस्यहरूले अर्कै दलको नेतालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्न गरेको हस्ताक्षरलाई मान्यता नदिन राष्ट्रपतिसमक्ष अनुरोध गरिएको थियो । जनता समाजवादी पार्टी नेपालको तर्फबाट पनि पार्टीका सदस्यहरूले पार्टीको आचरण र मर्यादाविपरीत हस्ताक्षर गरिएको बुझिएकोले अस्वीकृत गर्न उक्त पार्टीका अध्यक्ष श्री महन्थ ठाकुर र संसदीय दलका नेता श्री राजेन्द्र महतोको हस्ताक्षरसहितको पत्र राष्ट्रपतिसमक्ष पेस भएको रहेछ । यसरी समर्थनकर्ता भनिएका सदस्यहरू एक अर्कामा दोहोरो परेका, दलको निर्णयविपरीत एकले अर्कोलाई समर्थन गरेको, दलबाट मान्यता नदिन लेखी पठाइएकोले संविधानको धारा ८९ को खण्ड (ड) तथा राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को परिच्छेद ६ का विषयहरूसमेतलाई ध्यान दिँदै दाबीकर्ता दुवै माननीय सदस्यहरूले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने ठोस आधार नदेखिएकोले प्रधानमन्त्रीमा नियुक्ति गर्न दुवै माननीय सदस्यहरूको दाबी नपुग्ने भनी मिति २०७४।२।७ मा राष्ट्रपति कार्यालयबाट विज्ञप्ति प्रकाशन भएकोले मैले राष्ट्रपतिको उक्त निर्णयलाई स्वीकार गरँ । धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेकोले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम वर्तमान प्रतिनिधिसभा विघटन गर्नेबाहेक अर्को संवैधानिक विकल्प थिएन । सोही संवैधानिक दायित्व निर्वाह गर्दै मिति २०७८।२।८ मा मन्त्रिपरिषद्बाट भएको निर्णयसमेतको आधारमा प्रतिनिधिसभा विघटन गरी अर्को प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन मिति २०७८।७।२६ र मिति २०७८।८।३ गते शुक्रबार सम्पन्न गर्ने गरी निर्वाचनको मिति घोषणा हुन राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गरेको हुँ । सोही आधारमा सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट २०७८।२।८ मा प्रतिनिधिसभाको विघटन भई निर्वाचनको मिति घोषणा भएको छ ।
४. मुलुकले अङ्गीकार गरेको दलीय व्यवस्था हो । संविधानको धारा ७४ मा नेपालको शासकीय स्वरूप बहुलवादमा आधारित बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासन प्रणाली हुने स्पष्ट छ । दलीय आधारमा सरकार गठन गर्ने संसदीय शासन प्रणालीको आधारभूत विशेषता हो । दलीय व्यवस्थालाई मजबुत बनाउन तथा आवधिक निर्वाचनलाई व्यवस्थित गर्न राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ तथा निर्वाचनसम्बन्धी कानूनहरू जारी भएका छन् । नेपालको राजनीतिक प्रणालीले दलीय आधारभन्दा बाहिर गई सरकार गठन र सञ्चालनको सम्भावनालाई स्वीकार गर्दैन । संविधान तथा राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ मा कहींकतै पनि दलको सदस्यलाई दलको निर्णयविपरीत काम कारबाही गर्न सक्ने छुट दिइएको छैन । आफ्नो दलको नेताको विरुद्ध

प्रतिस्पर्धी दलको नेतालाई समर्थन गर्ने, तर आफू दलभित्रै रहेको भन्ने जस्तो अनैतिक र अराजनीतिक कार्य गर्ने छुट संसदीय व्यवस्थामा हुँदैन। दलका नीति, विचार वा निर्णयहरू चित्त नबुझेमा प्रचलित कानून तथा दलकै विधानबमोजिम दल परित्याग गर्न वा नयाँ दल गठन गर्नेसम्मको अधिकार हुन्छ। तर दलभित्रै रहेर दलीय अनुशासन नमान्ने तर्क हास्यास्पद हुन्छ। आफ्नो दलको नेताले प्रधानमन्त्रीमा दाबी गरेकोमा विपक्षी दलको नेतालाई प्रधानमन्त्रीको रूपमा समर्थन गर्ने र सो कार्य संविधानअनुकूल छ भन्ने कुरा संसदीय शासन प्रणालीमा कल्पना नगरिने हुँदा यो दल त्यागको अवस्था हो। दल त्याग गरेको अवस्थामा संविधानको धारा ८९(ड) र राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ बमोजिम त्यस्तो संसद् सदस्यको पद रहँदैन। पद नै नरहने प्रतिनिधिसभा सदस्यले कसैलाई प्रधानमन्त्री पदमा समर्थन गर्न सक्ने वा त्यस्तो मत गणना हुन सक्ने। संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) को अवस्थामा दलीय ह्विप नलाग्ने कुरा संविधान र संसदीय शासन प्रणालीको आधारभूत मान्यताविपरीत हुन्छ। धारा ७६ को उपधारा (५) को अवस्थामा दलीय अनुशासन लागु नहुने हो भने सो कुरा स्पष्ट उल्लेख भएको हुने थियो। अपवादात्मक व्यवस्था अपवाद रूपमा उल्लेख हुनुपर्दछ। नेपाली काङ्ग्रेस र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र) ले आफ्नो दलमा भने संविधान र प्रचलित कानूनबमोजिमको दलीय अनुशासनको पालना गर्ने गराउने, तर नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) र जनता समाजवादी पार्टीमा विभाजन ल्याउने नियतले दलका केही

सदस्यलाई आफूतिर समावेश गराई प्रधानमन्त्रीमा दाबी गरिएको कार्य संसदीय शासन प्रणाली र संविधान प्रतिकूल छ।

५. राष्ट्रपतिबाट संविधानको संरक्षकको कर्तव्य निर्वाह भएको छ। संविधानको धारा ६९ ले राष्ट्रपतिलाई संविधानको पालना र संरक्षण गर्नु प्रमुख कर्तव्य हुने भनी तोकेको छ। संविधानको धारा ६९ को उपधारा (२) बमोजिम संविधान र सङ्घीय कानूनबमोजिम आफ्नो कार्य सम्पादन राष्ट्रपतिबाट हुने हो। राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको पारिश्रमिक तथा सुविधासम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा ९६ मा राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिले आफ्नो पदीय हैसियतले सम्पादन गरेका काम कारबाहीको विषयमा निज पदमा रहँदा वा सेवा निवृत्त भएपछि निजउपर मुद्दा चलाइने छैन भन्ने छ। संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम विश्वासको मत पाउने आधार प्रस्तुत गरेको छ, छैन भनी राष्ट्रपतिबाट भएको निर्णयका विरुद्धमा अदालतमा प्रश्न उठाउन सकिँदैन।
६. संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) को सरकार बनाउन मार्ग प्रशस्त गर्नु संवैधानिक विधि हो। धारा ७६ को उपधारा (३) को प्रधानमन्त्रीको रूपमा विश्वासको मत नपाउने स्पष्ट भएकोले मैले धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिमको सरकार निर्माणका लागि मार्ग प्रशस्त गरेको हुँ। धारा ७६ को उपधारा (३) र उपधारा (५) बमोजिमका सरकार नितान्त भिन्न-भिन्न अवस्थाका सरकार हुन्। धारा ७६ को उपधारा (३) को सरकार सबैभन्दा ठूलो दलको एकलौटी सरकारलाई अर्को राजनीतिक दलको समर्थन नहुन सक्छ। तर धारा ७६ को उपधारा (५) को सरकार

संयुक्त सरकार पनि हुन सक्छ । जनता समाजवादी पार्टीले धारा ७६ को उपधारा (३) को सरकारलाई विश्वासको मतको लागि आग्रह गर्दा समर्थन नगरेकोमा पछि धारा ७६ को उपधारा (५) को सरकार निर्माण गर्न समर्थन दिएकोले मैले राष्ट्रपतिसमक्ष दलीय आधारमा १५३ जना प्रतिनिधिसभा सदस्यको रहने कुरा उल्लेख गरी प्रधानमन्त्री नियुक्तिका लागि दाबी पेश गरेको हुँ ।

७. राजनीतिक स्थिरताका लागि नयाँ जनादेश अनिवार्य छ । राजनीतिक हिसाबले कुनै परिणाम नदिने प्रतिनिधिसभा पुनःस्थापनाको माग भनेको परिणाम नदिने राजनीतिक संरचनालाई निरन्तरता दिनु र प्रतिनिधिसभाको अवधि निरर्थक रूपमा बढाउनेबाहेक कुनै खास राजनीतिक कारण वा एजेन्डा देखिँदैन । यसैले संसद् पुनर्स्थापनाले थप अन्याय, अस्थिरता र अराजकता मात्र सिर्जना गर्ने हुँदा यस्तो विषयमा अदालतले प्रवेश गर्नु हुँदैन । निर्वाचन सबैभन्दा अग्रगामी र लोकतान्त्रिक विधि हो । राज्य सञ्चालनको अन्तिम निर्णयकर्ता सार्वभौम जनता नै हुन् । जनताले आफूमा अन्तर्निहित सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ताको प्रयोग गर्ने प्रत्यक्ष विधि निर्वाचन हो । जनताको अभिमत व्यक्त हुने निर्वाचनले लोकतन्त्रलाई थप सुदृढ र परिपक्व बनाउँछ । नयाँ बन्ने प्रतिनिधिसभाले स्थिर सरकार र स्थायित्व दिने छ ।

८. प्रतिनिधिसभाको विघटन सर्वोच्च अदालतको आदेशानुरूप भएको छ । ०७७-WC-००३७ सहितका उत्प्रेषणका निवेदनमा संवैधानिक इजलासबाट मिति २०७७।१।११ मा “यस संविधानबमोजिम अगावै विघटन भएकोमा बाहेक भन्ने

वाक्यांशले प्रतिनिधिसभा निर्वाचनपश्चात् धारा ७६ को उपधारा (१), (२), (३) र (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेपछि वा नियुक्त भएका प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेपछि प्रतिनिधिसभाका अरु कुनै सदस्य प्रधानमन्त्री नियुक्ति हुने विकल्प समाप्त भएपश्चात् धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटन हुने संवैधानिक प्रावधान रहेको भन्ने अर्थमा नै बुझाउँछ” भनी आदेशमा उल्लेख भएबमोजिम सरकार निर्माणसम्बन्धी धारा ७६ बमोजिमका सबै विकल्पको प्रयोग भई वैकल्पिक सरकार निर्माण हुन नसकेपछि प्रतिनिधिसभा विघटन भएकोले प्रतिनिधिसभाको विघटन स्वाभाविक र संवैधानिक छ ।

९. जन अनुमोदनको लागि जनतामा जाने विषय राजनीतिक विषय हो । प्रतिनिधिसभाको विघटन गरी निर्वाचनमा जाने विषय नितान्त राजनीतिक विषय हो । प्रतिनिधिसभाको गठन वा विघटन राजनीतिक कारणहरूले हुन्छ । राजनीतिक प्रश्नमा अदालत प्रवेश नगर्ने संवैधानिक अभ्यास रहेको छ । संसद् विघटनका विषयमा यसपूर्व अदालतमा पेश भएका विवादमा अदालतले आत्मसंयमता अपनाई विवादको किनारा गर्ने गरेको हाप्टै न्यायिक अभ्यास रहेको छ । प्रतिनिधिसभा विघटनसम्बन्धी पहिलो रिट (०५१ सालको रिट नं. २३०४) मा सर्वोच्च अदालतबाट “प्रधानमन्त्रीले राजनीतिक कारण देखाई प्रतिनिधिसभा विघटनको सिफारिस गर्नुभएको देखिन आएकोले सो राजनीतिक कारणको औचित्य वा पर्याप्तताको क्षेत्रभित्र अदालतले प्रवेश गरी शक्तिपृथकीकरणको

सिद्धान्तबमोजिम मूल्याङ्कन गर्न मिल्ने देखिन्न” भनी व्याख्या भएको छ। चित्रबहादुर केसी विरुद्ध प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवासमेत भएको रिट (२०५९ को रिट नं. ३५४२) मा “प्रतिनिधिसभा विघटन गरी नयाँ निर्वाचनद्वारा जनादेश प्राप्त गर्न जाने हो, त्यसको औचित्य जाँच्ने सार्वभौम जनता नै हुन्; प्रधानमन्त्रीद्वारा प्रतिनिधिसभा विघटनको सिफारिसमा विभिन्न कारण देखाइएको छ; सो कारणबारे अदालतले न्याय निरूपण गर्ने कुरा आउँदैन” भनी सिद्धान्त कायम भएका छन्।

१०. रिट निवेदन सफाहात लिई रीतपूर्वक पेस हुनुपर्दछ। संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्रीमा दाबी गर्दा उक्त धाराको उपधारा (२) बमोजिम दलीय आधारमा समर्थन हुनुपर्नेमा पार्टीको आधिकारिक निर्णय बिना हस्ताक्षरसङ्कलन गरेको भनी प्रधानमन्त्री नियुक्तिका लागि गरेको दाबीलाई आधार बनाई दायर निवेदन सफा हातबाट दायर गरेको भन्न मिल्दैन। रिट निवेदन कसैले दिने र अरु कोही सनाखत गरेर निवेदक बन्न मिल्दैन। सर्वोच्च अदालत नियमावली वा कुनै कानूनले पनि सनाखत गरेर निवेदन दिने कुराको व्यवस्था गर्दैन। रिट निवेदनमा पाँच जना सदस्यहरूको मात्र हस्ताक्षर छ, त्यसरी सनाखत गरिने बेहोरा पनि रिट निवेदनमा खुलाइएको छैन। यस्तो बेरितको निवेदनउपर सुनुवाइ हुन वा निर्णय हुन सक्दैन। कुनै पनि कागजात जुन कामका लागि प्रयोग गरिने हो, सो प्रयोजन खुलाई सोही ढाँचा र रीतबमोजिम तयार गरिएको र हस्ताक्षर गरिएको हुनुपर्दछ। रिट निवेदन पेस गरिएको भनिएको सनाखतमा हस्ताक्षर गर्ने

सदस्य सङ्ख्या कमशः घट्दै रिट निवेदनमा हस्ताक्षर गर्ने सदस्य सङ्ख्या पाँचमा झरेको छ। त्यसैले कुन कार्यका लागि कति जना सदस्यको सहभागिता हो भन्ने एकिन गर्न सकिने अवस्था छैन।

११. प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल अगावै विघटन भएकोमा बाहेक मात्र पाँच वर्ष हुने हो। संविधानको धारा ८९ को खण्ड (ग) ले प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल वा राष्ट्रिय सभाको पदावधि समाप्त भएमा सङ्घीय संसद्का सदस्यको स्थान रिक्त हुने व्यवस्था गरेको र धारा ८५ ले प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल अगावै विघटन हुनसक्ने परिकल्पना गरेको अवस्था छ। प्रतिनिधिसभाको विघटन अगावै भएमा कार्यकाल ५ वर्ष नहुन पनि सक्छ। संवैधानिक दायित्व पूरा गर्न विघटनको सिफारिस गरिएको हो। रिट निवेदनमा प्रतिनिधिसभा विघटनको सिफारिस बदनियतबाट अभिप्रेरित भन्ने आरोप कुनै आधार, प्रमाण र तथ्यले समर्थन गरेको नभई हचुवा र काल्पनिक छ। यस विषयमा हरिप्रसाद नेपाल विरुद्ध प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाको रिट (२०५९ सालको रिट नं. २३०४) मा सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गरिसकेको छ। सो आदेशमा भनिएको छ: “दुराशय भन्ने कुरा अनुमान गर्ने कुरा होइन; प्रमाणहरूबाट शंकारहित रूपमा प्रमाणित भएको हुनुपर्छ”। त्यसैगरी चित्रबहादुर के.सी. विरुद्ध प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवा भएको २०५९ सालको रिट नं. ३५४२ मा भनिएको छ: “दुराशय प्रमाणित हुन तथ्ययुक्त र युक्तिसङ्गत आधार हुनुपर्छ; दुराशयपूर्ण कार्य हो भन्ने प्रमाणित हुन कुनै खास

- घटना तथ्यगत रूपमा प्रमाणित हुनुपर्दछ; प्रतिनिधिसभा विघटनका सम्बन्धमा स्पष्ट रूपमा निवेदकहरूले प्रधानमन्त्रीको वैयक्तिक आचरण र बदनियत भएको तथ्य देखाउन नसकेको अवस्थामा बदनियत ठहर गर्ने भरपर्दो आधार, कारण र प्रमाण देखिन्छ” ।
१२. कोभिड-१९ को सङ्क्रमणको समयमै व्यवस्थापन गरी निर्वाचन सम्पन्न गरिने छ । आगामी फागुन महिनामा स्थानीय तहको निर्वाचन गर्ने पर्ने हुन्छ । निवेदक श्री शेरबहादुर देउवाले यही भदौ महिनामा नेपाली काङ्ग्रेसको महाधिवेशन गर्ने गरी कार्यतालिका प्रकाशित गरिसक्नु भएको छ । यसैले स्वास्थ्य सुरक्षाका मापदण्ड अपनाएर निर्वाचन गर्न सकिने हुँदा निर्वाचन हुन नसक्ने भनी गरिएको दाबी हचुवा र आधारहीन छ ।
१३. अदालतले प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्न सक्दैन । विपक्षी शेरबहादुर देउवाले दाबी पेस गर्दा प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नसमेत माग गर्नुभएको रहेछ । अदालतले संविधान र कानूनको व्याख्या गर्ने हो, अदालत आफैँले व्यवस्थापिका वा कार्यपालिकाको भूमिका निर्वाह गर्न सक्दैन । यो नितान्त राजनीतिक र कार्यपालिकीय प्रक्रिया हो । संविधानको धारा ७६ ले प्रधानमन्त्री नियुक्ति गर्ने अधिकार राष्ट्रपतिबाहेक कसैलाई दिएको छैन । संविधानले धारा ७६ को उपधारा (२) वा (३) वा (५) बमोजिम राष्ट्रपतिले नियुक्त गरेका प्रधानमन्त्रीप्रति प्रतिनिधिसभाको विश्वास छ वा छैन भनी परीक्षण गर्ने अधिकार दिएको, तर धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्ति नै नभएको कुनै अवस्थामा परीक्षण गर्ने कुरा प्रतिनिधिसभा वा अदालतबाट हुने कुनै परिकल्पना गरिएको छैन । प्रधानमन्त्रीको निर्वाचन गर्ने व्यवस्था विद्यमान संविधानमा राखिएको समेत छैन ।
१४. सर्वोच्च अदालतलाई संविधान र कानूनको अन्तिम व्याख्या गर्ने अधिकार रहेकोमा सुनुवाइमा इजलासको बनेटमै प्रश्न उठाउने र मुद्दाको एक पक्षले समान व्यवहारको माग गर्ने जस्ता अनपेक्षित अवस्था सिर्जना भयो । संविधानले स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिकाको व्यवस्था गरेकोले अदालतको मर्यादा संरक्षित हुनुपर्छ ।
१५. अतः संवैधानिक व्यवस्था, न्यायिक अभ्यास, संसदीय शासन प्रणालीका आधारभूत मान्यता, सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त तथा सरकार गठनका सन्दर्भमा जारी मार्गदर्शनसमेत बमोजिम सार्वभौमसत्ता सम्पन्न जनतालाई नै निर्णायक भूमिका दिने गरी भएको प्रतिनिधिसभा विघटनको सिफारिस र सो सिफारिसबमोजिम भएका काम कारबाहीहरू संविधान तथा संसदीय शासन प्रणालीका मान्यताअनुरूप भएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको प्रत्यर्थी सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री के.पी. शर्मा ओलीको लिखित जवाफ ।

प्रत्यर्थी राष्ट्रपतिको कार्यालयबाट पेस भएको लिखित जवाफको बेहोरा

नेपालको संविधानको धारा ७४ मा नेपालको शासकीय स्वरूप बहुलवादमा आधारित बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासन प्रणाली हुने भन्ने कुरा स्पष्ट उल्लेख छ । दलीय आधारमा सरकार गठन गर्ने संसदीय शासन प्रणालीको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण आधारभूत विशेषता हो । दलीय व्यवस्थालाई मजबुत बनाउन तथा आवधिक निर्वाचनलाई व्यवस्थित गर्न राजनीतिक दलसम्बन्धी

ऐन, २०७३ तथा निर्वाचनसम्बन्धी कानूनहरू जारी भएका छन्। संवैधानिक तथा कानूनीरूपमा नेपालले अपनाएको राजनीतिक प्रणालीमा दलीय आधारमा नै सरकार गठन र सञ्चालनको व्यवस्था गरिएको छ। दलीय प्रतिस्पर्धाबाट नै प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरू निर्वाचित हुने हुँदा ती जनप्रतिनिधिलाई दलको अनुशासनमा राख्नको लागि संविधानको धारा ८९(ङ) मा दल त्याग गरेमा सङ्घीय सांसदको पद रिक्त हुने व्यवस्था गरिएको छ। यसबाट नेपालको संविधानले राजनीतिक दल, दलीय अनुशासन र दलीय प्रतिस्पर्धालाई उच्च महत्त्व दिएको स्पष्ट छ। मुलुकको शासन व्यवस्थाको सञ्चालनका लागि आवधिक निर्वाचनद्वारा दलहरूको जनअनुमोदन हुने र दलीय संरचनाको आधारमा प्रधानमन्त्री नियुक्त हुने, सरकार गठन तथा सञ्चालन हुने कुरा नै वर्तमान संविधानले अङ्गिकार गरेको राजनीतिक प्रणाली हो। सम्माननीय प्रधानमन्त्रीबाट मन्त्रिपरिषद्को निर्णयबमोजिम सिफारिस भई राष्ट्रपतिसमक्ष मिति २०७८/२/६ मा अनुरोध भएबमोजिम संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) अनुसार संविधानको धारा ७६ को उपधारा (२) बमोजिमको कुनै सदस्यले प्रतिनिधिसभाको विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरी प्रधानमन्त्रीको पदमा नियुक्तिका लागि दाबी पेस गर्न राष्ट्रपतिबाट तत्कालीन प्रतिनिधिसभाका सदस्यलाई मिति २०७८/२/७ गते साँझ ५:०० बजेसम्मको समय दिई आह्वान भई यस कार्यालयबाट सोहीबमोजिम सूचना सम्प्रेषण भएको हो।

राष्ट्रपतिको कार्यालयबाट जारी भएको सूचनामा तोकिएको समयभित्र प्रतिनिधिसभाका माननीय सदस्यहरू श्री के.पी. शर्मा ओली र श्री शेरबहादुर देउवाले धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम सरकार गठनका लागि राष्ट्रपतिसमक्ष छुट्टाछुट्टै दाबीहरू पेस हुन आए। उक्त दुवै दाबीकर्ताको निवेदनलाई राष्ट्रपतिको कार्यालयमा दर्ता गरी सम्माननीय

राष्ट्रपतिसमक्ष निर्णयको लागि पेस भएकोमा सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट मिति २०७८/२/७ मा निर्णय भई सो निर्णय नेपाल राजपत्रमा प्रकाशितसमेत भएको छ। दाबीकर्ता दुवै माननीय सदस्यहरूका समर्थनकर्ता भनिएका सदस्यहरू एक-अर्काको दोहोरो परेका, दलको निर्णयविपरीत एकले अर्कालाई समर्थन गरेकोसमेत देखिएको र सम्बन्धित दलबाट मान्यता नदिन लेखी आएकोसमेत देखिएको सन्दर्भमा नेपालको संविधानको धारा ८९ को खण्ड (ङ) समेत आकर्षित हुन सक्ने, राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को परिच्छेद ६ का विषयहरूसमेतलाई ध्यान दिँदै दाबीकर्ता दुवै माननीय सदस्यहरूले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने ठोस आधार नदेखिएकोले उक्त उपधारा (५) बमोजिमका दाबीकर्ता दुवै माननीय सदस्यहरूको दाबी नपुग्ने देखिएकोले प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त गर्न मिल्ने देखिएन" भनी राष्ट्रपतिबाट निर्णय भएको थियो।

नेपालको संविधानको धारा ६६ को उपधारा (२) मा राष्ट्रपतिले आफ्नो अधिकार र कर्तव्यको पालना गर्दा यो संविधान वा सङ्घीय कानूनबमोजिम कुनै निकाय वा पदाधिकारीको सिफारिसमा गरिने भनी किटानीसाथ व्यवस्था भएको कार्यबाहेक राष्ट्रपतिबाट सम्पादन गरिने अन्य जुनसुकै कार्य मन्त्रिपरिषद्को सिफारिस र सम्मतिबाट हुने छ, त्यस्तो सिफारिस र सम्मति प्रधानमन्त्रीमार्फत पेस हुने छ भन्ने व्यवस्था रहेको छ। संविधानको पालक र संरक्षकको रूपमा रहने राष्ट्रपतिलाई संविधानले नै केही अधिकारको स्वयं प्रयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। संविधानको धारा ७६ बमोजिमको प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्दा अपनाइने कार्यविधि एवं निर्णयको लागि राष्ट्रपतिलाई कुनै पदाधिकारीको सिफारिस आवश्यक नपर्ने र राष्ट्रपतिबाट नै राष्ट्र प्रमुख एवं संविधानको पालक र संरक्षकको हैसियतमा निर्णय हुने विषय हो। धारा

७६ को उपधारा (५) मा उल्लेख भएबमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत पाउन सक्ने आधार छ वा छैन भनी एकीन गर्ने अधिकार र कर्तव्य स्वयं राष्ट्रपतिको हो । धारा ७६(१), (२), (३) र (५) को सरकार गठनको लागि राष्ट्रपतिलाई प्रधानमन्त्री वा अन्य कुनै निकाय वा पदाधिकारीको सिफारिस वा मन्त्रिपरिषद्को निर्णय आवश्यक पर्दैन ।

रिट निवेदक श्री शेरबहादुर देउवाको दाबी तथा सोसाथ संलग्न कागजातमा दुईवटा दलको मात्र निर्णय पेस भएको, अन्य दलको पत्र संलग्न नभएको र हस्ताक्षरको सिलसिला नमिलेको, प्रतिनिधिसभा सदस्यको दलीय हैसियत नखुलेको अवस्थाको विद्यमानता थियो । अर्का दाबीकर्ता श्री के.पी. शर्मा ओलीले आफूलाई समर्थन हुने भनी पेस गरेको दलका सदस्यहरूले अर्का दाबीकर्तालाई समर्थन गरेको देखिएको छ । यसरी उक्त दुवै दाबी राजनीतिक दलको मान्यता एवं दलका सदस्यले पालना गर्नुपर्ने अनुशासन तथा राजनीतिक नैतिकताअनुकूल नदेखिएको अवस्थामा त्यस्तो दुवै दाबीलाई संवैधानिक तवरले विश्वासको मत पाउने विश्वसनीय आधार नदेखी दुवै दाबीकर्ताको दाबी नपुग्ने गरी सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट निर्णय भएको हो । तत्पश्चात् संविधानको धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न र अर्को प्रतिनिधिसभाको पहिलो चरणको निर्वाचन संवत् २०७८ साल कार्तिक २६ गते शुक्रबार र दोस्रो चरणको निर्वाचन संवत् २०७८ साल मंसिर ३ गते शुक्रबार गर्ने गरी मिति २०७८/२/८ को नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को बैठकबाट निर्णय भएको र सो निर्णयबमोजिम सम्माननीय प्रधानमन्त्रीबाट सिफारिस भई आबमोजिम प्रतिनिधिसभाको विघटन गरी निर्वाचनको मिति तोक्ने कार्य निर्णय राष्ट्रपतिबाट भएको हो ।

कसैको सिफारिसबिना राष्ट्रपति स्वयंबाट संविधानबमोजिम सम्पादन भएको कामकारबाही र

निर्णय अदालतबाट बदर हुन सक्दैन र अमूक व्यक्तिलाई प्रधानमन्त्री नियुक्ति गर्ने गरी परमादेश जारी हुन सक्दैन । यस्तो माग गर्नु आफैँमा संविधानविपरीतको विषय हो भन्ने स्पष्ट छ । राष्ट्रध्यक्षको हैसियतमा सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट संविधानको धारा ७६ बमोजिम भए गरेका कामकारबाहीका विषयमा रिट क्षेत्राधिकार आकर्षित हुने होइन र यो विषय न्यायिक पुनरावलोकनको विषय नभएकोले रिट निवेदक खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको प्रत्यर्थी राष्ट्रपतिको कार्यालयको लिखित जवाफ ।

प्रत्यर्थी निर्वाचन आयोगको लिखित जवाफ

निवेदन दाबीको विषयमा यस आयोगको के कस्तो संलग्नता हो, आयोगको के कस्तो काम कारबाही वा निर्णयबाट निवेदकको के कस्तो संवैधानिक तथा कानूनी हक अधिकारको हनन भएको हो ? भन्ने सम्बन्धमा निवेदनमा कुनै कुरा उल्लेख छैन । दाबी लिँदा संलग्नता, विपक्षी बनाउनुपर्नाको आधार र कारण स्पष्टसँग उल्लिखित हुनुपर्नेमा प्रत्यर्थी बनाउनुपर्नाको आधार र कारण नखुलाइएकोले रिट प्रथमदृष्टिमा खारेजभागी छ । नेपालको संविधानको धारा २४५ मा निर्वाचन आयोग रहने व्यवस्था र धारा २४६ मा निर्वाचन आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकी राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, सङ्घीय संसद्का सदस्य, प्रदेश सभाका सदस्य तथा स्थानीय तहका सदस्यको निर्वाचनको सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने, निर्वाचनको प्रयोजनका लागि मतदाताको नामावली तयार गर्ने, राष्ट्रिय महत्त्वका विषयमा जनमत सङ्ग्रह गराउने र निर्वाचन आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि सङ्घीय कानूनबमोजिम हुने व्यवस्था छ । संवैधानिक एवं कानूनी दायित्व पूरा गर्नु निर्वाचन आयोगको कर्तव्य हो । प्रचलित कानूनबमोजिम तोकिएको मितिमा स्वच्छ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र भयमुक्त वातावरणमा निर्वाचन सम्पन्न

गर्नको लागि प्रचलित कानूनले तोकेको प्रक्रियाअनुसार कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने नै हुन्छ । निर्वाचन आयोगले संविधान र कानूनबमोजिम साधिकार निकायबाट निर्णय भई निर्वाचनको मिति तोकी आएपछि प्रचलित कानूनबमोजिम कार्यतालिका बनाई निर्वाचन कार्यक्रम अगाडि बढाउनुपर्ने हुँदा यस आयोगलाई बिनाकारण विपक्षी बनाई दायर भएको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने प्रत्यर्थी निर्वाचन आयोगको लिखित जवाफ ।

प्रत्यर्थी प्रतिनिधिसभाका सम्माननीय सभामुख श्री अग्नीप्रसाद सापकोटाले पेस गर्नुभएको लिखित जवाफको बेहोरा

नेपालको संविधानको धारा ७६ बमोजिम सरकार गठन गर्न सक्ने विकल्प रहँदासम्म प्रतिनिधिसभा विघटन हुन नसक्ने भनी सर्वोच्च अदालतबाट समेत व्याख्या भइसकेको छ । मिति २०७८।१।२७ मा प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मतको लागि मतदान हुँदा विश्वासको मतका पक्षमा जम्मा ९३ मत र विपक्षमा १२४ मत परेपछि संविधानको धारा १००(३) बमोजिम प्रधानमन्त्री के.पी. शर्मा ओली पदबाट मुक्त भएको र तत्पश्चात् सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट संविधानको धारा ७६(२) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्तिको लागि २०७८।०१।३० गते साँझ ५:०० बजेसम्मको समय दिनुभएकोमा सोबमोजिमको दाबी नपरेपछि सोही दिन सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट संविधानको धारा ७६(३) बमोजिम श्री के.पी. शर्मा ओलीलाई नै प्रधानमन्त्रीमा नियुक्ति गरिएको थियो । यसरी संविधानको धारा ७६(३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले धारा ७६(४) बमोजिम ३० दिनभित्र प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत लिनुपर्नेमा वहाँले विश्वासको मत लिनु भएन । राष्ट्रपतिबाट मिति २०७८।२।६ गते गरिएको आह्वानमा संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्तिसम्बन्धी प्रक्रिया आरम्भ गर्न नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्द्वारा

२०७८।२।६ मा निर्णय भएको र सोबमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्ति प्रक्रिया आरम्भ हुन सम्माननीय प्रधानमन्त्रीबाट अनुरोध भई आएकोले संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्ति गर्ने प्रयोजनका लागि २००८।२।७ गते साँझ ५:०० बजेसम्म प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गर्न प्रतिनिधिसभाका सदस्यलाई आह्वान गर्नुभएको थियो । सो आह्वानबमोजिम माननीय शेरबहादुर देउवालाई प्रतिनिधिसभाका १४९ जना सदस्यले समर्थन गरी संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त गर्न मिति २०७८।२।७ गते साँझ ५:०० बजेभित्र दाबी प्रस्तुत भएको छ । बहुमत सदस्यको समर्थनमा दाबी पेस गर्दा पनि प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त नगरिनु संविधानविपरीतको कार्य हो । प्रतिनिधिसभामा १४९ जना सदस्यको समर्थनसहित धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्रीमा नियुक्ति गर्न माननीय शेरबहादुर देउवाको दाबी प्रस्तुत भएपछि विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार परीक्षण गर्ने स्थल भनेको प्रतिनिधिसभा मात्र हो । राष्ट्रपतिलाई विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधारको परीक्षण गर्ने अधिकार धारा ७६(५) तथा धारा ६६ ले नदिएकोले राष्ट्रपतिको निर्णयसमेतका कार्य गैरसंवैधानिक छ ।

दुवै दाबी नपुग्ने भनी सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट मिति २०७८ जेष्ठ ८ मा गरिएको निर्णय संविधानविपरीत भई यो कार्यले संविधानको धारा ६९ को उपधारा (४) बमोजिम संविधानको पालन र संरक्षण गर्ने कर्तव्यबाट राष्ट्रपति विमुख भएको देखिन्छ । धारा ७६(५) बमोजिमको आधार पूरा गरी १४९ जना प्रतिनिधिसभाको सदस्यहरूको हस्ताक्षरसहित प्रधानमन्त्रीमा दाबी प्रस्तुत गरिएकोमा विवाद सिर्जना गरी राष्ट्रपतिले आफ्नो क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिरको प्रश्न उठाई प्रतिनिधिसभा नै विघटन गर्ने कार्य संवैधानिक नैतिकता (Constitutional Morality), संवैधानिक वस्तुनिष्ठता वा निष्पक्षतावाद (Constitutional

objectivity), संवैधानिक सुशासन तथा वैधानिक संवैधानिक विश्वास (Constitutional Governance and Legitimate Constitutional Trust), तथा संवैधानिक संस्कार वा व्यवहारवाद (Constitutional Culture and Pragmatism) समेतको प्रस्ट बर्खिलाप छ । संसदीय अभ्यास एवं संसदीय प्रणाली तथा हाफ्रे आफ्नै मुलुकको विगतको परम्परामा अधिवेशन आह्वान गर्दा, स्थगन गर्दा एवं प्रतिनिधिसभा विघटन गर्दा सभामुखसँग परामर्श गर्ने प्रचलन रहेकोमा अहिले कुनै परामर्श गरिएन । प्रधानमन्त्री नियुक्ति हुने आधारसहितको रिट निवेदकको दाबी उपयुक्त नै रहेको छ; प्रतिनिधिसभा पुनर्स्थापित हुनुपर्दछ भन्नेसमेत प्रत्यर्थी प्रतिनिधिसभाको सम्माननीय सभामुखको लिखित जवाफ बेहोरा ।

बहस र बहस नोट

मिति २०७८/३/९ गतेदेखि प्रारम्भ भएको छलफलका क्रममा रिट निवेदकहरूका तर्फबाट यस इजलाससमक्ष उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू: (१) श्री कृष्णप्रसाद भण्डारी, (२) श्री महादेवप्रसाद यादव, (३) श्री शम्भु थापा, (४) श्री श्रीहरि अर्याल, (५) श्री बद्रिबहादुर कार्की, (६) श्री हरिहर दाहाल, (७) श्री हरिप्रसाद उप्रेती, (८) श्री बाबुराम कुँवर, (९) श्री सतिशकृष्ण खरेल, (१०) श्री गोपालकृष्ण घिमिरे, (११) श्री मुक्ति नारायण प्रधान, (१२) श्री प्रेमबहादुर खड्का, (१३) श्री रमणकुमार श्रेष्ठ, (१४) डा. श्री चन्द्रकान्त ज्ञवाली, (१५) श्री वोर्णबहादुर कार्की, (१६) श्री गान्धी पण्डित, (१७) श्री मिथिलेश कुमार सिंह, (१८) श्री शेरबहादुर के.सी., (१९) श्री खगेन्द्रप्रसाद अधिकारी, (२०) श्री सविता भण्डारी वराल, (२१) श्री बाबुराजा जोशी, (२२) श्री नरहरि आचार्य, (२३) श्री उमेश गौतम, (२४) श्री यदुनाथ खनाल तथा विद्वान् अधिवक्ताहरू: (२५) श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा बन्दी, (२६) श्री टिकाराम भट्टराई, (२७) श्री खम्मबहादुर

खाती, (२८) डा. श्री भिमार्जुन आचार्य, (२९) श्री ललितबहादुर बस्नेत, (३०) श्री पदम रोक्का, (३१) श्री शंकर सुवेदी, (३२) श्री सीताराम के.सी., (३३) श्री एगराज पोखरेल, (३४) डा. श्री दिनमणि पोखरेल, (३५) श्री सुनिल पोखरेल र (३६) श्री योगेन्द्रबहादुर अधिकारीले बहस जिकिर गर्नुभयो । इजलाससमक्ष उपस्थित भई बहस गर्नुहुने विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता र विद्वान् अधिवक्ताहरूसहितले संयुक्त रूपमा लिखित बहस-नोट पेस गर्नुभएको छ । रिट निवेदक उमाकान्त चौधरीसमेतका तर्फबाट डा. श्री शिवकुमार यादवसमेतका ३ जना विद्वान् अधिवक्ताहरूले पनि छुट्टै बहस नोट पेस गर्नुभएको छ^{३३} । उपर्युक्त उल्लिखित बहस र बहस नोटहरूमा रिट निवेदकको मागबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्दछ भनी मुख्यतः निम्नानुसारका बुँदाहरू प्रस्तुत गर्नुभएको पाइयो:

१. संविधानको धारा ७७ को उपधारा (१) को खण्ड (ख) मा “धारा १०० बमोजिम विश्वासको प्रस्ताव पारित हुन नसकेमा” प्रधानमन्त्रीको पद रिक्त हुने व्यवस्था छ । धारा ७६ को उपधारा (२) को प्रधानमन्त्री के.पी. शर्मा ओलीले विश्वासको मत लिन नसकेपछि संसदीय परम्पराअनुसार तुरुन्त राजीनामा दिनुपर्नेमा त्यसो गरिएन । नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिम पुनः प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त के.पी. शर्मा ओलीले सोही धारा ७६(४) बमोजिम विश्वासको मत लिनुपर्नेमा निज स्वयंले आफूलाई विश्वासको मत प्राप्त हुने अवस्था नभएको स्वीकार गरी वैकल्पिक सरकार गठनको लागि मार्ग प्रशस्त गर्नुभएको छ । यसबाट विश्वासको मत लिन नचाहेको वा समर्पण (Surrender) गरेको भन्ने प्रस्ट

33 ▲ यसरी संयुक्त रूपमा बहस नोट पेस गर्नु हुने विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता तथा अधिवक्ताहरूको नामावली यो आदेशको अनुसूची १क. र १ख. मा उल्लेख छ ।

- छ । विश्वासको मत नलिनु पदमुक्त हुनु हो । विश्वासको मत लिन नसकेका प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राष्ट्रपतिले संविधानको धारा ७६ उपधारा (५) को प्रक्रिया सुरु गरेकोले निजले पुनः प्रधानमन्त्री नियुक्तिको दाबी गर्न मिल्दैन ।
२. राष्ट्रपतिको विज्ञप्तिमा दाबीकर्ता प्रतिनिधिसभा सदस्य शेरबहादुर देउवाको तर्फबाट १४९ जना प्रतिनिधिसभाका सदस्यको हस्ताक्षर भएको तथ्यलाई स्वीकार गरिएको छ । यस्तो आधार पेस भएपछि राष्ट्रपतिलाई रोज्ने (Choice गर्ने) ठाउँ छैन । राष्ट्रपतिको निर्णयमा दाबीकर्ता दुवै माननीय सदस्यहरूका समर्थनकर्ता भनिएका सदस्यहरू एक अर्काको दोहोरो परेका, दलको निर्णयविपरीत एकले अर्कालाई समर्थन गरेकोसमेत देखिएको र सम्बन्धित दललाई मान्यता नदिन लेखी आएको सन्दर्भमा नेपालको संविधानको धारा ८९ को खण्ड (ड) र राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को परिच्छेद - ६ आकर्षित हुने भनी विश्वासको मत प्राप्त हुने आधार नभएको भनिएको छ । दाबीकर्ता शेरबहादुर देउवालाई प्रतिवादको अवसर नै नदिई गरेको निर्णय एवं विज्ञप्ति अपरिपक्व छ । धारा ८९ को खण्ड (ड) आकर्षित हुन सङ्घीय कानूनबमोजिम विभिन्न प्रक्रिया पूरा गरी दल त्याग गरेको सूचित गर्नुपर्ने हुन्छ, त्यो प्रक्रिया पुगेको छैन । कारबाही गरी निकालिएको वा दल त्यागको प्रक्रिया पुऱ्याउने कुरा राष्ट्रपतिले निर्णय गर्ने कार्य होइन । महन्त ठाकुर, राजेन्द्र महतोसमेतसँग राति नै कसरी सूचना आदान प्रदान भयो भन्ने खुल्दैन । राष्ट्रपतिले कसैप्रति राजनीतिक पक्षधरता राख्न हुँदैन ।
३. संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) नयाँ व्यवस्था भएकोले यसमा दलको समर्थन चाहिने नचाहिने कुरा यकिन गर्नुपर्छ । धारा ७६ को उपधारा (५) मा “उपधारा (२) बमोजिमको कुनै सदस्य” भन्नुको अर्थ “प्रतिनिधिसभाको सदस्य” भनी बुझ्नुपर्छ । यसमा दलको समर्थन चाहिँदैन । धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रियामा दलीय निर्देशन (ह्विप) लाग्दैन । लोकतान्त्रिक सरकार सीमित सरकारको अवधारणामा आधारित हुन्छ । राष्ट्रपतिलाई असीमित अधिकार संविधानले प्रदान गरेको छैन । प्रधानमन्त्री कसलाई छान्ने नछान्ने संसद्को विशेषाधिकार हो । यसैले धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रियामा संसद् सँगसँगै हुन्छ । यो प्रक्रियामा राष्ट्रपतिले निष्पक्षता अपनाउनु पर्दछ । विश्वासको मत प्राप्त गर्ने आधार पेस गर्नुपर्ने कुरा पूर्वसर्त हो । प्रतिनिधिसभाका १४९ जनाको हस्ताक्षर बुझ्नाएपछि पूर्वसर्त पूरा भएको छ । दलभित्र प्रशासन गर्ने अधिकार राष्ट्रपतिमा छैन । बहुमत सदस्य १४९ जनाले हस्ताक्षर गरेपछि यसको उसको भनी राष्ट्रपतिले भन्न मिल्दैन । संविधानको धारा ९९ मा “सङ्घीय संसद्को कुनै सदनमा निर्णयका लागि प्रस्तुत भएको जुनसुकै प्रस्तावको निर्णय उपस्थित भई मतदान गर्ने सदस्यहरूको बहुमतबाट हुने छ” भन्ने उल्लेख छ । हस्ताक्षरकर्तालाई मतदानको अधिकारबाट बञ्चित गर्न मिल्दैन । संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रिया पूरा नगरी विघटन गर्नु सर्वोच्च अदालतको मिति २०७७।११।१९ को नजिर विपरीत हुन जान्छ । धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रिया प्रधानमन्त्री र राष्ट्रपतिबाट पूरा हुन दिइएन । यो कार्य

- बदनियतपूर्ण र असंवैधानिक छ । चुनावको कुरा बहाना हो, सत्ता लम्बाउने नियत राखी असंवैधानिक र स्वेच्छाचारी कार्य भएको छ । प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूको हक हनन भएको छ । “Consideration of irrelevant facts and non-consideration of relevant facts amounts misuse of discretionary power or arbitrary use of power” भनिन्छ । के.पी. शर्मा ओलीले फेरी उम्मेदवारी दिने र निजलाई समर्थन गर्नुपर्ने निर्णय दलभित्र भएको छैन ।
४. संविधानको धारा ६६ को उपधारा (२) मा “राष्ट्रपतिबाट सम्पादन गरिने अन्य जुनसुकै कार्य मन्त्रपरिषद्को सिफारिस र सम्मतिबाट हुने” भनी उल्लेख छ । राष्ट्रपतिको अत्यन्त सीमित अधिकार छ । प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा गरेको कार्यको सम्बन्धमा न्यायिक पुनरावलोकन विगतमा प्रधानमन्त्री मनमोहन अधिकारीको मुद्दामा पनि भएको छ । अरू पनि धेरै उदाहरण छन् ।
५. सर्वोच्च अदालतको मिति २०७७।११।११ को फैसलामा अहिलेको व्यवस्थालाई विशिष्ट संसदीय व्यवस्था भनिएको छ । संसद् विघटन गर्ने विशेषाधिकार प्रधानमन्त्रीलाई छैन । संविधानको धारा ७६ को उपधारा (७) ले वैकल्पिक सरकार गठन हुने अवस्था रहेसम्म प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न पाउँदैन । प्रधानमन्त्रीले आफ्नो प्रतिकूल अवस्था देखेपछि विघटनको सिफारिस गरेको र राष्ट्रपतिले दलीय उद्देश्यले संसद् विघटन गरेकोले दुराशययुक्त ठहर गर्नुपर्ने हो । प्रतिनिधिसभाका १४६ जना सदस्य नै अदालतमा आई निवेदन गरेको र उक्त संख्या तत्काल कायम रहेको सदस्य संख्याको बहुमतभन्दा बढी भएकोले निवेदक शेरबहादुर देउवालाई प्रधानमन्त्रीमा नियुक्ति गर्नु भनी परमादेश जारी हुनुपर्दछ ।
६. नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) मा बाध्यात्मक प्रकृतिको व्यवस्था छ । दाबीकर्ता प्रतिनिधिसभाका सदस्य शेरबहादुर देउवाको पक्षमा प्रतिनिधिसभामा हाल कायम रहेका २७१ मध्ये १४९ सदस्यको हस्ताक्षर छ । बहुमत सदस्यको हस्ताक्षर भएबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्ट छ । यस अवस्थामा निवेदक शेरबहादुर देउवालाई नियुक्ति गर्नु राष्ट्रपतिको कर्तव्य हुन जान्छ । उक्त ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रियाको लागि दलको समर्थन चाहिने व्यवस्था छैन । राष्ट्रपतिले दलको समर्थन खोज्न मिल्दैन । राष्ट्रपतिलाई संविधानले जन्माएको हो र संविधानको पालन गर्नुपर्दछ । राष्ट्रपतिलाई संविधानले दिएको अधिकारभन्दा बढी अधिकार हुन सक्तैन । राष्ट्रपतिले मध्यराति सूचना आदान प्रदान गरी दलबाट निवेदन मागी मागी निर्णय गरेकोले राष्ट्रपतिको कार्य कलुषित मनोविज्ञानबाट निर्देशित भएको र बदनियत छ । राष्ट्रपतिको अधिकार सम्बन्धमा श्रीलंकाको सर्वोच्च अदालतले *Sugatpala Mendis v. Chandraika Kumartunga* को मुद्दामा “संविधानको धाराबाट नै राष्ट्रपतिको पद सिर्जना भएको हुँदा त्यस्तो राष्ट्रपतिलाई संविधानले जति अधिकार प्रदान गरेको छ सोको सीमा र परिधिभित्र रहेर नै निजले आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्न सक्छ । असीमित अधिकारको प्रयोग गर्न पाउँछ भनी मान्न सकिँदैन” भनी व्याख्या गरेको छ । नेपालको सर्वोच्च अदालतले

- पनि शाही आयोग गठनसम्बन्धी मुद्दामा संविधानले गरेको व्यवस्था र निर्धारण गरेका विषयवस्तुलाई उल्लङ्घन गर्नु संविधानविपरीत हुन्छ भनी राजालाई असीमित अधिकार प्रयोग गर्न रोक लगाएको पाइन्छ।
६. प्रधानमन्त्री के.पी. शर्मा ओलीले धारा ७६ को उपधारा (२) को प्रधानमन्त्री हुँदा प्रतिनिधिसभाको विश्वास गुमाएको, धारा ७६ को उपधारा (३) को प्रधानमन्त्री हुँदा मौजुदा सरकारलाई विश्वासको मत प्राप्त हुने दह्रो राजनीतिक आधार नदेखिएको भनी धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रधानमन्त्री नियुक्ति प्रक्रिया प्रारम्भ गर्न राष्ट्रपतिसमक्ष अनुरोध गरेबाट निजले प्रतिनिधिसभाको विश्वास गुमाएको अवस्था छ। दुई दुई पटक प्रतिनिधिसभाको विश्वास गुमाएको व्यक्तिले संसद् छल्ने गरी र दाबीकर्ता शेरबहादुर देउवालाई रोक्ने गरी खिचोला गर्न संसद् विघटनको सिफारिस गरेको हो।
७. धारा ७६ को उपधारा (५) ले प्रतिनिधिसभाका प्रत्येक सदस्यहरूलाई वैकल्पिक सरकार बन्न सक्ने आधार खोज्न सक्ने गरी विशेषाधिकार प्रदान गरेको छ। राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा २८ को पूर्वावस्था विद्यमान नभई कुनै पनि सदस्यलाई दलीय निर्देशन (whip) लाग्न सक्तैन। राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा ३२ मा निष्काशन गर्नुअघि सम्बन्धित दलको केन्द्रीय समितिले सदस्यलाई आफ्नो सफाइ पेस गर्ने मनासिब मौका दिनुपर्ने हुन्छ, यसका प्रक्रिया तोकिएका छन्। त्यो प्रक्रिया पूरा भएको छैन। दलीय निर्देशन जारी भएको पनि छैन।
८. धारा ७६ को उपधारा (४) अधिकारको कुरा (Right) नभई विश्वासको मत लिनुपर्ने Obligation हो, Obligation लाई waive गर्न सकिँदैन। Obligation पूरा नगरेको अवस्थामा प्रधानमन्त्रीलाई राष्ट्रपतिले Dismiss गर्नुपर्ने हुन्छ। प्रधानमन्त्रीलाई प्रतिनिधिसभाको विश्वास नरहेको स्थितिमा तत्काल स्वतः पदमुक्त हुन्छ। संसद्को विश्वास नलिई शासनको अधिकार हुँदैन। प्रधानमन्त्रीले राजीनामा नदिए पनि मिति २०७६।२।१६ मा सिफारिस गर्नासाथ Caretaker प्रधानमन्त्री मात्र हो। अब धारा ७६ को उपधारा (४) मा फर्किन मिल्ने ठाउँ छैन। प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत लिन म सक्तिन भनी धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रिया सुरु गर्न सिफारिस गर्ने प्रधानमन्त्री आफैँले दाबी गर्न मिल्दैन। राष्ट्रपतिको कर्तव्य संविधानको संरक्षण गर्नु हो, बाधा अवरोध खडा गर्नु पदको मर्यादाअनुसार हुँदैन। राष्ट्रपतिलाई कुनै Choice छैन, यो Constitutional Obligation भएकोले कार्यान्वयन गर्नुपर्ने बाध्यता छ। धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले प्रतिनिधिसभाको विश्वास प्राप्त गर्न नसकेमा मात्र धारा ७६ को उपधारा (७) आकर्षित हुन्छ। सर्वोच्च अदालतमा दर्ता भई विचाराधीन अवस्थामा रहेको कुरामा रिट निवेदकलाई निवेदन फिर्ता लिनु भनी प्रधानमन्त्रीले सार्वजनिक रूपमा व्यक्त गर्नुभएको कुरा न्यायिक कार्यमा हस्तक्षेप हो। राष्ट्रपतिको कार्य वा निर्णय विरुद्ध न्यायिक परीक्षण हुन्छ। मिति २०७७।१।११ को फैसलाले पनि राष्ट्रपतिको निर्णय बदर भई परमादेश जारी भएको छ। प्रतिनिधिसभाका

- सदस्यलाई धारा ७६ को उपधारा (५) ले Free voting को अधिकार दिएको छ ।
९. धारा ७६ को उपधारा (५) ले दल असफल हुँदा सिङ्गो प्रणाली नै असफल हुनु हुँदैन भन्ने अवधारणा लिएको छ । धारा ७६ को उपधारा (५) को कुरामा दलको समर्थन अनिवार्य छैन, ह्विप पनि लाग्दैन । दाबीकर्ता शेरबहादुर देउवाले पेस गरेको समर्थकको हस्ताक्षरको कागजातमा केरमेट भएको र रीत नपुगेको भनिएको छ । सो कुरा राष्ट्रपतिको निर्णयमा उल्लेख छैन । राष्ट्रपतिले १४९ जनाको हस्ताक्षर भएको स्वीकार गरी सक्नु भएको छ । अदालतमा आई १४६ जनाले सनाखत गरी तारेखमा बसेकोले हस्ताक्षरलाई अन्यथा भन्न मिल्ने अवस्था छैन ।
१०. राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको पारिश्रमिक तथा सुविधासम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा १६ को व्यवस्थाअनुसार राष्ट्रपतिलाई संविधानले सुम्पिएको जिम्मेवारी पूरा गर्ने सिलसिलामा आफ्नो पदीय हैसियतले सम्पादन गरेका काम कारबाहीको विषयमा निज बहालमा रहँदा वा सेवा निवृत्त भएपछि निजउपर मुद्दा चलाइन नसकिने भनी लिखित जवाफमा लिइएको जिकिर संविधानको भावनाअनुकूल छैन । ऐनको दफा १६ देखाएर गैरसंवैधानिक र गैरकानूनी कार्यले उन्मुक्ति पाउने हुँदैन । शाही आयोगको मुद्दामा राजाले गरेको कार्यको सम्बन्धमा न्यायिक पुनरावलोकन हुने फैसला भएको छ । राष्ट्र प्रमुखलाई विवादमा ल्याउन नहुने, उसको कार्यसम्बन्धमा प्रश्न उठाउन नहुने सामान्य मान्यता हो, यो निरपेक्ष मान्यता होइन । न्यायिक पुनरावलोकन गर्ने न्यायपालिकाको अन्तर्निहित अधिकार हो भनी श्रीकृष्ण सुवेदीसमेत विरुद्ध राष्ट्रपति श्री रामवरण यादव भएको मुद्दामा सिद्धान्त कायम भएको छ । संविधानको Letter & Spirit को आधारमा उहाँ पदमुक्त भएको मान्नुपर्दछ । विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसक्ने भनी आत्मसमर्पण गर्नेले धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रियामा सामेल हुन नैतिकताले पनि मिल्दैन । संविधानको धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत लिन सकिदैन भनी संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रियाको लागि सिफारिस गरेकाले सो प्रक्रियामा निजको दाबी पुग्न सक्तैन । निवेदक शेरबहादुर देउवाले १४९ जना प्रतिनिधिसभाका सदस्यको हस्ताक्षरसहित दाबी गरेको हुँदा निज एक मात्र उम्मेदवार हो । धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रियामा दलीय समर्थन आवश्यक हुन्छ भनी अर्थ गर्ने हो भने धारा ७६ को उपधारा (२) र (५) बिच कुनै अन्तर बाँकी रहँदैन । एउटा धारालाई निस्तेज हुने गरी व्याख्या गर्नु कानून व्याख्याको सिद्धान्तविपरीत हुन्छ । निजी विधयेक पेस गर्न दलको समर्थन चाहिँदैन । अविश्वासको प्रस्ताव पनि दलको समर्थनविना दर्ता गर्न सकिन्छ । दलको समर्थन नभए पनि प्रतिनिधिसभाका सदस्यले कतिपय कार्य स्वविवेकबाट गर्न सक्ने हुन्छ । सोही कारणले निर्दलीयता भयो भनी अर्थ गर्न मिल्दैन ।
११. राष्ट्रपतिको कार्यालयको मिति २०७८।२।७ को विज्ञप्तिमा ने.क.पा. (एमाले) बाट निर्वाचित सदस्यहरूले अर्को दलका उम्मेदवारको पक्षमा हस्ताक्षर गरेका सदस्यहरूलाई मान्यता नदिन लेखी आएको र जनता समाजवादी पार्टी, नेपालको तर्फबाट पनि पार्टीका सदस्यहरूले पार्टीको आचरण र

मर्यादाविपरीत हस्ताक्षर गरिएको बुझिएकोले त्यसलाई अस्वीकृत हुन पत्र प्राप्त भएकोले दाबीकर्ताका समर्थनकर्ता सदस्यहरू एक अर्कामा दोहोरो परेको भनिएको छ । राष्ट्रपतिले यसरी एकतर्फी सूचनाको आधारमा निर्णय गर्न मिल्दैन । अदालतमा पेस भएको निवेदन १४६ जनाले नै दिएको र प्रत्येक पानाको बन्द-बन्दमा सही गर्न सम्भव नभएकोले सनाखत कागज गरेको हो । शेरबहादुर देउवालाई प्रधानमन्त्रीमा समर्थन गर्ने गरी हस्ताक्षर भएको कागजमा कसैको नाम जिल्ला जस्ता बेहोरा सच्चाइएको छैन । क्रम संख्या मिलाउन एउटा सामान्य सुधार गरिएको हो । अर्कै प्रयोजनको सहीछाप भएको कागज पेस गरेको होइन । यसअघि पनि संवैधानिक इजलासबाट गम्भीर संवैधानिक व्याख्याको प्रश्न समावेश भएको भनी विघटनको मुद्दामा क्षेत्राधिकार स्वीकार गरिएकोले संवैधानिक इजलासमा प्रस्तुत मुद्दा दर्ता भएकोले क्षेत्राधिकार रहेको छ ।

१२. पाँच वर्षअगावै छिटो छिटो विघटन गर्दा विभिन्न क्षति बेहोर्नुपर्छ भन्ने उद्देश्यले यो धारा ७६ को उपधारा (५) र (७) बनेको छ । विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसक्ने प्रधानमन्त्रीले धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रधानमन्त्रीमा दाबी गर्ने र संसद् विघटन गर्न सिफारिस गर्नेसमेतका कार्य संविधानमाथिको बलमिच्याई हो । यस्तो स्वेच्छाचारी कार्य गर्ने अधिकार प्रधानमन्त्री र राष्ट्रपतिलाई छैन । संविधानका धाराहरू निस्क्रिय नहुने गरी Harmonious Interpretation गर्नुपर्छ । संसद्मा विश्वासको मत लिने कुरा Mandatory provision हो । विश्वासको मत

दिने नदिने सार्वभौम संसद्को अधिकार हो । प्रधानमन्त्रीको पद रिक्त नगरी धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रिया सुरु गरिएको छ ।

१३. नेपालको संविधानको धारा १३३ को उपधारा (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशबमोजिम संसद्को विशेषाधिकार, धारा ५५ बमोजिम राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वको विषय कार्यान्वयन भए नभएको जस्ता सीमित विषयमा मात्र अदालतमा प्रश्न उठाउन नपाइने संवैधानिक व्यवस्था छ । अविवेकी, दुराशयपूर्ण, तथ्यको त्रुटिपूर्ण प्रयोग गरी भएको निर्णयमा स्वविवेकीय क्षेत्राधिकारमा पनि न्यायिक पुनरावलोकन हुन्छ ।

१४. प्रतिनिधिसभाका बहुमत सदस्य अर्थात् १४९ सदस्यको हस्ताक्षर वा समर्थन भएको तथ्यमा दुवै पक्षको मुख मिलेको छ । बहुमत सदस्यको समर्थन शेरबहादुर देउवालाई रहेकोमा विवाद नभए पनि राष्ट्रपतिको निर्णयमा संविधानको धारा ८९(ड) समेतको प्रश्न रहेको देखाइएको छ । धारा ८९(ड) को व्यवस्था राष्ट्रपतिसमक्ष निवेदन पठाएकै आधारमा स्वतः कार्यान्वयन हुने व्यवस्था होइन । दलीय निर्देशन (ह्विप) लाग्ने संसद्मा हो । न त ह्विपको सूचना प्रतिनिधिसभाका सदस्य कसैलाई दिइएको छ; न ह्विप जारी नै भएको छ । ह्विप उल्लङ्घन भएको, सो उल्लङ्घनको कारणले कारबाही प्रक्रिया सुरु गरेको वा कुनै सजाय गर्ने निर्णय गरेको भन्ने केही देखिँदैन । दलीय निर्देशन (ह्विप) को विरुद्ध मतदान गरेको कारणले त्यस्तो मतले मान्यता नपाउने कानूनी व्यवस्था कुनै पनि देशमा छैन । बरु ह्विपको उल्लङ्घन गरी मतदान गरेकोमा मान्यता पाएको उदाहरण भने

पर्याप्त छन्। दाबीकर्ता शेरबहादुर देउवालाई बहुमत सदस्यको समर्थन राष्ट्रपतिसमक्ष जाँदा पनि थियो, आज पनि छ। विश्वास वा अविश्वासको जाँचसमेत व्यक्तिगत मतको आधारमा निश्चित हुने हो। विश्वासको मत लिन सक्तिन भनेको अर्को दिन नै विश्वासको मत लिन सक्छु भनी संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रियामा सामेल हुनु भनेको संविधानप्रतिको जालसाजी (Fraud on constitution) हो। संसदीय अभ्यासमा संसद्को अधिवेशन स्थगन गर्न, आह्वान गर्न र संसद् विघटन गर्नुअघि सभामुखको परामर्श लिने प्रचलन छ। तर राष्ट्रपतिले संसद्को विघटन गर्दा सभामुखसँग परामर्श गरिएको छैन।

१५. भारतको सर्वोच्च अदालतले *SR Bommai v Union of India*, (1994) को विवादमा “A Chief Minister’s refusal to test his strength on the floor of the assembly can well be interpreted as prima facie proof of his no longer enjoying the confidence of the legislature, If then an alternative Ministry can be formed” भनेको छ। यो कुरा अहिलेको विवादमा प्रासङ्गिक बनेको छ। “Without highly cogent material, it would be wholly irrational for constitutional authority to deny the claim made by a majority to form the Govt.” भनी भारतको सर्वोच्च अदालतबाट *Rameshwar Prasad v Union of India*, (2006) को विवादमा समेत व्याख्या भएको छ।

१६. प्रधानमन्त्री के.पी. शर्मा ओली स्वयंले

प्रतिनिधिसभाको विश्वास प्राप्त नहुने स्वीकारेपछि निजबाहेक प्रतिनिधिसभाको अन्य सदस्यको दाबीलाई मात्र दृष्टिगत गर्नुपर्नेमा प्रधानमन्त्री ओलीको दाबीसमेतलाई ध्यानमा राखी राष्ट्रपतिले आत्मनिष्ठ निर्णय गर्नु भएकाले बदरभागी छ। अर्को पक्षको प्रतिदाबी वा प्रतिउत्तरसरहको पत्रलाई आधार बनाई निवेदक शेरबहादुर देउवाको दाबीलाई अस्वीकार गर्ने विशेषाधिकार राष्ट्रपतिलाई छैन। निवेदक शेरबहादुर देउवाको दाबी नपुग्ने ठहर गरी सरकार निर्माण हुन नसकेको भन्ने कारण देखाई के.पी. शर्मा ओलीकै सिफारिसको आधारमा प्रतिनिधिसभाको विघटन गरिनु दुराशयपूर्ण छ। बहुमत अर्थात् १४९ जना सांसद्हरूको समर्थनसहितको हस्ताक्षरलाई कुनै वस्तुगत आधारबिना राष्ट्रपतिबाट अस्वीकार गर्न मिल्दैन।

१७. संविधानको धारा ७६(५) ले दलीय भूमिकाभन्दा प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूको भूमिकालाई प्रधानता दिई विशेष व्यवस्था गरेको हो। यसमा पनि दलको नियन्त्रण हुने हो भने संविधानको अपव्याख्या हुन पुग्छ। संविधानले दिएको यो अधिकारलाई नियन्त्रण र सङ्कुचन गर्ने मनसाय संविधानमा कहींकतै अभिव्यक्त भएको पाइँदैन। प्रतिनिधिसभाको जो कोही सदस्यले विश्वासको मत प्राप्त गर्ने आधार प्रस्तुत गरेमा त्यस्तो प्रतिनिधिसभाको सदस्यलाई प्रधानमन्त्री नियुक्ति गर्नुपर्ने बाध्यात्मक संवैधानिक व्यवस्था रहेको पाइन्छ। श्रीलंकाको सर्वोच्च अदालतले *Sugatpala Mendis v Chandraika kumartunga* को मुद्दामा “संविधानको धाराबाट नै श्रीलंकाका राष्ट्रपतिको पद

सिर्जना भएको हुँदा त्यस्तो राष्ट्रपतिलाई संविधानले जति अधिकार प्रदान गरेको छ, सोको सीमा परिधिभित्र रहेर आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्न सक्छ, संवैधानिक सीमा वा परिधि नाघेर राष्ट्रपतिले असीमित अधिकार प्रयोग गर्न पाउने मान्न सकिँदैन” भनी व्याख्या गरेको छ । विश्वासको मतको परीक्षण प्रतिनिधिसभाले गर्ने हो, राष्ट्रपतिले होइन ।

१८. संसदीय व्यवस्थाको जननी मानिने बेलायतमा आफूले अघि सारेको विषयवस्तु पराजित भए संसद्को समर्थन नै रहे पनि प्रधानमन्त्रीबाट राजीनामा दिने प्रचलन छ । सन् २०१६ मा बेलायत युरोपियन युनियनमा बस्ने कि नबस्ने भन्ने जनमत सङ्ग्रहमा आफ्नो पक्ष पराजित भएपछि प्रधानमन्त्री डेविड क्यामरूनले राजनीतिक नैतिकता अपनाएर राजीनामा दिए । हाम्रा प्रधानमन्त्रीले यो नैतिकता देखाउनु भएन ।

सम्माननीय सभामुखबाहेकका अन्य सबै प्रत्यर्थीहरूका तर्फबाट उपस्थित (१) विद्वान् महान्यायाधिवक्ता श्री रमेश बडाल, विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ताहरू: (२) श्री पदमप्रसाद पाण्डेय, (३) श्री विश्वराज कोइराला, (४) श्री टेकबहादुर घिमिरे, (५) श्री श्यामकुमार भट्टराई, विद्वान् सहन्यायाधिवक्ताहरू: (६) श्री गोपालप्रसाद रिजाल, (७) श्री सञ्जीवराज रेग्मी, (८) श्री लोकराज पराजुली, (९) श्री खेमराज ज्ञवाली, (१०) श्री उद्धवप्रसाद पुडासैनी, र (११) विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता श्री दशरथ पंगेनीले गर्नुभएको बहस जिकिर सुनियो । वहाँहरूले पेस गर्नुभएको लिखित बहस नोटसमेत अध्ययन गरियो । वहाँहरूले रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भनी मुख्यतः निम्नानुसारका बहस बुँदाहरू प्रस्तुत गर्नुभएको छः

१. रिट निवेदन दायर गर्दा नेपालको संविधानको धारा १३३ को उपधारा (२), (३) र धारा १३७ बमोजिम भनी उल्लेख गरिएको छ । गम्भीर संवैधानिक व्याख्याको प्रश्न समावेश भएको भन्ने आधारमा नै स्वतः संवैधानिक इजलासको क्षेत्राधिकारभित्र पर्दैन । सम्माननीय प्रधान न्यायाधीशबाट कुनै आदेश भएको छैन । संवैधानिक इजलासको क्षेत्राधिकारको अभाव हुँदा प्रारम्भिक रूपमै निवेदन खारेज हुनुपर्छ । दाबीकर्तालाई समर्थन गरिएको भनिएको हस्ताक्षर अगाडिको क्रम संख्यामा टिपेक्स लगाइएको छ, कतिपय नाम कम्प्युटर टाइप छ भने कतिपय नाउँ हस्तलिखित छ, छुट्टै प्रयोजनको कागजमा हस्ताक्षर गरेको कुरालाई दुरुपयोग गरिएको छ । देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा २८ (१) बमोजिम रीत पुर्‍याई लिखत तयार भएको छैन । रिट निवेदनमा ५ जनाको मात्र हस्ताक्षर छ, हस्ताक्षर छुट्टै छ भनी लेखेको पनि छैन । सनाखत कागज कुन कानूनअनुरूप गरिएको हो भन्ने प्रस्ट छैन । बेरीतको कागजातका आधारमा इन्साफ गर्न मिल्दैन ।
२. संविधानको प्रस्तावना तथा संविधानको धारा ७४ मा नेपालको शासकीय स्वरूप बहुलवादमा आधारित बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासन प्रणाली हुने छ भनी उल्लेख छ । यसको तात्पर्य दलीय आधारमा सरकार गठन गर्नुपर्दछ भन्ने पनि हो । बहुदलीय व्यवस्थाभित्र निर्दलीयताको कल्पना गर्न सकिँदैन । संविधानमा प्रयुक्त दलीय व्यवस्थासँग सम्बन्धित धारा ५६ को उपधारा (६), धारा ७४, ८९(ड), २६९,

२७०, २७१, २७२ लगायतका प्रावधानको समन्वयपूर्ण व्याख्या गर्नुपर्ने हुन्छ । दलीय शासन प्रणाली र त्यो प्रणालीले बोकेको मूल्य मान्यता संविधानको आधारभूत संरचना हो । प्रस्तावनाको भावना र आधारभूत संरचनाविपरीत जान मिल्दैन । नेपालको संविधानको धारा २६९ को उपधारा (१) र राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा ३ को उपदफा (१) ले एउटै विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रमप्रति प्रतिबद्ध भएका व्यक्तिहरूको समूहबाट राजनीतिक दलको निर्माण हुने स्पष्ट छ । भिन्न-भिन्न विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रम भएमा अलग अलग पार्टीको निर्माण हुनु अनिवार्य हुन्छ । राजनीतिक दललाई प्रतिबन्ध लगाउने, दलीय प्रतिस्पर्धा इन्कार गर्ने वा निर्दलीय स्वभावको व्यवहार कायम हुने गरी कानून निर्माण गर्नु, निर्णय गर्नु संविधानको धारा २७० समेतको प्रतिकूल मानिन्छ । धारा ७६ को उपधारा (५) मा दलीय समर्थनलाई अनिवार्य नमान्ने हो भने संविधानका धारा ५६(६), ७४, ८९(ड), २६९, २७९, २७१, २७२ लगायतका धाराहरू निष्क्रिय हुन पुग्दछन् । दलको चुनाव चिह्न, दलीय घोषणाप्रति प्रतिबद्ध रहने गरी उम्मेदवार बनाई निर्वाचित हुने हुँदा दलीय निर्देशनविपरीत वा दलीय नियन्त्रणविपरीत आफ्नो दलको नेता विरुद्ध विपक्षी दलको नेतालाई प्रधानमन्त्री बनाउने गरी स्वच्छन्दतापूर्वक मतदान गर्न मिल्दैन । दलप्रति जवाफदेही छैन भनी अनैतिक कार्य गर्ने हक दलबाट निर्वाचित कुनै पनि सांसदलाई हुँदैन । दलबाट निर्वाचित भइसकेपछि स्वतन्त्र छु, दल चिन्दिन, आफूखुसी गर्न पाउँछु भन्नु हुँदैन । संविधान र

कानूनअनुसार राजनीतिक नैतिकता, दलीय अनुशासनको पालन गरिनुपर्दछ । गैरदलीय ढंगबाट हस्ताक्षर गर्ने प्रवृत्तिले बहुदलीय संसदीय व्यवस्था नै कमजोर बनाउने हुन्छ । दलीय अनुशासन नमान्ने प्रतिनिधिको हस्ताक्षरले मान्यता पाउन सक्तैन ।

३. संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) मा दलीय समर्थन नचाहिने भए उपधारा (२) बमोजिमको कुनै सदस्य भनी औल्याइने थिएन । प्रधानमन्त्री नियुक्ति गर्दा नै Floor test गर्नुपर्छ भन्न मिल्दैन । एउटै दल सत्तापक्ष र प्रतिपक्ष हुने गरी संविधानको व्याख्या गर्नु हुँदैन । म्याच फिक्सिड, विदेशी शत्रू सेनासँग मिल्नु, प्रतिस्पर्धी कम्पनीलाई कम्पनीको गोप्य सूचना दिनु, एउटा दलबाट निर्वाचित सदस्यले अर्को दलको नेतालाई समर्थन गर्नु दलीय आचरण र नैतिकता विरुद्धका कार्यहरू हुन् । एउटाबाट चोरेर ल्याएको सम्पत्ति अर्कोलाई दिनु पनि गैरकानूनी कार्य हुन्छ । राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ मा ह्विप लाग्ने कुरा प्रस्ट छ । संसद् सदस्यले दलभित्र आफ्नो कुरा राख्न सक्छन्, प्रतिस्पर्धा गर्न सक्छन्, बहुमत प्राप्त गरे दलको अध्यक्ष वा दलको तर्फबाट प्रधानमन्त्री बन्न सक्छन् । तर दलीय अनुशासन उल्लङ्घन गर्न छुट हुँदैन । धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रियामा सामेल भई त्यसको अन्तिम परिणाम निस्केपछि प्रधानमन्त्रीले राजीनामा नदिएको र विश्वासको मत नलिएको भनी धारा ७६ को उपधारा (४) को प्रश्न उठाउन मिल्ने होइन । धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले पदमा रहनका लागि विश्वासको मत लिने हो । मार्ग प्रशस्त गरी समर्पण गरेपछि अर्को वैकल्पिक सरकार

गठन गर्न संविधानले रोकेको छैन ।

४. धारा ७६ को उपधारा (३) को सरकारलाई समर्थन नदिएको जनता समाजवादी दल नेपालले धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिमको प्रधानमन्त्रीमा के.पी. शर्मा ओलीलाई समर्थन गरेको हुँदा बहुमत पुगेकाले पुनः प्रधानमन्त्रीमा दाबी गरिएको हो । राजनीतिमा रातारात परिवर्तन सम्भव हुन सक्छ । कुनै राजनीतिक दलले अर्को राजनीतिक दललाई प्रधानमन्त्रीमा समर्थन गर्ने वा नगर्ने विषय राजनीतिक प्रकृतिका प्रश्न हुन । यस विषयमा अदालतले हेर्न मिल्दैन । के.पी. शर्मा ओली धारा ७६ को उपधारा (१), (२), (३) बमोजिम प्रधानमन्त्री बन्नु भएको थियो । केवल यही कारणले धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री बन्न नसक्ने हुँदैन । ताजा जनमतले राजनीतिक स्थायित्वका लागि राम्रो परिणाम दिने गरेका छन् । Political Institution Defunct हुन गइरहेका छन भने केवल जागिर खानकै लागि प्रतिनिधिसभा कायम राख्ने होइन ।
५. संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) मा विश्वासको मत प्राप्त गर्ने आधार प्रस्तुत गरेमा भन्ने हुँदा त्यो आधार अविश्वासिलो, शंकास्पद, विवादास्पद छ भने राष्ट्रपतिले नै हेर्ने र निश्चित गर्ने विषय हो । एकातर्फ दाबीकर्तालाई दलको समर्थन छ, सदस्यहरू बाँडिएका छन् र अर्कोतर्फको दाबीकर्तालाई दलको समर्थन छैन, कागजात रीतपूर्वक छैन । दाबी गर्ने वित्तिकै प्रधानमन्त्री हुन पाउने हुँदैन । आफ्नो दलको समर्थन गरेको पत्र चाहिने भनी पेस गर्ने, अर्को दलबाट प्रलोभनमा परी हस्ताक्षर गर्ने सदस्यलाई

दलको सिफारिस नचाहिने भन्ने कुरा दोहोरो मापदण्ड भयो । प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त हुन विश्वासको मत प्राप्त भई कायम रही रहने आधार देखिनुपर्छ । विश्वसनीय आधार पेस नगरेकोले दुवै दाबी नपुग्ने भनी संविधान र कानूनबमोजिमको आधार कारण खुलाई राष्ट्रपतिबाट विवेक प्रयोग गरी निर्णय भएको हो । राष्ट्रपतिले स्वविवेकमा गर्ने निर्णयका कुरामा अदालतले हेर्न मिल्दैन । त्यसो गर्दा राजनीतिक विषयमा प्रवेश गरेको हुन जान्छ । शाही आयोगको फैसलामा कायम भएको नजिर यसमा आकर्षित हुँदैन । राष्ट्रपति सेरेमोनियल भएकोले केही पनि निर्णय गर्न नसक्ने भनी अर्थ गर्न मिल्दैन । कसैको सिफारिसमा गर्नेबाहेकका राष्ट्रपति आफैँले गर्ने कार्य संविधान र कानूनबमोजिम सम्पादन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

६. धारा ७६ को उपधारा (३) को प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत नलिई धारा ७६(५) मा जान नमिल्ने कुरा संविधान र कानूनमा उल्लेख छैन । प्रधानमन्त्री के.पी. शर्मा ओलीले मिति २०७८।१।२७ मा विश्वासको मत नपाएको र सोही अवस्था कायम रहेकोले विश्वासको मत नलिएको हो । पहिले नै निश्चित भइसकेको विषयमा पुनः परीक्षण गरिरहन पर्दैन । धारा ७६ को उपधारा (४) बमोजिमको दायित्व (Obligation) पूरा गरे प्रधानमन्त्रीमा निरन्तरता कायम हुने हो । विश्वासको मत लिनका लागि संसद्मा जाने हो । प्रधानमन्त्रीले नै Surrender गरेको, विश्वासको मत लिन्न भनेकोमा परीक्षण गर्नु आवश्यक हुँदैन । विश्वासको मत नलिने भन्ने कुराको जानकारी राष्ट्रपतिलाई दिनु नै पर्याप्त हुन्छ ।

७. भारतमा १९७९ मा Charan singh लाई विश्वासको मत लिने सर्तमा प्रधानमन्त्री नियुक्ति गरिएको थियो। तर निजले विश्वासको मत प्राप्त नगरी संसद् विघटनको सिफारिस गरेको उदाहरण छ। नेपालको संविधानको धारा ७६ को प्रक्रियामा राजीनामा दिनुपर्ने व्यवस्था छैन। राजीनामा दिएको अवस्थामा पनि पुरानै सरकारको कामचलाउ रूपमा निरन्तरता हुने हुन्छ। राजीनामा दिनु र नदिनुको एउटै परिणाम हुन्छ।
८. नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (३) को प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत नलिई मार्ग प्रशस्त गरेकोमा धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम दाबी पेस गर्न नपाउने गरी संविधानले रोकेको छैन। उपधारा (५) मा उपधारा (२) बमोजिमको सदस्य भनेको छ। के.पी. शर्मा ओली उपधारा (२) बमोजिमकै सदस्य हुनुहुन्छ। उपधारा (३) को प्रधानमन्त्रीले उपधारा (५) बमोजिम दाबी गर्न नपाउने भए संविधानमा नै अपवादको व्यवस्था हुन्थ्यो। उपधारा (५) मा दाबी गर्दा प्रधानमन्त्रीको हैसियतले होइन, प्रतिनिधिसभाको सदस्यको हैसियतमा दाबी गरेको हो। धारा ७६ को उपधारा (३) को प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत लिन नसकी मार्ग प्रशस्त गरे पनि उपधारा (५) अनुसार प्रधानमन्त्रीमा नियुक्तिका लागि दाबी गर्न सकिन्छ। धारा ७६ को उपधारा (१), (२), (३) र (५) ले वैकल्पिक सरकार बन्न व्यक्तिलाई होइन, परिस्थितिलाई चिन्दछ। मिति २०७८।१।२७ मा भन्दा परिस्थितिमा आमूल परिवर्तन (Substantial changes in circumstances) भएकोले दाबी गरेको हो। जनता समाजवादी दल धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम सरकार गठनमा सहयोग गर्न तयार भएको छ। उपधारा (५) ले दलीय समर्थन नै खोज्छ। एउटै दलका सांसदहरू सत्तापक्ष र प्रतिपक्षमा बस्न मिल्दैन। बहुदलीय व्यवस्थामा घरमूलीको अनुमतिबिना त्यहाँको सदस्य भाग्न पनि पाउँदैन र अर्काले भगाउन पनि पाउँदैन। कि घरमूलीको आदेश पालना गर्नुपर्ने, कि दल फुटाएर वा अंश लिएर जानुपर्ने। संसदीय लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा दल र दलीय अनुशासन महत्त्वपूर्ण छन्। संविधानको धारा ८९ (ड) अनुसार जुन दलको उम्मेदवार भई सदस्य निर्वाचित भएको हो त्यस्तो दलले सङ्घीय कानूनबमोजिम निजले दल त्याग गरेको कुरा सूचित गरेमा सङ्घीय संसद्को सदस्य पद रिक्त हुन्छ। राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा २८(१) (क), दफा २८(२), (३) मा संसदीय दलको नेताको निर्देशनबमोजिम सचेतकले संसदीय दलको सदस्यलाई सरकारको विश्वास वा अविश्वासको प्रस्तावमा मतदान गर्दा ह्विप जारी गर्न सक्ने, त्यस्तो ह्विप पालना गर्नुपर्ने, निर्देशन पालना नगर्ने सदस्यको विवरण सम्बन्धित दलको केन्द्रीय समितिलाई दिनुपर्ने व्यवस्था छ। सोही ऐनको दफा ३१ र ३२ का प्रावधान पनि हेर्नुपर्दछ।
९. अर्को पार्टीको केही सदस्यको सहयोगमा तत्काल प्रधानमन्त्री बने पनि निवेदकले ३० दिनभित्र विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था छैन। कांग्रेस र माओवादी दलले दलीय समर्थन आवश्यक ठान्ने तर अरूको नपर्ने भन्ने हुँदैन। दल त्याग गर्नु जनताको अभिमतको अपमान हो, गैरप्रजातान्त्रिक र भ्रष्ट आचरण हो। प्रतिनिधिसभा सदस्य

- निर्वाचन ऐन, २०७४ अनुसार उम्मेदवार हुन पार्टीको मनोनयन पत्र आवश्यक पर्छ । पार्टीले जारी गरेको घोषणापत्रका आधारमा पार्टीबाट टिकट प्राप्त गरी पार्टीको नामबाट भोट प्राप्त गरेको हुन्छ । स्वार्थप्रेरित व्यक्तिले दल त्याग गर्दछन्, यो प्रवृत्ति सिद्धान्तविहीन, अवसरवादी र पदलोलुप मानिन्छ ।
१०. सरकारको काम पूरा गराउन, संसदलाई व्यवस्थित तुल्याउन, दललाई अनुशासनमा राख्न, सरकारलाई शक्तिशाली र प्रभावकारी बनाउन, गतिरोध हटाउन, कुनै प्रस्ताव पास गर्न, मुख्य विषयमा नागरिकको सरोकार बुझ्न पनि विघटन आवश्यक हुन्छ । यो प्रधानमन्त्रीको राजनीतिक हतियार हो । यी विषयमा परीक्षण गर्ने अधिकार सार्वभौम जनतालाई हुन्छ । सन्तुलन र नियन्त्रण कायम गर्न, समन्वयात्मक वातावरण निर्माण गर्न, अविश्वासको प्रस्ताव रोक्न, अल्पमतको सरकारलाई स्थिर पार्न पनि विघटनको अधिकार प्रधानमन्त्रीलाई हुनुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । प्रधानमन्त्रीहरू गिरिजाप्रसाद कोइराला तथा शेरबहादुर देउवाले सिफारिस गर्नुभएअनुसार भएको प्रतिनिधिसभाको विघटनलाई विगतमा सर्वोच्च अदालतले मान्यता दिएको छ । अहिले पनि संविधानको धारा ७६(७) मा उल्लिखित पूर्व सर्त पूरा भएका छन् । राजनीतिक र नीतिगत प्रश्नमा अदालत प्रवेश गर्नु हुँदैन ।
११. संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) मा भनिएको “उपधारा (२) बमोजिमको सदस्य” भनेको दलको सदस्य नै हो । दलको सदस्यलाई दलीय निर्देशन लाग्छ । धारा ७६ को उपधारा (२) र (५) को सुसङ्गत व्याख्या हुनुपर्छ । धारा ७६ को उपधारा (५) अनुसारको “आधार” चित्त बुझ्दो, पर्याप्त र सन्तुष्ट हुने खालको हुनुपर्दछ ।
१२. राष्ट्रपतिलाई धारा ६१ को उपधारा (४) ले संविधानको पालन र संरक्षण गर्ने कर्तव्य तोकेको छ । धारा ६६ को उपधारा (१) ले संविधान र कानूनबमोजिम प्राप्त अधिकारको प्रयोग र कर्तव्यको पालन गर्नुपर्ने भएकोले कतिपय कार्यमा राष्ट्रपतिले आफ्नो बुद्धिमत्ता प्रयोग गर्न पाउने हुन्छ । राष्ट्रपतिको निर्णयमा आधार र कारण खुलाइएको छ । राष्ट्रपतिबाट एकताको प्रतिकको हैसियतमा निर्णय भएको छ । आचरणसम्बन्धी नियम पालना नगरी अर्को दलको नेतालाई समर्थन गरेको कुरालाई विचार गरी निर्णय भएकोले प्रश्न उठाउन मिल्दैन ।
१३. समाजभन्दा राम्रो राजनीति हुँदैन; राजनीतिभन्दा राम्रो शासन व्यवस्था हुँदैन । संविधानले सिद्धान्त बोक्छ, संस्कार होइन । एम.पि. सिंहले संविधानमा अक्षर होइन भावना खोज्नुपर्छ भनेका छन् । विवादको अस्थायी समाधान खोज्न सजिलो हुन्छ; स्थायी समाधान खोज्न गाह्रो हुन्छ । यसैले अदालतको फैसला यस्तो होस् कि सैद्धान्तिक रूपमा स्वीकार गर्न सकियोस्, बौद्धिक रूपमा आदरयोग्य होस्, व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयनयोग्य होस् ।
१४. संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिमपेस भएको आधारको जाँचगरी निर्णय गर्ने अधिकार राष्ट्रपतिको हो । राष्ट्रपतिको निर्णय Unjust, Unreasonable and Unfair भए न्यायिक पुनरावलोकन हुने हो । राष्ट्रपतिको निर्णयमा आधार कारण खुलेकोले न्यायिक पुनरावलोकन गर्नुपर्ने

कारण छैन । धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रिया सुरु भई दाबीकर्ता शेरबहादुर देउवा सहभागी भइसकेपछि विश्वासको मत नलिएको कुरा उठान गर्न मिल्दैन । बदनियत रहेको कुनै तथ्ययुक्त कारण प्रस्तुत भएको छैन ।

१५. संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) मा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेमा भनी उल्लेख छ; धारा ७६ को उपधारा (२) मा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रतिनिधिसभाको सदस्य भन्ने शब्द प्रयोग भएका छन् । यसबाट उपधारा (५) को व्यवस्थाले प्रतिनिधिसभामा परीक्षण हुनुपूर्व पनि विश्वासको मत प्राप्त गर्ने आधार देखाउन अनिवार्य हुन्छ भन्ने देखिन्छ । धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम दाबीकर्ताले विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार छ छैन भनी हेरी निर्णय गर्ने स्वविवेकीय अधिकार राष्ट्रपतिमा रहेको छ । स्वेच्छाचारी निर्णय हो भन्नु मात्र पर्याप्त होइन । राष्ट्रपतिउपर परमादेश जारी हुन सक्तैन । विघटनसम्बन्धी विषय राजनीतिक प्रश्न हो ।
१६. राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको पारिश्रमिक तथा सुविधासम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा १६ समेतका आधारमा राष्ट्रपतिले गरेको कार्य वा निर्णयको सम्बन्धमा अदालतमा प्रश्न उठ्न सक्दैन । निवेदक हरिप्रसाद नेपाल विरुद्ध प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला भएको मुद्दामा “दुराशय भन्ने कुरा अनुमान गर्ने होइन, प्रमाणबाट शङ्कारहित रूपमा प्रमाणित हुनुपर्दछ, बदनियतको आरोप लगाउनु मात्र पर्याप्त हुँदैन, त्यसको आधार र प्रमाण दाखिल हुनुपर्दछ” भनिएको छ । श्यामकुमार खत्रीसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री

शेरबहादुर देउवासमेत भएको मुद्दामा “दुराशय प्रमाणित हुन तथ्ययुक्त र युक्तिसङ्गत आधार हुनुपर्दछ, दुराशयपूर्ण कार्य हो भन्ने कुरा प्रमाणित हुन कुनै खास घटना तथ्यगत रूपमा प्रमाणित हुनुपर्दछ” भनिएको छ । यस प्रकारको अवस्था प्रस्तुत विवादमा देखिँदैन । तसर्थ, रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ ।

प्रत्यर्थीमध्येका सम्माननीय प्रधानमन्त्रीसमेतको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू: (१) श्री सुशीलकुमार पन्त, (२) डा. श्री सुरेन्द्र भण्डारी, (३) श्री विजयकान्त मैनाली, (४) श्री अग्नी खरेल, (५) श्री सुरेन्द्रकुमार महतो, (६) श्री महेश नेपाल, (७) श्री टंकप्रसाद दुलाल, (८) श्री रविनारायण खनाल, (९) श्री रमेश गुरागाई, (१०) श्री विष्णुमणि अधिकारी, विद्वान् अधिवक्ताहरू: (११) श्री परशुराम कोइराला, (१२) श्री सुवास आचार्य, (१३) श्री ईश्वरीप्रसाद भट्टराई, (१४) श्री भोजराज आचार्य, (१५) श्री बाबुराम दाहाल, (१६) श्री सि.पी. रेग्मी, (१७) श्री बलबहादुर राई, (१८) श्री शान्तिदेवी खनाल, (१९) श्री विष्णुमाया भुसाल, (२०) श्री अनन्तराज लुइँटेल, र (२१) श्री लोकनाथ खरेलले इजलाससमक्ष बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नुभयो । इजलाससमक्ष उपस्थित भई बहस गर्नु हुने विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता र विद्वान् अधिवक्ताहरूले संयुक्त रूपमा^{३४} लिखित बहस-नोटसमेत पेस गर्नुभएको छ । वहाँहरूले रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भनी मुख्यतः निम्नानुसारका बहस बुँदाहरू प्रस्तुत गर्नुभएको छ:

१. राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्री नियुक्ति गर्दा कसैको सिफारिस आवश्यक हुँदैन । धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम दाबीकर्ताले प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न

३४ यसरी संयुक्त रूपमा बहस नोट पेस गर्नु हुने विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता तथा अधिवक्ताहरूको नामावली यो आदेशको अनुसूची २ मा समावेश गरिएको छ ।

- प्रस्तुत गरेको आधार विश्वसनीय छ, छैन भनी परीक्षण गर्ने स्वविवेकीय अधिकार राष्ट्रपतिलाई छ । धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम राष्ट्रपतिलाई प्राप्त स्वविवेकीय अधिकार राष्ट्रपतिको Inherent Power हो ।
२. पूर्व नजिर लगाउँदा “Issue raised, Issue discussed and Issue disposed” पनि हेरिनुपर्दछ । शाही आयोगको नजिर र रुक्माङ्गत कटुवाल प्रकरणको नजिर प्रस्तुत मुद्दामा आकर्षित हुँदैन । पार्टीका सांसदले Regressive सोचबाट ग्रसित भई निर्दलीयताको अभ्यास गर्ने परिकल्पना मूल कानूनले गरेको छैन । प्रतिनिधिसभाको सदस्यबाट विश्वासको मत पाउने ठोस र विश्वसनीय आधार रहे नरहेको वस्तुनिष्ठ आधारको मूल्याङ्कन गर्ने संवैधानिक विवेक (Constitutional wisdom) केवल राष्ट्रपतिमा रहेको छ । राष्ट्रपति विरुद्ध कुनै मुद्दा दायर भएको छैन, केवल राष्ट्रपतिको कार्यालय विरुद्ध मुद्दा परेको छ । राष्ट्रपतिलाई कुनै सूचना दिइएको वा सोधिएको छैन । प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको सुविधा राष्ट्रपतिले नपाउने भन्ने हुँदैन ।
३. के.पी. शर्मा ओली विरुद्ध Wisdom प्रयोग गर भनी दाबी गर्नेले दाबीकर्ता शेरबहादुर देउवा विरुद्ध Wisdom प्रयोग गर्न पाउँदैन भन्न मिल्दैन । धारा ७६ को उपधारा (२) मा राष्ट्रपतिलाई Choice हुँदैन, तर धारा ७६ को उपधारा (५) मा दाबीकर्ताले विश्वासको मत प्राप्त गर्ने आधार पेस गर्नुपर्ने भएकोले त्यस्तो आधार Sustainable and reliable हुनुपर्छ । विश्वसनीय आधार पेस भए नभएको परीक्षण गर्नुपर्ने भएकोले राष्ट्रपतिले तजबिज प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ ।
४. धारा ७६ को उपधारा (५) अनुसार दलीय समर्थन हुन जरूरी छ । दलबाट निर्वाचित सदस्य स्वतन्त्र र निर्दलीय हुन्छ भन्न मिल्दैन । पहिलो दाबीकर्ता के.पी. शर्मा ओलीले दलको समर्थन लिई गएकोमा पनि स्वीकार गरिएन; दोस्रो दाबीकर्ताले सदस्यको समर्थन लिई गएको पनि स्वीकार गरिएन । विश्वासको मत धारा ७६ को उपधारा (३) को प्रधानमन्त्रीलाई चाहिने भए पनि प्राप्त नहुने निश्चित थियो । विश्वासको मत लिन जाने संसद्मा हो । लिन्न भनी मार्ग प्रशस्त गर्न राष्ट्रपतिसमक्ष नै जाने हो । विश्वासको मत नलिएको प्रधानमन्त्रीले धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रियामा सामेल हुन र प्रधानमन्त्री हुन मिल्दछ । विघटनको सिफारिस धारा ७६ को उपधारा (१), (२), (३), (५) जुनसुकै अवस्थाका प्रधानमन्त्रीले गर्न सक्छ । समानुपातिक सदस्यलाई मतदाताले प्रत्यक्ष चिन्दैन, दललाई मात्र चिन्ने हुँदा समानुपातिक सदस्य दलको विरुद्ध जानै मिल्दैन । धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री हुन विश्वासको मत प्राप्त गर्ने आधार प्रस्तुत गर्नुपर्ने हुन्छ । आधारले निरन्तरता खोज्छ । त्यस्तो आधार आधिकारिक रूपमा स्थापित हुनुपर्छ । “आधार” अमूर्त हुन सक्दैन । विश्वासको मत लिन सक्ने सम्भाव्यता देखिए मात्र प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नुपर्ने हुन्छ ।
५. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा संसद्बाट नै प्रधानमन्त्री चयन हुने व्यवस्था थियो । नेपालको संविधानले प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने अधिकार राष्ट्रपतिलाई प्रदान गर्‍यो । धारा ७६ बमोजिमको जुनसुकै

प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने र सो धाराका उपधारा मुताबिक संवैधानिक पूर्वसर्त पूरा भए नभएको निर्णय गर्ने अधिकार पनि राष्ट्रपतिलाई नै प्रदान गरेको छ । सो अधिकार न त कसैलाई हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ, न त कसैको सल्लाह वा सम्मति नै आवश्यक पर्छ । संविधानले राष्ट्रपतिलाई सुम्पेको दायित्व पालन गराउन कसैले पनि बाध्य बनाउन सक्दैन । धारा ७६ को उपधारा (५) मा आधार हेरी निर्णय गर्ने अख्तियारी राष्ट्रपतिको विवेक र बुद्धिमत्तामा नै सुम्पिएको छ ।

६. दलीय राजनीति संविधानको आधारभूत विशेषता हो । दलीय संस्कार, सिद्धान्त, राजनीति बाहिर गएर दलीय विशेषता नै निस्तेज गर्ने गरी व्यवहार गरिए बहुदलीय लोकतान्त्रिक व्यवस्था टिकाउ हुन सक्तैन । संवैधानिक प्रावधानहरू संशोधन हुन सक्ने भए पनि आधारभूत संरचना बाहिर गएर संविधान संशोधन गर्न सकिँदैन । आधारभूत चरित्रमा प्रभाव पार्ने गरी निर्णय पनि गरिनु हुँदैन । दाबीकर्ता शेरबहादुर देउवा धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रियामा संलग्न भइसकेकोले त्यो प्रक्रियाबाट बाहिर जान मिल्दैन ।
७. संविधानको धारा ७४ मा दलहरूबिच भएको सोह्र बुँदे सहमतिको कुरा नै जस्ताको तस्तै राखिएको छ । बहुलवादमा आधारित बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय प्रणालीको शासकीय स्वरूप नेपालले अङ्गीकार गरेको छ । संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) को व्याख्या गर्दा दलसम्बन्धी व्यवस्था, शासकीय स्वरूपसमेतका संविधानमा भएका अन्य सबै धारा जीवित रहने गरी

समन्वयात्मक रूपमा व्याख्या गर्नुपर्छ । धारा ७६ को उपधारा (५) मा दलीय समर्थन नचाहिने, ह्विप नलाग्ने भनियो भने संसदीय प्रणाली चल्दैन । परमादेश जारी हुने अवस्था छैन । अदालतले आत्मसंयम अपनाउनुपर्छ ।

८. के.पी. ओली कमान्डर भएको टिमको खेलाडीले अर्को टिमको नेतालाई कमान्डर बनाउन सक्तैन, क्याप्टेन परिवर्तन गर्न पाइँदैन । धारा ७६ को उपधारा (५) सरकार गठनको अन्तिम मौका हो, ब्रह्मास्त्र होइन । अर्को टिमको खेलाडी चोर्ने कार्य अवैधानिक हो । राजनीतिक क्षयीकरण हुने गरी संविधानको व्याख्या गर्नु हुँदैन । संसदीय व्यवस्था र लोकतान्त्रिक Value बाहिर जान र Constitutional morality विरुद्ध व्याख्या गर्न मिल्दैन ।

९. धारा ७६(५) विशिष्ट व्यवस्था हो । प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नुअघि नै दाबीकर्ताले प्रधानमन्त्रीमा नियुक्ति हुने “आधार प्रस्तुत” गर्नुपर्ने हुन्छ । राष्ट्रपतिले विश्वासको मत परीक्षण गर्ने होइन, विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार हेर्ने हो । दाबी पेस गरेकै भएमा जुनसुकै सांसद् ३० दिनसम्म प्रधानमन्त्री हुने जोखिमलाई मध्यनजर गरेर संविधान निर्माताले विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधारको रूपमा “उपधारा (२) बमोजिमको सदस्यले” भनी दलीय समर्थनको आधार हेर्ने अधिकार राष्ट्रपतिलाई दिएको छ ।

१०. संविधानलाई Living organism को रूपमा हेरिने भएकाले संविधानको व्याख्यामा liberal construction को सिद्धान्त लागु हुन्छ । कुनै पनि संविधानले आफ्नो Proximate goals तय गरेको हुन्छ ।

संविधानले तय गरेको Proximate Goals भन्दा बाहिर गई संविधानको व्याख्या गरिंदैन । कुनै पनि अधिकार असीमित र अनियन्त्रित हुन सक्दैन भन्ने सिद्धान्तमा यो आधारित हुन्छ । तसर्थ, रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ ।

प्रत्यर्थी प्रतिनिधिसभाका सम्माननीय सभामुखको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू: (१) श्री श्यामप्रसाद खरेल, (२) श्री लवकुमार मैनाली, (३) श्री उपेन्द्रकेशरी न्यौपाने, तथा विद्वान् अधिवक्ताहरू: (४) श्री मेघराज पोखरेल, र (५) श्री श्रीकृष्ण सुवेदीले इजलाससमक्ष उपस्थित भई गर्नुभएको बहस सुनियो । वहाँहरूले पेस गर्नुभएको बहस नोटसमेत अध्ययन गरियो । वहाँहरूले रिट निवेदकहरूको मागबमोजिम प्रतिनिधिसभा पुनर्स्थापित हुनुपर्दछ भनी मुख्यतः निम्नानुसारका बहस बुँदाहरू प्रस्तुत गर्नुभएको छ:

१. सभामुखले प्रतिनिधिसभाको पूर्ण कार्यकालको अपेक्षा गर्नुपर्ने भएको र निवेदकले पनि विकल्प रहेसम्म प्रतिनिधिसभा विघटन गर्नु हुँदैन भनेकोले Interest मिलेको छ । संविधानको धारा ८९(ड) लागु हुन सङ्घीय कानूनबमोजिम दल त्याग गरेको कारबाही भई सूचित गरेको हुनुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो कारबाही भएको छैन । भविष्यमा अनुशासन सम्बन्धमा कारबाही गरिने भन्ने पत्रको आधारमा दल त्याग गरेसरह ठानिनु हुँदैन । धारा ७६ को उपधारा (५) को कुरामा ह्विप लाग्दैन । बारम्बार प्रतिनिधिसभा विघटन हुन नदिनका लागि वैकल्पिक सरकार बन्ने अवस्थासम्म विघटन गर्न हुँदैन भनी विशेष व्यवस्थाको रूपमा धारा ७६ को उपधारा (५) बनेको छ । प्रधानमन्त्रीका

दाबीकर्ता शेरबहादुर देउवालाई दुई दलको समर्थनसहित प्रतिनिधिसभाका बहुमत सदस्यको समर्थन छ । प्रतिनिधिसभाका १४६ जना सदस्यले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन गर्नुभएको छ । त्यसमा विश्वास गर्नु नपर्ने कारण छैन । धारा ७६ को उपधारा (३) को प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत परीक्षण गर्न संसद्मा जानुपर्नेमा विश्वासको मत लिन नसकी आत्मसमर्पण गरेको अवस्था छ । यस अवस्थाका प्रधानमन्त्रीले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्रीमा दाबी गरिनु असंवैधानिक छ । संविधानिक नैतिकता र संविधानले अङ्गीकार गरेका दर्शन महत्त्वपूर्ण छन् । धारा ७६ को उपधारा (२) कै भाषा धारा ७६ को उपधारा (५) मा नराखिएकोले एकै अर्थ लाग्ने गरी दोहोराएको मान्न मिल्दैन । उक्त उपधारा (५) को प्रक्रियामा दलको समर्थन अनिवार्य मान्न मिल्दैन । यो धारा ७६ को उपधारा (५) को व्यवस्था नौलो किसिमको व्यवस्था हो । संविधानको उद्देश्यमूलक व्याख्या गर्नुपर्दछ । प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल ५ वर्ष हो । यो नै सामान्य नियम हो । अगाडि विघटन गर्नु अपवाद हो । प्रतिनिधिसभा विघटन गर्नुपूर्व सभामुखसँग परामर्श लिने काम गरिनु पर्दथ्यो, तर त्यसो गरिएन । राष्ट्रपति र प्रधानमन्त्रीले सभामुखसँग परामर्श नगर्नु र संसद् छलेर निर्णय गर्नु संसदीय अभ्यास प्रतिकूल हुन्छ । संविधान पालन गर्ने कुरामा राष्ट्रपतिमा विचलन आएको छ ।

३. राष्ट्रपतिले पदीय हैसियतले सम्पन्न गरेको कुनै कार्यका सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठाउन नपाइने अर्थात् उन्मुक्तिका सम्बन्धमा भारतको संविधानको धारा ३६१ मा जस्तो

नेपालको संविधानमा कुनै प्रावधान राखिएको छैन। राष्ट्रपति वा उपराष्ट्रपतिको पारिश्रमिक तथा सुविधासम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा १६ ले गैरसंवैधानिक कार्यका लागि संरक्षण प्रदान गर्दैन। *United States v. Nixon*. 418 U.S. 683 (1974) मा अमेरिकी सर्वोच्च अदालतले राष्ट्र प्रमुखको उन्मुक्तिको अधिकार सीमित हुने र अदालतलाई न्यायिक पुनरावलोकनको अधिकार हुने विवेचना गरेको पाइन्छ। नेपालको संविधानको धारा ७६ ले विकल्प रहँदासम्म प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न नसकिने, प्रधानमन्त्री र मन्त्रीहरू प्रतिनिधिसभाप्रति उत्तरदायी हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। संविधानको धारा ७६ को उपधारा (२) र (३) बमोजिमका दुवै अवस्थामा विश्वासको मत लिन नसक्ने प्रधानमन्त्रीले अकण्टकरूपमा धारा ७६(१) देखि (५) सम्मको नियुक्तिका लागि पालै-पालो दाबी गर्न मिल्ने हुँदैन। यस प्रकारको व्यवहारलाई संवैधानिक नैतिकता (Constitutional Morality) तथा उचित संवैधानिक संस्कार (Constitutional Culture) को मापदण्डअनुकूल मान्न सकिँदैन। *Govt. of Nct. Of Delhi vs Union of India* भएको विवादमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले संवैधानिक नैतिकता सम्बन्धमा गरेको व्याख्या अनुकरणीय छ। उक्त मुद्दामा अदालतले "The Constitution of India, as stated earlier, is an organic document that requires all its functionaries to observe, apply and protect the constitutional values spelt out by it. These values constitute the constitutional

morality" भनी परिभाषित गरेको छ। धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिमको प्रधानमन्त्रीका लागि प्रतिनिधिसभाको कुनै पनि सदस्य भए हुने, तर दलको समर्थन चाहिने भनियो भने यो उपधाराको मनसाय नै पराजित हुन पुग्दछ। धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिमको प्रस्तावित प्रधानमन्त्रीलाई दलका सांसदहरूले पृथक् समर्थन गर्न मिल्दैन भनी निषेधात्मक प्रावधान राखिएको छैन। सांसदहरूले आफ्नो राजनीतिक स्वायत्तता (Political Autonomy) कायम गरी स्वतन्त्रतापूर्वक मत जाहेर गर्न पाउने नै हुन्छ। धारा ८९(ड) ले जुन दलको उम्मेदवार भई निर्वाचित भएको हो, त्यस्तो दलले सङ्घीय कानूनबमोजिम दल त्याग गरेको कुरा सूचित गरेमा सङ्घीय संसद् सदस्यको स्थान रिक्त हुने व्यवस्था गरेको हो। प्रस्तुत विवादमा शेरबहादुर देउवालाई समर्थन गर्ने कुनै पनि सदस्यको पद रिक्त भएको छैन, दल त्याग गरेको पनि छैन। शेरबहादुर देउवालाई समर्थन गर्ने १४९ जना सदस्यहरूमध्ये १४६ जना निवेदन लिई अदालत प्रवेश गरिसकेको अवस्था छ। बाँकी तीन जनाले पनि हस्ताक्षर गरेको होइन भनेर प्रतिरोध गरेको देखिएको छैन। सहीछापको कुरामा राष्ट्रपतिलाई कुनै शंका लागेको भए कागजातको परीक्षण गर्ने, व्यक्तिगत रूपमा सोधपुछ गर्ने, सभामुखसँग परामर्श गर्नेलगायतका उचित प्रक्रिया अवलम्बन गरी निकास दिनुपर्ने कर्तव्य थियो। त्यसो भएन। विघटन कार्य त्रुटिपूर्ण हुँदा बदरभागी छ।

नेपाल बार एसोसिएसनको तर्फबाट उपस्थित अदालतको सहयोगी (Amicus Curiae)

विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री राघवलाल बैद्यबाट बहस नोट पेस हुन आएको छ र वहाँले इजलाससमक्ष उपस्थित भई बहस जिकिरसमेत गर्नुभएको छ। वहाँको जिकिर थियो: संविधानको धारा ७६ को उपधारा (२) बमोजिमका प्रधानमन्त्री के.पी. शर्मा ओलीले मिति २०७८।१।२७ मा विश्वासको मत लिन गरेको प्रस्ताव अस्वीकृत भएपछि धारा ७७ र धारा १०० को उपधारा (३) बमोजिम निज पदमुक्त प्रधानमन्त्री हो । पदमुक्त भइसकेपछि पनि अकण्टक तवरले पदमा बसिरहेको पाइन्छ । प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेपछि धारा ७६ को उपधारा (२) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्तिका लागि राष्ट्रपतिबाट आह्वान भएको छ । कसैले दाबी नपरेपश्चात् धारा ७६ को उपधारा (३) अनुसार पनि के.पी. शर्मा ओली नै प्रधानमन्त्री नियुक्त हुनुभयो । आफ्नो दलबाट संसदीय दलको नेता परिवर्तन नगरी धारा ७६ को उपधारा (३) अनुसार मिति २०७८।१।३० मा नियुक्ति लिएको कार्य नै गैरसंवैधानिक छ । निजात्मक बखेडा स्वरूप प्रतिनिधिसभा विघटन गरिएको छ । राष्ट्रपतिले आफ्नो पदीय हैसियतले गरेको काम कारबाहीको लागि पदमा रहँदा वा सेवा निवृत्त भएपछि पनि निजउपर मुद्दा नचलाइने भनी राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको पारिश्रमिक तथा सुविधासम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा १६ ले उन्मुक्ति (immunity) प्रदान गरेको भनी बुझ्नु संविधानको भावनाविपरीत हुन जान्छ । तसर्थ, मिति ०७८/१/८ को प्रतिनिधिसभा विघटनसम्बन्धी सिफारिस, निर्णय र विज्ञप्ति प्रभावशून्य तुल्याई प्रतिनिधिसभाको बैठक अविलम्ब बोलाउन र नयाँ प्रधानमन्त्रीको नियुक्ति गर्ने गरी आदेश जारी हुनुपर्दछ ।

नेपाल बार एसोसिएसनको तर्फबाट उपस्थित अदालतको सहयोगी (Amicus Curiae) विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री उषा मल्ल पाठकबाट बहस नोट पेस हुन आएको छ र वहाँले इजलाससमक्ष उपस्थित भई बहस जिकिरसमेत गर्नुभएको छ । वहाँको

जिकिर थियो: नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिमका प्रधानमन्त्रीले आफूलाई सो पदमा निरन्तरता दिन चाहेमा ३० दिनभित्र प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत लिन अनिवार्य हुन्छ । सो पदमा निरन्तरता दिन नचाहेमा प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत लिने प्रक्रियामा जान्न भनी धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रियाबाट प्रधानमन्त्री नियुक्तिको लागि बाटो प्रशस्त गर्न संविधानको प्रावधानले रोकेको देखिँदैन । विश्वासको मत प्राप्त नभएपछि राजीनामा नदिए पनि व्यवहारबाट प्रधानमन्त्रीले त्यो पद त्याग गरेको र राष्ट्रपतिबाट धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रिया प्रारम्भ गरिएको देखिन्छ । धारा ७६ को उपधारा (५) को व्याख्या गर्दा संविधानको धारा ७४ को शासकीय स्वरूप, बहुलवादमा आधारित बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासन प्रणाली र प्रस्तावनालाई सँगै राखी व्याख्या गर्नुपर्ने हुन्छ । अर्को दलको नेतालाई समर्थन गर्ने स्वतन्त्रता दलको सदस्यलाई हुँदैन । दलबाट निर्वाचित प्रतिनिधिसभाका सदस्य प्रधानमन्त्री चयनको सवालमा स्वतन्त्र हैसियतमा रहन सक्ने । प्रतिनिधिसभा विघटन कार्य संविधानअनुकूल छ । तोकिएको मितिमा निर्वाचन सम्पन्न गर्न गराउनका लागि Covid-१९ का कारण असम्भव हुन्छ भन्ने रिट निवेदकहरूको आशंका जायज र मनासिब छ । निर्वाचनको मितिलाई ध्यानमा राखी सोभन्दा अगावै उचित र मनासिब समयमा सबै बालिग नागरिकलाई अनिवार्य रूपमा COVID-१९ विरुद्धको खोप लगाउने तथा स्वास्थ्य सुरक्षा अपनाउन भनी नेपाल सरकारको नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी गर्नुपर्दछ ।

सर्वोच्च अदालत बार एसोसिएसनको तर्फबाट उपस्थित अदालतको सहयोगी (Amicus Curiae) विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री कोमल प्रकाश घिमिरेबाट बहस नोट पेस हुन आएको छ र वहाँले इजलाससमक्ष उपस्थित भई बहस जिकिरसमेत गर्नुभएको छ । वहाँको

जिकिर थियो: विश्वासको मत लिन सक्दिन भनेपछि सो कुरा भन्ने प्रधानमन्त्रीको कार्यकाल समाप्ति भएको मान्नुपर्दछ । आफ्नो विकल्प आफैँ होइन, अर्कै हुन्छ । कुनै कानूनले नचिन्ने पत्रको आधारमा राष्ट्रपतिबाट निर्णय गरियो । त्यसलाई केवल चुक्ली लगाएको पत्र भनी मान्नुपर्दछ । यसको कानूनी अस्तित्व छैन । यही प्रतिनिधिसभालाई यसअघि पनि विघटन गरिएको थियो । राष्ट्रपतिको निर्णयमा प्रधानमन्त्रीले स्वामित्व (Ownership) ग्रहण गरेको हुँदा अदालतले हेर्नुपर्दछ । संविधानको धारा ७६(५) को विशेष व्यवस्था गरेर यथाशक्य प्रतिनिधिसभाले पूर्णकाल काम गर्न सकोस् र मध्यावधि चुनावको आवश्यकता नपरोस् भन्ने उद्देश्य र अभिप्राय राखिएको छ । यो धारा ७६ को उपधारा (२) भन्दा फरक प्रकृतिको छ । धारा ७६ को उपधारा (२) अनुसार प्रधानमन्त्रीमा दाबी गर्न जाने प्रक्रिया (Process) पार्टीको चिठीबाट हुन्छ, मान्छे खडा गर्नु पर्दैन । धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिमको प्रक्रियामा दलको चिठी अनिवार्य छैन । धारा ७६ को उपधारा (५) प्रधानमन्त्री नियुक्तिका लागि गरिएको विशिष्ट व्यवस्था हो । दोहोरो समर्थन परेको, दलको निर्णयविपरीत एकले अर्कालाई समर्थन गरेको, सम्बन्धित दललाई समर्थन नदिन लेखी आएको र ती सांसदहरूको सम्बन्धमा नेपालको संविधानको धारा ८९(ड) र राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को परिच्छेद ६ आकर्षित हुने भन्ने जस्ता कारण जनाई गरिएको निर्णय त्रुटिपूर्ण छ । मुद्दामा राष्ट्रपति स्वयंलाई विपक्षी बनाउन आवश्यक पर्दैन, राष्ट्रपतिको कार्यालयलाई विपक्षी बनाउनु पर्याप्त हुन्छ । यसरी दायर भएका रिट निवेदनहरूमा पहिले पनि सुनुवाइ र निर्णय भएका छन् । अहिले पनि राष्ट्रपतिको कार्यालयलाई प्रत्यर्थी बनाएकै छ । प्रतिनिधिसभाको विघटन गरिएको कार्य बदर भई पुनर्स्थापना हुनु संविधानसम्मत हुन्छ ।

सर्वोच्च अदालत बार एसोसिएसनको तर्फबाट

उपस्थित अदालतको सहयोगी (Amicus Curiae) विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री प्रकाशबहादुर के.सी.बाट बहस नोट पेस हुन आएको छ र वहाँले इजलाससमक्ष उपस्थित भई बहस जिकिरसमेत गर्नुभएको छ । वहाँको जिकिर थियो: धारा ७६ को उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत लिनु Constitutional obligation र Constitutional morality दुवै हो । प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत नलिई संवैधानिक नैतिकताको आधारमा मार्ग प्रशस्त गरी धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रक्रिया सुरु गरेकोले उक्त कार्य संवैधानिक सीमा बाहिर हुँदैन । राष्ट्रपतिबाट मिति २०७८।२।७ र २०७८।२।८ गते गरी दुईवटा निर्णय भएका छन् । धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने वा दाबी अस्वीकृत गर्ने अधिकार राष्ट्रपतिलाई छ । यो अधिकार राष्ट्रपतिको Residual power हो । यो अधिकार राष्ट्रपतिले आफ्नो तजबिजले प्रयोग गर्न पाउने हुन्छ । राष्ट्रपतिले निर्णय गर्दा लिएको आधार संविधान तथा कानूनसङ्गत छन् । धारा ७६ को उपधारा (५) मा आधार प्रस्तुत गर्नुपर्छ भनेबाट आधार छ वा छैन भन्ने निर्णय गर्ने अधिकार राष्ट्रपतिलाई हुन्छ । म विश्वासको मत लिन सक्षम छु भन्नेले सोको आधार पेस गर्न सक्नुपर्छ । विश्वासको मत पाउने आधार छ भन्ने राष्ट्रपतिलाई लागेमा नियुक्ति गर्ने र नलागेमा नियुक्ति नगर्ने हो । राष्ट्रपतिसमक्ष निवेदन पर्दैमा स्वतः नियुक्त गर्नुपर्ने होइन । धारा ७६ उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत नलिई धारा ७६ को उपधारा (५) अनुसार उम्मेदवार हुन संविधानको कुनै धारा, उपधाराले रोकेको छैन । स्वतन्त्र सांसदले दलको अनुशासनमा बस्नु नपर्ने भए पनि दलको सांसदहरू दलको अनुशासनमा बस्नुपर्छ । दलीय व्यवस्थामा सांसदहरूउपर सम्बन्धित राजनीतिक दलले ह्विप लगाउन पाउँदछ । यसको पालना गर्नु अनिवार्य हुन्छ । प्रतिनिधिसभा विघटन गरी ताजा जनादेशका लागि

निर्वाचन गराउनु लोकतान्त्रिक अभ्यासको कुरा हो । निर्वाचनको मिति तोकेर प्रतिनिधिसभाको विघटन गरिएको छ । यसमा कुनै त्रुटि भएको छैन । तसर्थ, प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटन गरेको सम्माननीय राष्ट्रपतिको मिति २०७८।२।२८ को निर्णय संविधानअनुकूल रहेको छ ।

यस अदालतको ठहर आदेश

निरूपण गर्नुपर्ने प्रश्नहरू

प्रस्तुत विवादमा मिति २०७८ साल असार ९, १०, ११, १३, १४, १५, १६, १७, १८, २० र २१ गते गरी कुल ११ (एघार) कार्य दिनको ३३ घण्टा समय लगाएर सुनुवाइ गरियो । सुनुवाइ छलफलका क्रममा निवेदकतर्फबाट कुल ३६ जना विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता र विद्वान् अधिवक्ताहरू, सम्माननीय सभामुखबाहेकका प्रत्यर्थीहरूका तर्फबाट विद्वान् महान्यायाधिवक्तालगायत ११ जना विद्वान् सरकारी वकिलहरू, प्रत्यर्थीहरूमध्ये सम्माननीय प्रधानमन्त्रीका तर्फबाट २१ जना विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता र विद्वान् अधिवक्ताहरू, प्रत्यर्थीमध्येका सम्माननीय सभामुखको तर्फबाट ५ जना विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता र विद्वान् अधिवक्ताहरू, अदालतका सहयोगी (Amicus Curiae) को हैसियतमा उपस्थित ४ जना विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरूसमेत गरी कुल ७७ जनाले गर्नुभएको विद्वतापूर्ण बहस जिकिर सुनियो । पेस हुन आएका विभिन्न बहस नोटहरू पनि अध्ययन भयो । “हेर्दाहेर्दै” प्रक्रियामा रही निर्णयार्थ आज पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदन, लिखित जवाफ, बहस जिकिरसमेतका कुराहरूलाई हेर्दा अब प्रस्तुत विवादमा मूलतः निम्न प्रश्नहरूको निरूपण गर्नुपर्ने हुन आएको छः

१. सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट मिति २०७८ साल जेष्ठ ६ गते आह्वान भएबमोजिम नेपालको

संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) अनुसार प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि पेस गरिएको दाबी नपुग्ने भनी मिति २०७८/२/७ गते भएको निर्णय तथा मन्त्रिपरिषद्को निर्णयअनुसार सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री के.पी. शर्मा ओलीले मिति २०७८/२/८ गते गर्नुभएको सिफारिसअनुसार सोही मितिमा सङ्घीय संसद्को प्रतिनिधिसभाको विघटन गरी निर्वाचनको मिति तोकिएको कार्य संविधानअनुकूल छ वा छैन ? उल्लिखित निर्णय तथा कामकारबाही उत्प्रेषणको आदेशले बदर हुने वा नहुने के हो ?

२. रिट निवेदकहरूले माग गर्नु भएअनुसार विघटित प्रतिनिधिसभा पुनर्स्थापित हुने वा नहुने के हो ?
३. उपर्युक्तअनुसार उत्प्रेषणको आदेश जारी भई विघटित प्रतिनिधिसभा पुनर्स्थापित हुने हो भने रिट निवेदन मागबमोजिम श्री शेरबहादुर देउवालाई प्रधानमन्त्रीको पदमा नियुक्ति गर्नु भनी परमादेशको आदेश जारी हुने वा नहुने के हो ?
४. संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम प्रतिनिधिसभाका कुनै सदस्यप्रति विश्वास व्यक्त गरी प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि समर्थन गरेको भन्ने आधारमा प्रतिनिधिसभाका कुनै सदस्यउपर दल त्याग गरेको भनी कुनै कारबाही गर्न मिल्छ वा मिल्दैन ?
५. उपर्युक्तअनुसारका प्रश्नहरू निरूपण गर्नुपर्ने मूल प्रश्नका रूपमा रहेका छन् । यी प्रश्नहरूसँग जोडिएका अन्य केही प्रारम्भिक र अन्तरनिहित प्रश्नहरू पनि छन् । यस प्रकारका अन्तरनिहित प्रश्न हेर्दा रिट निवेदन दर्ता भएको र सुनुवाइ गरिएको प्रक्रिया

कानूनअनुकूल छ वा छैन ?, राष्ट्रपतिबाट भएको निर्णयउपर न्यायिक पुनरावलोकन हुन सक्तछ वा सक्तैन ?, संविधानको धारा ७६(५) ले राष्ट्रपतिलाई निरपेक्ष स्वविवेकीय अधिकार दिएको छ कि संवैधानिक कर्तव्य तोकेको हो ?, धारा ७६(३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेपछि धारा ७६(५) बमोजिम दाबी गर्न मिल्ने हो वा होइन ? धारा ७६(५) बमोजिमको विश्वास प्राप्त गर्ने आधारको रूपमा दलीय समर्थन नै अनिवार्य हुन्छ वा हुँदैन ?, विश्वासको आधारको परीक्षण राष्ट्रपति वा संसद् कसले गर्ने हो ?, प्रतिनिधिसभा विघटन गर्दा बदनियत राखिएको छ वा छैन ? के, कुन अवस्थामा प्रतिनिधिसभाको विघटन हुने हो ? आदि विभिन्न प्रश्नहरूउपर पनि विचार गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ ।

रिट निवेदनमा उठाइएका र निर्णय गर्नुपर्ने हुन आएका विभिन्न संवैधानिक तथा कानूनी प्रश्नहरूको अन्तरवस्तुमा प्रवेश गरी विवेचना गर्नुभन्दा पहिले प्रस्तुत विवादका सन्दर्भमा उठाइएका केही प्रारम्भिक प्रश्नहरूको निरूपण गर्नु आवश्यक भएकाले सर्वप्रथम त्यस प्रकारका प्रश्नहरू सम्बन्धमा उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

प्रस्तुत रिट निवेदनउपर प्रारम्भिक सुनुवाइको सन्दर्भमा गठित इजलासले विवादको विषयवस्तुमा प्रवेश नगर्दै इजलास गठनको विषयलाई लिएर प्रश्न उठाइएको, तत्पश्चात् इजलास गठनको स्वरूपमा केही परिवर्तन गरी यो इजलास गठन भएको देखिन्छ । इजलाससमक्ष उठाइएका सरोकारप्रति संवेदनशील रही वर्तमान इजलास गठन भएपछि यस विषयको समुचित सम्बोधन भएको भन्ने अपेक्षा राख्नु स्वाभाविक

थियो । तर त्यसो हुन सकेन र केही अनपेक्षित परिस्थितिहरू देखा परे ।

इजलास गठन र संरचनाको विषय न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित आन्तरिक व्यवस्थापनको विषय हो । यस प्रकारका न्यायिक व्यवस्थापनको विषयमा नीतिगत दृष्टिकोण निर्माणका सन्दर्भमा सुझाव, सरोकार र चासो व्यक्त हुनु स्वाभाविक पनि हुन्छ । तर यसका पनि केही सीमा र मर्यादाहरू हुन्छन् । विषयको संवेदनशीलतालाई हेरी दोस्रो पटक इजलास गठन भएपछि रिट निवेदनउपर प्रारम्भिक सुनुवाइ पनि नहुँदैन (अर्थात् कारण देखाउ आदेश जारी नहुँदैन) प्रत्यर्थी नेपाल सरकार सम्बद्ध निकाय र पदाधिकारीहरूको तर्फबाट सरोकार रहेको भनी प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षा गर्न उपस्थित हुन आउनु भएका विद्वान् महान्यायाधिवक्तालयगतका सरकारी वकिलहरूसहितका कानून व्यवसायीहरूबाट जे जो भाषा, शैली, तर्क र विषयवस्तु प्रस्तुत हुन आए, त्यसलाई स्वाभाविक, तार्किक र ग्रहणयोग्य मान्न सकिएन । प्रधानमन्त्री विवादको प्रत्यर्थी मात्र नभएर संविधानबमोजिमको एक सम्मानित संस्था पनि हो । महान्यायाधिवक्ता केवल प्रधानमन्त्रीसहितका पदाधिकारी तथा सरकारी निकायहरूको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्ने कानून व्यवसायी मात्र नभएर संविधान र कानूनबमोजिम सार्वजनिक जवाफदेहिता निर्वाह गर्नुपर्ने राज्यको एक उत्तरदायी संस्था पनि हो । कार्यपालिकाको प्रतिनिधित्व गर्ने सार्वजनिक उत्तरदायित्व रहेका पदाधिकारीहरूबाट अदालतको इजलास गठनका विषयमा प्रश्न उठाई न्यायाधीश छनौट गर्न खोजेको जस्तो देखिने गरी प्रस्तुत हुनुलाई स्वतन्त्र न्यायपालिकासम्बन्धी अवधारणाका दृष्टिले उचित र शोभनीय कुरा ठान्न सकिएन ।

न्यायाधीशको कर्तव्य विवादमा सुनुवाइ गर्नबाट पन्छिने होइन, अदालतमा आएका विवादको निरूपण गर्ने हुन्छ । यसरी विवादको निरूपण

गर्ने सन्दर्भमा यदाकदा संवेदनशील अवस्था र परिस्थितिहरू पनि आई पर्दछन् । न्यायिक निष्पक्षताको प्रत्याभूति दिनको लागि संविधान, कानून र न्यायाधीशहरूको आचार संहितामा रहेका प्रावधानहरूका आधारमा कुनै कुनै विवाद निरूपण गर्नबाट अलग रहने (Recusal गर्ने) अवस्था पनि आई पर्दछन् । यस्ता विषयमा उचित, शिष्ट र मर्यादित तवरबाट सम्बन्धित इजलासको ध्यानाकर्षण गराउन सकिन्छ र इजलासले पनि उचित निकास दिने गर्दछ । तर यसलाई विवादका कुनै पक्षले पनि अधिकारको रूपमा तथा प्रतिस्पर्धात्मक शैलीमा दाबी गर्न मिल्दैन । Recusal गर्ने वा नगर्ने कुरा विवादको सुनुवाइ गर्ने न्यायाधीश र इजलासको तजबिजको कुरा हो । यो तजबिजको उचित प्रयोग भए नभएको कुराको निरूपण गर्ने कानूनी प्रक्रियाहरू पनि निर्धारित छन् । तर इजलासभन्दा बाहिरबाट यस विषयमा दृष्टिकोण निर्माण गर्ने प्रयास गर्न वा प्रभाव पार्ने कोसिस गर्न वा विवादका पक्षहरूले यसलाई नै सर्तको रूपमा अगाडि सार्न र यस्ता कुरामा अडान राख्न मिल्दैन । त्यस प्रकारका प्रवृत्तिहरूलाई स्वीकार गरियो भने थिति बिथोल्छ, न्याय सम्पादन प्रक्रियामा अवाञ्छित अवरोध पैदा हुने खतरा रहन्छ । न्यायिक कार्यप्रतिको आस्था र विश्वसनीयतामा असर पर्ने कार्य हामी कोही कसैले पनि गर्न हुँदैन । वैयक्तिक आग्रह पूर्वाग्रह राखेर न्यायिक प्रक्रियामा अवरोध पैदा गरिनु कोही कसैको पनि हितमा छैन । आग्रह वा पूर्वाग्रहप्रेरित आशंकालाई स्वीकार गर्न थाल्ने हो भने परिणामतः न्याय सम्पादन प्रक्रिया गतिशील हुन नसक्ने कुरा निश्चित नै छ । न्यायाधीशले कुनै प्रकारको डर, त्रास, मोलाहिजा वा अनुचित प्रभावमा नपरी न्याय सम्पादन गर्ने वातावरण निर्माणका लागि विवादका पक्षहरूसमेत सबैले भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ ।

उपर्युक्त उल्लिखित सन्दर्भहरूलाई समेत मध्यनजर राखेर यस विवादको प्रारम्भिक सुनुवाइका

सन्दर्भमा यस इजलाससमक्ष व्यक्त हुन आएका सरोकारहरूको मूल्याङ्कन गर्दा यस इजलासमा रहेका हामी न्यायाधीशहरू कसैले पनि प्रस्तुत विवादमा सुनुवाइ गर्न नहुने उचित वा वस्तुनिष्ठ कारण देखिन आएन । विवादको सुनुवाइ गर्नबाट दुईजना माननीय न्यायाधीशले अलग रहनुपर्ने भनी यस इजलाससमक्ष लिइएको जिकिर एउटा अनपेक्षित र बिर्सनलायक परिघटना बन्न गएको छ ।

प्रस्तुत रिट निवेदनउपर नेपालको संविधानको धारा १३७ बमोजिम यस संवैधानिक इजलासबाट क्षेत्राधिकार ग्रहण गरी सुनुवाइ गर्न मिल्ने अवस्था छैन भनी प्रत्यर्थी तर्फबाट जिकिर लिइएको पाइयो । अब उक्त प्रारम्भिक प्रश्नको निरूपण गर्नुपर्ने देखिन्छ । नेपालको संविधानको धारा १३७ को उपधारा (३) मा “धारा १३३ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सर्वोच्च अदालतमा विचाराधीन कुनै मुद्दामा गम्भीर संवैधानिक व्याख्याको प्रश्न समावेश भएको देखिएमा त्यस्तो मुद्दा उपधारा (१) बमोजिमको इजलासबाट हेर्ने गरी प्रधान न्यायाधीशले तोक्न सक्ने छ” भनी उल्लेख भएको देखिन्छ । प्रस्तुत विवादमा सुनुवाइका लागि सम्माननीय प्रधान न्यायाधीशबाट नै इजलास तोकिएको छ । यसका अतिरिक्त यही प्रतिनिधिसभाको मिति २०७७/९/५ मा भएको विघटनसम्बन्धी विषयमा संवैधानिक इजलासबाट सुनुवाइ हुनु हुँदैन भनी उठाइएको प्रश्न समाधान भइसकेको र देवप्रसाद गुरुङसमेतको निवेदनसहितका विभिन्न १३ रिट निवेदनहरू³⁵ उपर यही संवैधानिक इजलासबाट सुनुवाइ भई मिति २०७७/११/११ मा अन्तिम आदेशसमेत जारी भएको दृष्टान्त ताजा

35 निवेदक देवप्रसाद गुरुङसमेत प्रत्यर्थी राष्ट्रपतिको कार्यालयसमेत, ०७७-WC-००३७ को निवेदनसहित ०७७-WC-००२८, ००३१, ००३२, ००३३, ००३४, ००३५, ००३६, ००३८, ००३९, ००४०, ००४१, ००४२ समेतका कुल १३ वटा निवेदनका सिलसिलामा यस अदालतको संवैधानिक इजलासबाट नै सुनुवाइ भएको देखिन्छ ।

नै छ । उक्त विवादका सन्दर्भमा पनि संविधानको धारा ७६ को प्रयोगसम्बन्धी प्रश्नहरू निरूपण गर्नुपर्ने अवस्था रहेको देखिन्छ । संविधानको त्यही धारा, उही प्रतिनिधिसभाको दोस्रो पटक विघटन भएको अवस्था र लगभग उस्तै प्रकृतिको गम्भीर संवैधानिक व्याख्याको प्रश्न समावेश भएको विवाद देखिएको हुँदा देवप्रसाद गुरुडले दायर गर्नुभएको रिट निवेदनमा गरिएको सुनुवाइलाई पूर्व अभ्यासको रूपमा ग्रहण गरेर प्रस्तुत विवादको सुनुवाइ यस संवैधानिक इजलासबाट हुने गरी भए गरिएका काम कारबाहीमा कुनै कानूनी त्रुटि कायम रहेको देखिँदैन । निःसन्देह यस प्रकारको विवादको सुनुवाइ यस अदालतको संवैधानिक इजलासबाहेकका अन्य इजलासबाट पनि हुन सक्तछ । त्यस प्रकारको क्षेत्राधिकार अन्य इजलासमा पनि रहेको छ । यसलाई समानान्तर क्षेत्राधिकार (Concurrent jurisdiction) को रूपमा लिन सकिन्छ । कानूनको संवैधानिकता परीक्षणसँग सम्बन्धित प्रश्न नउठाइएको संविधानको व्याख्यासम्बन्धी यस प्रकारका प्रश्न समावेश भएका विवादमा संवैधानिक इजलासबाट वा अन्य इजलासबाट सुनुवाइ गरी विवादको निरूपण गर्ने मार्ग खुला नै रहेको देखिन्छ । यसरी समानान्तर क्षेत्राधिकार रहेको अवस्थामा निवेदकहरूले संवैधानिक इजलासबाट सुनुवाइ हुने गरी निवेदन गर्नुभएको, यो विवादमा पनि गम्भीर संवैधानिक व्याख्याको प्रश्न समावेश रहेको देखिएको र केही महिनाअगाडि मात्र यस्तै प्रकृतिको विवादको सुनुवाइ संवैधानिक इजलासबाट भएको ताजा अभ्यास रहेको देखिँदा प्रक्रियागत दृष्टिले प्रस्तुत विवादमा यस इजलासबाट सुनुवाइ गर्नमा कुनै बेरित वा कानूनी बाधा हुने देखिएन । तसर्थ, यस इजलासको क्षेत्राधिकारका सम्बन्धमा प्रत्यर्थीका तर्फबाट लिइएको जिकिरलाई मनासिब ठान्न मिलेन ।

“निवेदकहरू १४६ जना भनिएकोमा रिट निवेदनमा पाँच जनाको मात्र हस्ताक्षर छ; यस्तो बेरितको निवेदनका आधारमा सुनुवाइ गरी निर्णय

गर्न मिल्दैन” भनी प्रत्यर्थीतर्फबाट जिकिर गरिएको देखिन्छ । विवादका सम्बन्धित पक्षबाट औपचारिक रूपमा प्रश्न उठाएको अवस्था देखिँदा यो प्रारम्भिक प्रश्न सम्बन्धमा केही बेहोरा उल्लेख गर्नु आवश्यक हुन आएको छ । निवेदन, लिखित जवाफ आदि अदालतमा पेस गरिने लिखतहरूका केही सामान्य ढाँचा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ मा तोकिएको देखिन्छ । कार्य सञ्चालनमा एकरूपता र सहजताका लागि यसरी ढाँचा निर्धारित गरिएका हुन् । सामान्यतया: यसरी तोकिएका ढाँचा र रीतअनुसार निवेदन पेस हुनुपर्दछ । तर केही अपवाद अवस्थामा ढाँचाअनुसारका सबै रीत जस्ताको तस्तै पुऱ्याउन असहज पनि हुने गर्दछ । उदाहरणका लागि निकै ठुलो संख्यामा निवेदकहरू रहनुभएको अवस्थामा सबै व्यक्तिका लागि लिखतको शिर र पुछारमा सहीछाप गर्ने स्थानाभाव हुन पुग्दछ । यस अवस्थामा अदालतले अन्य उपयुक्त उपाय वा विकल्प अपनाउने गर्दछ र त्यस प्रकारको अभ्यास पनि रही आएको छ । त्यस प्रकारका उपायहरूमध्ये निवेदकबाट निवेदन पेस गरेको कुराको सनाखत कागज गराउने कुरा पनि एउटा तरिका हो । यही प्रक्रियाअनुसार निवेदकहरू यस अदालतमा स-शरीर उपस्थित भएर निवेदन पेस गरेको बेहोरा खुलाई सनाखत कागज गर्नुभएको छ, सो कागजमा “रिट निवेदनको अभिन्न अङ्गको रूपमा संलग्न गरिएको” भनिएको छ र सनाखतको कुरा अदालतबाट प्रमाणित भएको समेत देखिन्छ । निवेदकहरूले तारिख पर्चामा सही गरी अदालतले तोकेको तारिखसमेत लिनुभएको पाइयो । यसरी पेस हुन आएका लिखत कागजातका बेहोरा ठिक साँचो होइनन् कि भनी निवेदकहरू वा निवेदनको बेहोराप्रति प्रक्रियागत कुरामा विश्वास गर्न नहुने वा शंका गर्नुपर्ने कुनै पनि कारण देखिन आएका छैनन् । यस अवस्थाको निवेदनलाई बेरितको मान्न मिल्ने देखिँदैन ।

वस्तुतः निवेदनलागायतका लिखतमा

सम्बन्धित पक्षको हस्ताक्षर हुनुलाई सो लिखत निजले आफ्नो इच्छानुसार राजीखुसीले पेस गरेको हो भन्ने कुराको प्रमाणीकरण गरिएको विधिको रूपमा लिइन्छ। रिट निवेदकहरूले अदालतमा उपस्थित भएर सनाखत कागज गर्नुभएको हुँदा निवेदनमा हस्ताक्षर गर्नुपर्ने प्रयोजन पूरा भएको देखिन्छ। यसका अतिरिक्त यदि प्रस्तुत विवादका सन्दर्भमा पेस गरिएको रिट निवेदनमा सहीछाप गर्ने पाँच जना व्यक्तिहरू मात्र यस अदालतमा न्यायिक उपचारका लागि प्रवेश गर्नुभएको अवस्था हुन्थ्यो भने अथवा निवेदनमा हस्ताक्षर गर्ने पाँच जनाको हदसम्म निवेदनलाई मान्यता दिने हो भने पनि यस अदालतले संविधान र कानूनबमोजिम न्यायिक उपचार प्रदान गर्न इन्कार गर्न मिल्ने अवस्था देखिँदैन। कुनै एक व्यक्तिले निवेदन गरेको अवस्था हुन्थ्यो भने पनि केवल यही संख्याको आधारमा निवेदन जिकिरउपर सुनुवाइ गर्न इन्कार गर्न मिल्ने अवस्था थिएन। यसका अतिरिक्त रिट निवेदनमा उठाइएको संविधानको व्याख्यासम्बन्धी विषयवस्तुको महत्त्व र सार्वजनिक सरोकारसम्बन्धी स्थितिलाई हेरेर कतिपय अवस्थामा सामान्य अनौपचारिक सूचना वा जानकारीका आधारमा पनि न्यायिक उपचार प्रदान गरिने अभ्यास रहेको पाइन्छ। यस अवस्थामा रिट निवेदनका सबै पानाहरूमा सबै निवेदकहरूको सहीछाप परेको छैन भनी विषयवस्तुमा कुनै तात्विक अन्तर नपर्ने सामान्य र नितान्त प्राविधिक कारण देखाएर यस प्रकारको निवेदनउपर सुनुवाइ गरी विवादको निरूपण गर्न इन्कार गर्नु सर्वथा अनुचित, अतार्किक, अव्यावहारिक र रिट निवेदनसम्बन्धी अवधारणाको समेत प्रतिकूल हुने देखिन्छ। तसर्थ रिट निवेदन रीत पुऱ्याई दायर नभएको भन्ने जिकिरसँग सहमत हुन सकिएन।

अब विवादित विषयको अन्तरवस्तुमा प्रवेश गरी निर्णयतर्फ विचार गर्ने सन्दर्भमा सर्वप्रथम विषय र तथ्यगत प्रस्टताका लागि प्रतिनिधिसभा

विघटनका सन्दर्भ, यसको पृष्ठभूमिसमेतका मुख्य-मुख्य घटनाक्रम उल्लेख गर्नु आवश्यक देखिन्छ। यस प्रसङ्गमा निम्नानुसारका घटनाक्रम उल्लेखनीय रहेका देखिन्छन्।

१. राष्ट्रपतिको कार्यालयबाट ५ पुष २०७७ मा प्रकाशित निम्नानुसारको विज्ञप्तिअनुसार प्रतिनिधिसभाको विघटन भएको थियो: “आज मिति २०७७ साल पुस ५ गते आइतबारका दिन सम्माननीय राष्ट्रपति श्रीमती विद्यादेवी भण्डारीज्यूले नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (१) र (७) तथा धारा ८५ एवं संसदीय प्रणालीको आधारभूत मर्म एवं मूल्य मान्यता तथा हाम्रो आफ्नै र संसदीय प्रणाली भएका विभिन्न मुलुकहरूको अभ्यासबमोजिम सङ्घीय संसद्को वर्तमान प्रतिनिधिसभा विघटन गरी ताजा जनादेशका लागि नेपाली जनतासमक्ष जान मिति २०७८ साल वैशाख १७ गते शुक्रबार पहिलो चरणमा र मिति २०७८ साल वैशाख २७ गते सोमबार दोस्रो चरणमा अर्को प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्ने गरी निर्वाचनको मिति तोक्न नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को बैठकबाट निर्णय भई सोहीबमोजिम सम्माननीय प्रधानमन्त्रीबाट सिफारिस भएकोले उक्त सिफारिसबमोजिम सङ्घीय संसद्को वर्तमान प्रतिनिधिसभा विघटन गरी मिति २०७८ साल वैशाख १७ गते शुक्रबार पहिलो चरणमा र मिति २०७८ साल वैशाख २७ गते सोमबार दोस्रो चरणमा प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्ने गरी निर्वाचनको मिति तोक्नु भएको छ”।
२. उपर्युक्तअनुसार मिति २०७७/१/५ मा भएको प्रतिनिधिसभा विघटनको निर्णय, विज्ञप्तिमेतका तत्सम्बन्धी सम्पूर्ण

- कामकारबाहीहरू असंवैधानिक भएकोले प्रारम्भदेखि नै कानूनी प्रभावसून्य रहने गरी उत्प्रेषणको आदेशले बदर हुने र पहिलेकै स्थितिमा पुनर्स्थापित हुने गरी यस अदालतबाट मिति २०७७/११/११ मा आदेश (फैसला) भएको ।
३. पुनर्स्थापित प्रतिनिधिसभाको अधिवेशनका लागि मिति २०७७/११/१७ मा आह्वान गरिएको र सो बमोजिम मिति २०७७/११/२३ मा बस्नुपर्ने बैठक बस्न (कार्य सञ्चालन हुन) नसकेको । त्यसपछि मिति २०७८/१/२७ मा मात्र बैठक बसेको । यसबिच प्रतिनिधिसभाबाट कुनै काम (Business) नभएको / Business नपाएको ।
४. पुनर्स्थापित प्रतिनिधिसभाको विश्वासका लागि सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले प्रस्ताव पेस गर्नुभएकोमा मिति २०७८/१/२७ मा कुल २७५ सदस्य (२७१ सदस्य कायम) रहेको प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूमध्ये ९३ जनाले प्रस्तावको पक्षमा र १२४ जना सदस्यले प्रस्तावको विपक्षमा मत जाहेर गर्नुभएको । परिणामतः सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री के.पी. शर्मा ओलीको प्रस्ताव बहुमतबाट पारित हुन नसकेको (अस्वीकृत भएको) हुँदा नेपालको संविधानको धारा १०० को उपधारा (३) बमोजिम वहाँ पदमुक्त हुन पुग्नु भएको ।
५. मिति २०७८/१/२७ गते सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (२) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रतिनिधिसभाको सदस्यलाई मिति २०७८/१/३० गते विहिबारका दिन साँझ ९.०० (नौ) बजेभित्र नेपालको प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त गर्ने प्रयोजनका लागि आफ्नो दाबी पेस गर्न आह्वान भएको । तर सो समयावधिभित्र कसैको पनि दाबी पेस नभएको । मिति २०७८/१/२७ गते राती १२.०० बजेदेखि प्रतिनिधिसभाको अधिवेशनको अन्त्य गरिएको । यसपछि सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको दल नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) को संसदीय दलका नेता माननीय श्री के.पी. शर्मा ओली मिति २०७८/१/३० गते नेपालको प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त हुनु भएको ।
६. नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्ले मिति २०७८/२/६ गते निम्न बेहोराको निर्णय गरेकोः
- “सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री के.पी. शर्मा ओलीले मिति २०७८/१/२७ गते नेपालको संविधानको धारा १०० को उपधारा (१) बमोजिम राख्नुभएको विश्वासको मतको प्रस्ताव प्रतिनिधिसभाबाट पारित नभएपश्चात् संविधानको धारा ७६ को उपधारा (२) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकी सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको दलको संसदीय दलको नेताको हैसियतमा मिति २०७८/१/३० गते माननीय श्री के.पी. शर्मा ओलीलाई प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त गर्नुभएको र संविधानको धारा ७६ को उपधारा (४) बमोजिम तीस (३०) दिनभित्र प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्नेमा हाल विकसित राजनीतिक

परिस्थितिमा संविधानको धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिमको मौजुदा सरकारलाई विश्वासको मत प्राप्त हुने दहो राजनीतिक आधार नदेखिएको, मिति २०७८/१/२७ भन्दा स्थितिमा तात्त्विक अन्तर नदेखिएको र मुलुकलाई अन्योलमा राख्न उचित नभएको हुँदा वैकल्पिक सरकार गठनको लागि मार्ग प्रशस्त गर्न उपयुक्त देखिएकोले नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्तिसम्बन्धी प्रक्रिया आरम्भ गर्न नेपालको संविधानको धारा ६६ को उपधारा (२) बमोजिम सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूसमक्ष सिफारिस गर्ने।”

७. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री के.पी. शर्मा ओलीले जेठ ६, २०७८ मा सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष निम्न बेहोराको अनुरोध पत्र पेस गर्नुभएको:

“मैले मिति २०७८/१/२७ गते नेपालको संविधानको धारा १०० को उपधारा (१) बमोजिम राखेको विश्वासको मतको प्रस्ताव प्रतिनिधिसभाबाट पारित नभएपश्चात् संविधानको धारा ७६ को उपधारा (२) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकी सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको दलको संसदीय दलको नेताको हैसियतमा मिति २०७८/१/३० गते मलाई प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त गर्नुभएको र मैले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (४) बमोजिम तीस (३०) दिनभित्र प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्नेमा हाल विकसित राजनीतिक परिस्थितिमा संविधानको धारा ७६ को

उपधारा (३) बमोजिमको मौजुदा सरकारलाई विश्वासको मत प्राप्त हुने दहो राजनीतिक आधार नदेखिएको, मिति २०७८/१/२७ भन्दा स्थितिमा तात्त्विक अन्तर नदेखिएको र मुलुकलाई अन्योलमा राख्न उचित नभएको हुँदा वैकल्पिक सरकार गठनको लागि मार्ग प्रशस्त गर्न उपयुक्त देखिएकोले नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्तिसम्बन्धी प्रक्रिया आरम्भ गर्न सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूसमक्ष नेपालको संविधानको धारा ६६ को उपधारा (२) बमोजिम सिफारिस गर्ने नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्बाट मिति २०७८/२/६ मा निर्णय भएकोले सोबमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्ति प्रक्रिया आरम्भ हुन सादर अनुरोध गर्दछु”।

८. उक्त पत्रमा सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट निम्न बेहोराको तोक आदेश भएको:

“यसमा उल्लिखित बेहोरा उल्लेख गरी संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त गर्ने प्रयोजनको लागि प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार पेस गर्न प्रतिनिधिसभाका सदस्यलाई मिति २०७८ जेठ ७ गते ५:०० बजे (साँझ) सम्मको समय दिई आह्वान गर्ने”।

९. यसपछि “के.पी. शर्मा ओली, सदस्य, प्रतिनिधिसभा, नेता ने.क.पा. (एमाले) संसदीय दल” बाट प्रमाणित भएको जनाई नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एकीकृत मार्क्सवादी-लेनिनवादी) सङ्घीय संसदीय दलको कार्यालयबाट मिति २०७८/२/७ मा नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम सरकार गठन सम्बन्धमा सम्माननीय राष्ट्रपतिलाई निम्न बेहोराको पत्र

लेखिएको:

“सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट मिति २०७८/०२/०६ गते नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम सरकार गठनको लागि आह्वान गर्नुभएकोमा म प्रतिनिधिसभाको सदस्य तथा प्रतिनिधिसभामा १२१ जना सदस्य रहेको नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (ने.क.पा.) को संसदीय दलको नेतालाई प्रतिनिधिसभामा ३२ जना सदस्य रहेको जनता समाजवादी पार्टी, नेपालको समर्थनसहित मेरो पक्षमा प्रतिनिधिसभाको १५३ सदस्यको समर्थन भएको र मैले नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) र (६) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा विश्वासको मत पाउन पर्याप्त आधार रहेकोले मलाई प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त गर्नुहुन अनुरोध गर्दछु”।

१०. जनता समाजवादी पार्टी, नेपालको तर्फबाट (राजेन्द्र महतो, “नेता, संसदीय दल” र महन्थ ठाकुर, “अध्यक्ष, जनता समाजवादी पार्टी” भन्ने बेहोरा उल्लेख गरी) मिति २०७८/२/६ मा सरकार गठन सम्बन्धमा सम्माननीय राष्ट्रपतिलाई निम्न बेहोराको पत्र लेखिएको: “सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट मिति २०७८/०२/०६ गते नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम सरकार गठनको लागि आह्वान गर्नु भएअनुसार प्रतिनिधिसभामा ३२ जना सदस्य रहेको हाम्रो दल जनता समाजवादी पार्टी नेपालको तर्फबाट प्रतिनिधि सभाका माननीय सदस्य श्री के.पी. शर्मा ओलीलाई प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त गर्न समर्थन रहेको जानकारी गराउँछौं”।

११. माननीय श्री शेरबहादुर देउवा, (सभापति,

नेपाली कांग्रेस / संसदीय दलको नेता) ले मिति २०७८/०२/०७ मा सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिबारे भनी निम्न बेहोरा खुलाई दाबी प्रस्तुत गर्नुभएको:

“राष्ट्रपतिको कार्यालयबाट मिति २०७८/०२/०६ मा नेपालको संविधानको धारा ७६ (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्ति गर्ने प्रयोजनका लागि मिति २०७८ जेठ ७ गते साँझ ५ बजेसम्म प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गर्ने प्रतिनिधिसभाका सदस्यलाई आह्वान गर्नुभएको हुँदा नेपालको संविधानको धारा ७६ (५) सक्रिय भई सोहीबमोजिम सरकार बनाउनुपर्ने भएको छ । नेपाली कांग्रेसका सभापति एवं नेपाली कांग्रेस संसदीय दलको नेता तथा प्रतिनिधिसभा सदस्यको हैसियतमा नेपाली कांग्रेसले संस्थागत निर्णय गरी म शेरबहादुर देउवालाई प्रधानमन्त्रीको उम्मेदवार बनाउने निर्णय गरेको र उक्त निर्णयलाई नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र) को दलगत निर्णयका साथै प्रतिनिधिसभाका बहुमत प्रतिनिधिसभा सदस्यहरूको मलाई समर्थन प्राप्त छ । प्रतिनिधिसभाभित्र रहेका प्रतिनिधिसभा सदस्यहरूको संख्या जोड्दा मेरो पक्षमा १४९ संख्या रहेको र उक्त संख्या नेपालको संविधानबमोजिम प्रतिनिधिसभामा तत्काल कायम रहेको सदस्य संख्याको बहुमत भएको हुँदा मलाई प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त हुने स्पष्ट आधार रहेको छ । तसर्थ, नेपालको संविधानको धारा ७६ (५) बमोजिम सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट नेपालको प्रधानमन्त्री पदमा मलाई नियुक्ति गरियोस्

- भनी दाबी प्रस्तुत गर्दछु” ।
१२. ने.क.पा. (माओवादी केन्द्र) ले मिति २०७८/२/७ मा निम्न बेहोराको निर्णय गरेको भनी मा. श्री शेरबहादुर देउवाले दाबी गर्दा पेस गर्नु भएकोः
- “मिति २०७८/०२/०६ गते राष्ट्रपति कार्यालयद्वारा जारी विज्ञापितमोजिम आज मिति २०७८/०२/०७ गते ५ बजेभित्र नेपालको संविधानको धारा ७६ (५) बमोजिमको प्रधानमन्त्री नियुक्ति गर्ने प्रयोजनका लागि मन्त्रिपरिषद्को २०७८/२/०६ को निर्णयले प्रधानमन्त्री नियुक्ति प्रक्रिया आरम्भ हुन प्रधानमन्त्रीबाट अनुरोध भएबमोजिम प्रतिनिधिसभाको विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गर्नु भनी निर्दिष्ट गरेबमोजिम उक्त आधार प्रस्तुत गर्न प्रतिनिधिसभा सदस्य माननीय शेरबहादुर देउवालाई यस दल नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र) को तर्फबाट समर्थन प्रदान गर्ने निर्णय गरियो” ।
१३. नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) को तर्फबाट मिति २०७८/२/७ मा “अनधिकृत व्यक्तिहरूको हस्ताक्षर सम्बन्धमा” भनी सम्माननीय राष्ट्रपतिलाई निम्न बेहोराको पत्र लेखिएकोः
- “यस राजनीतिक दलबाट प्रतिनिधिसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने केही प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूले दलको स्वीकृति नलिई र निर्णयविपरीत आफ्नो दलको नेताको प्रधानमन्त्रीमा भएको दाबीलाई असफल पार्ने मनसायले प्रतिनिधिसभाको कुनै प्रतिपक्षी दलको सदस्यलाई प्रधानमन्त्रीको लागि समर्थन गर्ने भनी दललाई नै आघात हुने गरी अन्य राजनीतिक दलको व्यक्तिलाई

प्रधानमन्त्री हुन सिफारिसमा हस्ताक्षर गरेको भन्ने सार्वजनिक सञ्चार माध्यमहरूबाट जानकारी हुन आएको छ । संसदीय व्यवस्थामा राजनीतिक दलको निर्णय तथा स्वीकृतिविपरीत अराजक ढङ्गले आफू निर्वाचित भएको दलको विपक्षमा हुने गरी कुनै पनि क्रियाकलाप गर्न तथा हस्ताक्षर गर्न मिल्दैन । यस दलको विधान, २०४९ (संशोधन, २०७१ समेत) राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ समेत विपरीत हुने गरी आफ्नो दलको सरकार तथा दलविपरीत कोही कसैलाई यस दलका प्रतिनिधिसभा सदस्यहरूले समर्थन गरेको भनी त्यहाँ हस्ताक्षर पेस भएको भए त्यस्ता हस्ताक्षरहरू दलीय अनुशासनविपरीत हुने हुदाँ खारेज हुन अनुरोध छ । यस प्रकारको असंसदीय, अनुशासनहीन र अराजक कार्य लोकतन्त्रलाई नै कमजोर पार्ने अभ्यास भएकोले त्यस्ता क्रियाकलापहरूलाई स्वीकार्न सकिँदैन । उपर्युक्त हस्ताक्षरकर्ता भनिएका प्रतिनिधिसभा सदस्यहरूमध्येबाट आफ्नो हस्ताक्षर दुरुपयोग भएको भनी प्रतिक्रियासमेत प्राप्त भइरहेको छ । अनधिकृत हस्ताक्षर तथा हस्ताक्षर दुरुपयोगका सम्बन्धमा दलभित्र दलको विधान र कानूनबमोजिम छानबिन भइरहेको छ । छानबिनबाट दलीय अनुशासनविपरीत हस्ताक्षर गरिएको पाइए नेपालको संविधानको धारा ८९ (ड) तथा राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐनको परिच्छेद ६ अनुसार निजको प्रतिनिधिसभा सदस्य पदसमेत नरहने गरी निष्काशन गरिने हुँदा हाल निजहरूको हस्ताक्षरको मान्यता नहुन र उक्त हस्ताक्षरबाट कुनै पनि निर्णय हुन नसक्ने बेहोरासमेत अनुरोध गर्दछु” ।

१४. जनता समाजवादी पार्टी, नेपालले मिति २०७८/२/७ मा “मान्यता अस्वीकृत गरिदिन हुन” भनी सम्माननीय राष्ट्रपतिलाई निम्न बेहोराको पत्र लेखिएको:

“जनता समाजवादी पार्टी, नेपालका केही सांसदहरूले पार्टीको आचरण र मर्यादाविपरीत हस्ताक्षर गरी राष्ट्रपति कार्यालयमा बुझाएको तथ्य जानकारीमा आएकोले त्यस्तो हस्ताक्षरलाई अस्वीकृत गरिदिन हुन अनुरोध गर्दछौं” ।

१५. सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट मिति २०७८/२/७ गते निम्न बेहोराको निर्णय भएको:

“म, विद्यादेवी भण्डारी, सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको राष्ट्रपति, नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्ति गर्ने प्रयोजनका लागि प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधारसहित दाबी प्रस्तुत गर्न धारा ७६ को उपधारा (२) बमोजिमको प्रतिनिधिसभाका सदस्यलाई आज साँझ ५:०० बजेसम्मको समय दिई आह्वान गरेकोमा उक्त अवधिभित्र परेका प्रतिनिधिसभाका माननीय सदस्य श्री के.पी. शर्मा ओली र माननीय सदस्य श्री शेरबहादुर देउवाका दाबीहरूमा देहायको अवस्था देखिएकोले देहायबमोजिम गर्ने:

प्रतिनिधिसभाका सदस्य श्री के.पी. शर्मा ओलीले ने.क.पा. (एमाले) का १२१ र जनता समाजवादी पार्टीका ३२ जना सदस्यको समर्थन प्राप्त भएकोले धारा ७६ को उपधारा (५) र (६) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा विश्वासको मत पाउन पर्याप्त आधार रहेको भनी पत्र पेस गर्नुभएको र जनता समाजवादी पार्टी,

नेपालको ३२ जना सदस्यको समर्थन रहेको भनी सो पार्टीको तर्फबाट अध्यक्ष श्री महन्थ ठाकुर र संसदीय दलको नेता श्री राजेन्द्र महतोको हस्ताक्षर रहेको पत्र प्राप्त भएकोमा उक्त दुवै दलका गरी १५३ सदस्यको समर्थन रहेको भनिएकोमा ने.क.पा. (एमाले) का २६ जना सदस्य र जसपाका १२ जना सदस्यको अर्का दाबी कर्ता माननीय श्री शेरबहादुर देउवालाई समर्थन गरी हस्ताक्षर गरेको देखिएको ।

माननीय श्री शेरबहादुर देउवाको तर्फबाट पेस भएको दाबीमा नेपाली कांग्रेसका ६१ जना, ने.क.पा. (माओवादी केन्द्र) का ४९ जनाको हस्ताक्षर र सम्बन्धित पार्टीको पत्र तथा जसपाका १२ जना, ने.क.पा. (एमाले) का २६ जना तथा माननीय सदस्य श्री दुर्गा पौडेलको हस्ताक्षरसहित १४९ जनाको हस्ताक्षर रहेको, ने.क.पा. (एमाले) बाट निर्वाचित सदस्यहरूको हकमा पार्टीको तर्फबाट यसरी अर्को दलका उम्मेदवारको पक्षमा हस्ताक्षर गरेका सदस्यहरूलाई मान्यता नदिन अनुरोध गर्दै निजहरूको हकमा दलीय अनुशासनविपरीत हस्ताक्षर गरेको पाइए प्रतिनिधिसभाको सदस्य नरहने गरी निष्कासन गरिने हुँदा हाल निजहरूको हस्ताक्षरको मान्यता नहुन भनी पार्टीका अध्यक्ष तथा संसदीय दलका नेताबाट लेखी आएको । यस्तै जसपा नेपालको तर्फबाट पनि पार्टीका सदस्यहरूले पार्टीको आचरण र मर्यादाविपरीत हस्ताक्षर गरिएको बुझिएकोले त्यसलाई अस्वीकृत गरी

दिनुहुन भनी उक्त पार्टीका अध्यक्ष श्री महन्थ ठाकुर र संसदीय दलको नेता श्री राजेन्द्र महतोको हस्ताक्षरसहितको पत्र प्राप्त भएको छ ।

अतः दाबीकर्ता दुवै माननीय सदस्यहरूका समर्थनकर्ता भनिएका सदस्यहरू एक अर्कामा दोहोरो परेका, दलको निर्णयविपरीत एकले अर्कोलाई समर्थन गरेकोसमेत देखिएको र सम्बन्धित दलले मान्यता नदिन लेखी आएकोसमेत देखिएकोले नेपालको संविधानको धारा ८९ को खण्ड (ड) समेत आकर्षित हुन सक्ने, राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को परिच्छेद ६ का विषयहरूसमेतलाई ध्यान दिँदै दाबी कर्ता दुवै माननीय सदस्यहरूले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने ठोस आधार नदेखिएकोले उक्त उपधारा (५) बमोजिमका दाबीकर्ता दुवै माननीय सदस्यहरूको दाबी नपुग्ने देखिएकोले प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्ति गर्न मिल्ने देखिएन । यस निर्णयबमोजिम प्रेस विज्ञप्तिमार्फत सम्बन्धित सबैलाई जानकारी गराउने” ।

१६. प्रतिनिधिसभा विघटन गरी अर्को प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनको मिति तोक्न सिफारिस गर्ने विषयमा नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्बाट मिति २०७८/२/८ मा देहायबमोजिमको बेहोरा खुलाई निर्णय भएको:

“सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूले नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि

मिति २०७८/२/६ मा आह्वान गर्नुभएको समयसीमा मिति २०७८/२/७ गते अपराह्न ५.०० बजेभित्र प्रतिनिधिसभाका दुई जना माननीय सदस्यहरूको दाबी परेकोमा सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट निर्णय गर्ने क्रममा दाबीकर्ता दुवै माननीय सदस्यहरूले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने ठोस आधार नदेखिएकोले उक्त उपधारा (५) बमोजिमका दाबीकर्ता दुवै माननीय सदस्यहरूको दाबी नपुग्ने देखिएकोले प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्ति गर्न मिल्ने देखिएन भन्ने बेहोरा राष्ट्रपतिको कार्यालयबाट मिति २०७८/२/७ मा प्रकाशित विज्ञप्तिमार्फत जानकारी हुन आएको हुँदा संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेकोले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम वर्तमान प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न र अर्को प्रतिनिधिसभाको पहिलो चरणको निर्वाचन संवत् २०७८ साल कार्तिक २६ गते शुक्रबार र दोस्रो चरणको निर्वाचन संवत् २०७८ साल मङ्सिर ३ गते शुक्रबार सम्पन्न गर्ने गरी निर्वाचनको मिति घोषणा हुन सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूसमक्ष सिफारिस गर्ने ।”

१७. उपर्युक्त निर्णय भएपछि सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री के.पी. शर्मा ओलीले मिति २०७८/२/८ मा सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष निम्न बेहोराको सिफारिस पेस गर्नुभएको:
“सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूले नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि मिति २०७८/२/६ मा आह्वान गर्नुभएको

समयसीमा मिति २०७८/२/७ गते अपराह्न ५.०० बजेभित्र प्रतिनिधिसभाका दुई जना माननीय सदस्यहरूको दाबी परेकोमा सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूबाट निर्णय गर्ने क्रममा दाबीकर्ता दुवै माननीय सदस्यहरूले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने ठोस आधार नदेखिएकोले उक्त उपधारा (५) बमोजिमका दाबीकर्ता दुवै माननीय सदस्यहरूको दाबी नपुग्ने देखिएकोले प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्ति गर्न मिल्ने देखिएन भन्ने बेहोरा राष्ट्रपतिको कार्यालयबाट मिति २०७८/२/७ मा प्रकाशित विज्ञापिमार्फत जानकारी हुन आएको हुँदा संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेकोले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम वर्तमान प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न र अर्को प्रतिनिधिसभाको पहिलो चरणको निर्वाचन संवत् २०७८ साल कार्तिक २६ गते शुक्रबार र दोस्रो चरणको निर्वाचन संवत् २०७८ साल मङ्सिर ३ गते शुक्रबार सम्पन्न गर्ने गरी निर्वाचनको मिति घोषणा हुन सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूसमक्ष सिफारिस गर्ने नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्बाट मिति २०७८/२/८ मा निर्णय भएकोले सोबमोजिम वर्तमान प्रतिनिधिसभा विघटन हुन र नयाँ प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनको मिति तोक्न सिफारिससाथ अनुरोध गर्दछु”।

१८. उपर्युक्तअनुसारको सिफारिस पेस हुन आएपछि सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट सोही सिफारिस पत्रको शिरमा सोही मिति २०७८/२/८ मा “सिफारिसअनुसार

नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम वर्तमान प्रतिनिधिसभा विघटन गरी अर्को प्रतिनिधिसभाको पहिलो चरणको निर्वाचन संवत् २०७८ साल कार्तिक २६ गते शुक्रबार र दोस्रो चरणको निर्वाचन संवत् २०७८ साल मङ्सिर ३ गते शुक्रबार सम्पन्न गर्ने गरी निर्वाचनको मिति तोकेको छु। सम्बद्ध सबै निकायहरूलाई जानकारी दिने” भनी आदेश (निर्णय) गर्नुभएको पाइयो। यस पछि राष्ट्रपतिको कार्यालयबाट मिति २०७८/२/८ गते निम्न बेहोराको विज्ञप्ति जारी गरिएको:

“सम्माननीय राष्ट्रपति श्रीमती विद्यादेवी भण्डारीज्यूबाट नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम वर्तमान प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न र अर्को प्रतिनिधिसभाको पहिलो चरणको निर्वाचन संवत् २०७८ साल कार्तिक २६ गते शुक्रबार र दोस्रो चरणको निर्वाचन संवत् २०७८ साल मङ्सिर ३ गते शुक्रबार सम्पन्न गर्ने गरी निर्वाचनको मिति तोक्न नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्बाट मिति २०७८/२/८ मा निर्णय भई सोहीबमोजिम सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यूबाट सिफारिस भएकोले उक्त सिफारिसबमोजिम वर्तमान प्रतिनिधिसभा विघटन गरी अर्को प्रतिनिधिसभाको पहिलो चरणको निर्वाचन संवत् २०७८ साल कार्तिक २६ गते शुक्रबार र दोस्रो चरणको निर्वाचन संवत् २०७८ साल मङ्सिर ३ गते शुक्रबार सम्पन्न गर्ने गरी निर्वाचनको मिति तोक्नु भएको छ”।

२. राज्य व्यवस्था सञ्चालनका सन्दर्भमा संविधानलाई सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण र पवित्रतम दस्तावेजको रूपमा लिइन्छ र यसको शब्द तथा भावको सम्पूर्णतामा अनुशरण गरिनु वाञ्छनीय हुन्छ। यसलाई अर्को शब्दमा संवैधानिक सर्वोच्चता पनि भन्न सकिन्छ। संविधानभन्दा माथि कोही पनि र केही पनि हुँदैन; राज्यका सबै निकाय, सबै पदाधिकारी तथा सबै कानूनहरू संविधानकै अधीनस्थ रहन्छन्। संविधानको कार्यान्वयनका क्रममा लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यतालाई भन्दा निहित स्वार्थ, शासकीय हैसियतमा रहेका पात्रहरूको व्यावहारिक सहजता र सुविधा, दलीय शक्ति-सन्तुलनको अवस्था, राजनीतिक शक्तिमा रहने अवाञ्छित तहको सत्तामोह आदिलाई महत्त्व दिइयो भने संविधानद्वारा घोषित अभीष्ट पूरा नहुने अवस्था आई पर्दछ। संविधान लोकतान्त्रिक भएर मात्र पुग्दैन; यसको अलोकतान्त्रिक शैलीको प्रयोग हुन पुग्यो भने संवैधानिक दुर्घटनाका सम्भावनाहरू देखा पर्दछन्। संविधानले अगाडि सारेका मूल्य मान्यता र आदर्शलाई एकातर्फ पन्छाएर तथा संविधानमा रहेका प्रावधानको सरल अर्थ ग्रहण नगरी छिद्धान्वेषण गरेर आफ्नो निहित स्वार्थ र सुविधाअनुसार शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्ने चेष्टा गरियो भने संविधानवादको मान्यता खलबलिने अवस्था रहन्छ। यस प्रकारका प्रवृत्तिले स्वेच्छाचारितालाई नै बढावा दिन पुग्दछन्। प्रतिनिधिसभा विघटनको विवादका सन्दर्भमा उल्लिखित कुराहरूतर्फ पनि दृष्टि दिनु सान्दर्भिक हुन्छ।

३. प्रस्तुत विवाद निरूपणका सन्दर्भमा संसदीय प्रणालीको आधारभूत मर्म एवं मूल्य मान्यता तथा संसदीय प्रणाली भएका मुलुकको अभ्यासतर्फ दृष्टि दिनु आवश्यक छ। लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताको जगेर्नाका लागि अन्यत्रका सुखद, सफल र असल प्रयोगहरूको अनुशरण गर्नु वा त्यसबाट लाभ प्राप्त गर्नु वाञ्छित कुरा पनि हो। तर अन्यत्र गरिएको

प्रयोग वा प्रचलनको अनुशरण गर्दा हाम्रो संविधानमा रहेका प्रावधानहरूको सापेक्षतामा नै हेरिनु र ग्रहण गरिनुपर्दछ। राज्य सञ्चालनका सन्दर्भमा संविधान सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण र पवित्रतम दस्तावेज (Sacrosanct document) मानिन्छ र कसैको कुनै अभ्यासभन्दा संविधानमा रहेका प्रावधानकै बढी महत्त्व र उपयोगिता रहन्छ। यिनै कुराहरूका सन्दर्भमा संसदीय प्रणालीको प्रतिनिधिमूलक केही अभ्यास सम्बन्धमा उल्लेख गर्नु प्रासङ्गिक देखिन्छ।

४. Westminster model भनिने बेलायती संसदीय प्रणालीलाई हेरेर प्रतिनिधिसभाको विघटन गर्ने कुराको औचित्य पुष्टि वा खण्डन गर्ने प्रवृत्तिहरू कायम छन्। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ५३ मा रहेको प्रावधानले तुलनात्मक रूपमा Westminster model सँग केही हदसम्म सानिध्यता राखेको थियो। त्यसैले २०४७ सालको संविधानअनुसार यस अदालतमा दायर भएका विवादहरूको निरूपणका सन्दर्भमा पनि Westminster model लाई सन्दर्भ सामाग्रीको रूपमा उल्लेख गरिएको देखिन्छ। यो Westminster model कुनै संविधानद्वारा निर्देशित मोडेल नभएर बेलायतमा गरिएको लामो समयको संसदीय प्रणाली अभ्यासको परिणाम हो। “Westminster Model” को जननी मानिएको बेलायती सन्दर्भमा पनि पछिल्लो समयमा आएर प्रतिनिधिसभा विघटनका सीमा बन्देजहरू निर्धारण गरिएको देखिन्छ। कायम रहेको House of Commons सशक्त र कार्य सम्पादनका लागि क्रियाशील रहेको; राष्ट्रिय अर्थतन्त्रका लागि तथा राष्ट्रिय स्वार्थका दृष्टिले मध्यावधि निर्वाचन अनुपयुक्त (detrimental to the national economy/harmful to the national interest) भएको; अर्को वैकल्पिक सरकार गठन हुने अवस्था कायम रहेको स्थितिमा प्रधानमन्त्रीले विघटनका लागि गरेको सिफारिस अस्वीकार गर्न सकिने

मान्यता स्थापित गरिएको पाइन्छ³⁶ । यसैगरी यदि प्रधानमन्त्रीको सिफारिस असंवैधानिक छ भने पनि त्यसलाई अस्वीकार गर्न सकिने दृष्टिकोण विकास भएको देखिन्छ । खास गरी, सन् २०११ मा जारी भएको Fixed-term Parliaments Act, २०११ ले बेलायती परम्परागत धारणामा केही परिवर्तन ल्याएको (सीमा-बन्देज निर्धारण गरेको) पाइन्छ । पहिले बेलायतमा संसद्को विघटन रानीको विशेषाधिकार मानिन्थ्यो र प्रधानमन्त्रीको सल्लाह वा सिफारिसमा यो अधिकारको प्रयोग गर्ने संसदीय अभ्यास रही आएको थियो । बेलायतको Fixed-term Parliaments Act, २०११ अनुसार प्रत्येक पाँच वर्षमा हुने निर्वाचन मितिभन्दा २५ कार्य-दिन अगाडि संसद्को विघटन हुन सक्तछ । यसबाहेक संसद् स्वयम्ले मध्यावधि निर्वाचन (early general election) गर्ने भनी मतदान गरेमा³⁷ वा संसद्बाट सरकारले विश्वास गुमाएको

36 "In 1950, during discussion of the problems caused by the Labor Government's small majority after the 1950 election, it was submitted by the Private Secretary to George VI that the Sovereign could properly refuse a dissolution if he were satisfied that (a) the existing Parliament was still vital, viable and capable of doing its job, (b) a general election would be detrimental to the national economy, and (c) he could rely on finding another Prime Minister who could carry on his Government for a reasonable period with a working majority" भनी E.C.S. Wade and G. Godfrey Phillips; Constitutional and Administrative Law; 9th. Ed. By A.W. Bradley; English Language Book Society; page 227 मा उल्लेख गरिएको छ । John Alder ले पनि "The queen might refuse a dissolution if the Prime Minister is acting clearly unconstitutionally. It is likely that the Queen could refuse where there is a viable alternative government and general election would be harmful to the national interest" भनी "Constitutional and Administrative Law" नामक पुस्तकको दोस्रो संस्करण, पृष्ठ २०० मा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

37 यही प्रावधानका आधारमा सन् २०१७ अप्रिलमा संसद्को विघटनसम्बन्धी प्रस्ताव पारित गरेको थियो र सोहीबमोजिम निर्वाचनको घोषणा गरिएको पाइन्छ । यसपछि जुन ८, २०१७ मा आम निर्वाचन भयो र त्यसपछिको अर्को निर्वाचन सन् २०२२ मा

अवस्थामा निर्वाचनमा जान सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी बहुदलीय संसदीय प्रजातन्त्रको जननी मानिएको बेलायती पद्धतिमा पछिल्लो समयमा आएको परिवर्तनलाई नहेरी परम्परागत Westminster Model का केही सुत्रहरूको मात्र अन्धानुकरण गर्नु हाम्रा लागि बुद्धिमतापूर्ण कार्य हुँदैन ।

५. बेलायत सदियौंदेखि संसदीय सर्वोच्चता अपनाई आएको मुलुक हो । संसदीय काम कुरामा वा रानी/राजा र प्रधानमन्त्रीबिचको सल्लाह, सिफारिसको अन्तरवस्तुमा प्रवेश गरेर अदालतबाट कानूनी वैधानिकता परीक्षण गरेको बेलायती उदाहरण पाउन सजिलो छैन । यति हुँदाहुँदै पनि संसद्को अधिवेशनको अन्त (Prorogation) गरेको विषयलाई लिएर बेलायती इतिहासमा पहिलो पटक अदालतमा विवाद पुग्यो, प्रधानमन्त्रीले रानीलाई गरेको सिफारिसको कुराको पनि न्यायिक परीक्षण भयो, संसदीय अभ्यासको पनि केही पक्षमा समीक्षा गरियो, र अदालतले सन् २०१९ सेप्टेम्बर २४ मा ऐतिहासिक फैसला गर्दै अधिवेशनको अन्त गरिएको कुरालाई गैरकानूनी भनी ठहर गरेको छ³⁸ । यस्तो घटना संसदीय इतिहासमा ज्यादै नौलो घटना मानिन्छ । संसदीय सर्वोच्चताको इतिहास बोकेको बेलायतमा नै संवैधानिक सर्वोच्चता अपनाएका मुलुकहरूका लागि पनि दुर्लभ मानिने यस प्रकारका न्यायिक व्याख्याले अवधारणागत गतिशीलताको कुरालाई नै प्रमाणित गर्दछ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा

हुने गरी मितिसमेत तय गरियो ।

38 Miller and Others v. The Prime Minister; (2019) UKSC 41 - On appeals from: (2019) EWHC 2381 (QB) and (2019) CSIH 49; Judgement given on 24 September 2019. उक्त फैसलामा: "The issue is whether the advice given by the Prime Minister to Her Majesty the Queen on 27th or 28th August 2019 that Parliament should be prorogued from a date between 9th and 12th September until 14th October was lawful. It arises in circumstances which have never arisen before and are unlikely ever to arise again. It is a "one off" भनी टिप्पणीसमेत गरिएको छ ।

परम्परागत बहुदलीय र संसदीय अभ्यासलाई नवोदित लोकतान्त्रिक मुलुकहरूले सापेक्षिक रूपमा नै ग्रहण गर्नुपर्दछ भन्ने पनि हो ।

६. बेलायती अभ्याससँग धेरै हदसम्म मिल्दोजुल्दो बहुदलीय संसदीय प्रणाली अपनाएको भारतमा समेत लोकसभा तथा राज्यका विधानसभा विघटनसम्बन्धी विवादहरू न्यायिक निरूपणको विषय बन्ने गरेका र व्याख्या भई सिद्धान्त प्रतिपादन हुने सिलसिला अगाडि बढेको देखिन्छ । यस कुराको प्रतिनिधि उदाहरणको रूपमा S.R. Bommai³⁹ तथा Rameshwar Prasad⁴⁰ को विवादका सन्दर्भमा भएका व्याख्यालाई लिन सकिन्छ । सङ्क्षेपमा भन्नुपर्दा भारतीय संविधानमा लोकसभा वा विधानसभा विघटन गर्ने अधिकारको कुनै खास सीमा बन्देज नतोकिएको भए पनि न्यायिक व्याख्याको माध्यमबाट यो अधिकार प्रयोगका सिमाहरू निर्धारण हुँदै आएको देखिन्छ । भारतीय प्रयोगकै सन्दर्भमा हेर्दा पनि विघटनसम्बन्धी अधिकार निरपेक्ष तवरको अधिकार होइन, यसको न्यायिक परीक्षण हुन सक्तछ, सरकारले विश्वास गुमाएको छ वा छैन भन्ने कुरा सदनमा नै परीक्षण गरिनुपर्दछ, बदनियत वा दुराशयपूर्वक, वा असान्दर्भिक कुराहरूका आधारमा विघटन गरिएको छ वा छैन भन्ने कुरा अदालतले हेर्नुपर्दछ, विवेकहीन र दुराशयपूर्वक विघटन गरिएको कार्यले मान्यता पाउन सक्तैन, विघटनका उचित आधार र कारणहरू थिए भन्ने कुरा सरकारले पुष्टि गर्नुपर्दछ⁴¹ भन्ने कुराहरू अहिले स्थापित मान्यता बनिसकेको पाइन्छ । संविधानको संरक्षण गर्ने कुरामा अदालत अनदेखा र मौन रहन सक्तैन, संविधानको रक्षकको रूपमा अदालत जागरुक रहन्छ भन्ने कुरामा

39 S.R. Bommai V. Union of India, 1994 AIR 1918

40 Rameshwar Prasad V. Union of India AIR 2006 SC 980

41 Proclamation of dissolution illegal, made malafide, or for extraneous or collateral purpose (Rameshwar Prasad V. Union of India AIR 2006 SC 980).

पनि पछिल्लो समयमा जोड दिइएको देखिन्छ⁴² ।

७. संसद् विघटनका परिघटनाहरू पाकिस्तानमा पनि समय समयमा देखा परेका छन् । विवादहरू बेला-बेलामा अदालत पुगेका र न्यायिक पुनरावलोकन भएका छन्⁴³ । सैफुल्ला मोहमद खानको मुद्दामा संसद् विघटन सम्बन्धमा संविधानको धारा ५८(२)(ख) अन्तर्गत राष्ट्रपतिले प्रयोग गर्ने स्वविवेकको अदालतले न्यायिक परीक्षण गरेको थियो । सो मुद्दामा पाकिस्तानको राष्ट्रिय सभा (National Assembly) सन् १९९३ को अप्रिलमा विघटन गरिएको कार्य संविधानसम्मत थियो वा थिएन र अदालतले सो विषय हेर्न सक्त वा सक्तैन भनी संवैधानिकता र सक्षमता (क्षेत्राधिकारसम्बन्धी) प्रश्न उठाइएको थियो । पाकिस्तानको सर्वोच्च अदालतले संविधानको धारा ५८(२)(ख) को व्याख्या गर्दै राष्ट्रपतिलाई राष्ट्रिय सभा विघटन गर्ने अधिकार भए पनि सो अधिकारको प्रयोग कानून र न्यायसम्मत हुनुपर्दछ र त्यसो नभएमा अदालतले संविधानबमोजिम आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्नुपर्दछ भनी व्याख्या गरेको छ⁴⁴ ।

42 भारतीय प्रधान न्यायाधीश Y.K. Sabharwal ले Rameshwar Prasad को (पूर्व उद्धृत) मुद्दामा उल्लेख गरेका छन् : "The drastic and extreme action under Article 356 cannot be justified on mere ipse dixit, suspicion, whims and fancies of the Governor. This Court cannot remain a silent spectator watching the subversion of the Constitution. It is to be remembered that this Court is the sentinel on the qui vive".

43 Haji Muhammad Saifullah Khan v Federation of Pakistan (Dismissal of Muhammad Khan Zunejo govt.) PLD 1989 SC 166.

44 Haji Muhammad Saifullah Khan को उल्लिखित मुद्दामा न्यायाधीश Nasim Hasan Shah ले फैसलामा यसरी उल्लेख गरेका छन्: "No doubt, the Courts will be chary to interfere in his 'discretion' or formation of the 'opinion' about the 'situation' but if there be no basis or justification for the order under the Constitution, the Courts will have to perform their duty cast on them under the Constitution. While doing so, they will not be entering in the political arena for which appeal to electorate is provided for."

तत्पश्चात् नवाज सरिफको मुद्दामा सन १९९३ मा विवेकसम्मत आधार नभई आफ्नो इच्छा वा सनकको आधारमा जनताको प्रतिनिधित्व गर्ने संस्थाको विघटन गरिने जस्तो गम्भीर कदम लिन नहुने, त्यसको लागि वस्तुनिष्ठ आधार देखिनुपर्ने, र जनताको नजरमा समेत न्यायपूर्ण देखिनुपर्ने आदि कारण उल्लेख गर्दै विघटन कार्यलाई बदर गरी राष्ट्रिय सभा पुनर्स्थापना गर्ने फैसला भएको थियो⁴⁵ । यी परिघटनाहरूपछि सन् २०१० मा पाकिस्तानको संविधानको धारा ५८ मा संशोधन गरी अब राष्ट्रिय सभा (National Assembly) मा अविश्वासको प्रस्ताव पेस गरिने कुराको सूचना दिइएको वा अविश्वासको प्रस्ताव पारित भएको वा पदबाट राजीनामा दिइसकेको प्रधानमन्त्रीले राष्ट्रिय सभा विघटनको सिफारिस गर्न नपाउने, प्रधानमन्त्रीको विरुद्ध अविश्वासको प्रस्ताव पारित भएको अवस्थामा राष्ट्रिय सभाको बैठकबाट अब कुनै सदस्यले सदनबाट विश्वासको मत प्राप्त गरी विकल्प दिन सक्दैन भन्ने यकिन नगरेसम्म राष्ट्रपतिले राष्ट्रिय सभा विघटन गर्न नपाउने व्यवस्थासमेत गरिएको छ⁴⁶ ।

८. संसद्को विघटनसम्बन्धी विषय र राष्ट्र प्रमुखको अधिकार सम्बन्धमा श्रीलंकाको सर्वोच्च अदालतले पनि व्याख्या गरेको देखिन्छ । कुल २२५

45 Muhammad Nawaz Sharif v Federation of Pakistan, PLD 1993 SC 473 यो मुद्दामा पाकिस्तानी प्रधान न्यायाधीश Nasim Hasan Shah ले पुनः भनेका छन्: ...No one man how high so ever can, ... destroy an organ consisting of chosen representatives of the people unless cogent, proper and sufficient reasons exists for taking such a grave action. Article 58(2)(b), no doubt, empowers the President to take this action but only where it is shown that "a situation has arisen in which the Government of the Federation cannot be carried on in accordance with the provisions of the Constitution"....The action taken did not fall within the ambit of the provisions." यसरी अदालतले संसद् र प्रधानमन्त्रीको पुनर्स्थापना गरेको देखिन्छ ।

46 हेर्नुहोस् इस्लामिक गणतन्त्र पाकिस्तानको संविधान, १९७३ को धारा ५८ (सन् २०१० को संशोधनसहित)

सदस्यीय श्रीलंकाको संसद्मा प्रधानमन्त्री Ranil Wickremesinghe को पक्षमा ११७ जनाको बहुमत देखिएपछि राष्ट्रपति Maithripala Sirisena ले आफ्नो पक्षमा संसद्मा बहुमत नभएको कारणबाट संसद्को विघटन गरेर निर्वाचन गराउने भनी घोषणा गरेका थिए । सो विषयमा विभिन्न ९ वटा विवादहरू सर्वोच्च अदालतमा दायर भए । उक्त विवादको सन्दर्भमा १३ डिसेम्बर २०१८ मा सर्वोच्च अदालतका सात जना न्यायाधीश संलग्न इजलासबाट राष्ट्रपतिको निर्णय "असंवैधानिक" भनी बदर गरिएको दृष्टान्त ताजा नै छ⁴⁷ । राष्ट्रपतिले कार्यकारी हैसियतमा गरेको निर्णय / घोषणा श्रीलंकाको संविधानको धारा ११८(ख) र धारा १२६ अन्तर्गत न्यायिक पुनरावलोकनको दायराभित्र पर्छ भन्दै अदालतले विघटनका आधारहरूको मूल्याङ्कन गरेको छ । संसद्को तोकिएको कार्यावधिभन्दा अगावै गरिएको विघटनलाई संविधानको धारा ७०(१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश प्रतिकूल हुँदा "असंवैधानिक" छ भनी राष्ट्रपतिको घोषणा बदर गरिएको र संसद्को पुनर्स्थापना गरिएको पाइन्छ । यसबाट समेत प्रतिनिधिसभा विघटनको विषय न्यायिक निरूपणको विषय हो, यो राष्ट्राध्यक्षको असिमित विशेषाधिकारको विषय होइन, यो अधिकार प्रयोगका संवैधानिक सीमाहरू छन्, र त्यसको निरूपण अदालतबाट हुन सक्तछ भन्ने देखिन्छ ।

९. लोकतन्त्र वा संसदीय प्रजातन्त्रको कुनै सर्वकालीन र सर्व-स्वीकार्य ढाँचा छैनन् । यसलाई आ-आफ्नै मुलुकको परिवेश र संवैधानिक विकासक्रमको सापेक्षतामा हेर्ने गरिन्छ । लोकतान्त्रिक मुलुकको रूपमा रहेको जर्मनीको संविधान (Basic Law) अनुसार त्यहाँको संसद् (Bundestag) बाट Chancellor ले

47 Rajavarithiam Sampanthan and others Vs. Attorney General and others (SC FR 351/2018), judgment delivered on 13 December 2018 (http://www.supremecourt.lk/index.php?option=com_geda&Itemid=126)

विश्वासको मत पाउन नसकेको अवस्थामा विघटन हुन सक्ने प्रावधान रहेको छ । यही प्रावधानका आधारमा सन् १९७२, १९८२ र २००५ मा क्रमशः सत्तामा रहेका चान्सलरहरू Willy Brandt, Helmut Kohl, र Gerhard Schröder ले विश्वासको मत नपाएको भन्ने आधारमा Bundestag विघटन भई निर्वाचन भएको थियो । यसरी गरिएको विघटनसम्बन्धी दुई वटा विवाद त्यहाँको Constitutional Court मा पुगेको र सुनुवाइसमेत गरिएको थियो⁴⁸ । डेनमार्कको संसद् (Folketing) लाई चार वर्षको कार्यकाल पूरा हुन नपाउँदै सरकारले विघटन गर्न सक्ने सजिलो वा खुकुलो प्रावधान त्यहाँको संविधानमा रहेको छ । तथापि यस प्रकारको अधिकारको प्रयोग गरेर विघटन गरेको उदाहरण देखिँदैन । Canada को House of Commons को पनि पाँच वर्ष अवधिको कार्यकाल पूरा नहुँदै विघटन हुन सक्ने व्यवस्था छ । तर यो अधिकारको प्रयोग भएका दृष्टान्त पाउन भने कठिन छ । त्यहाँको provincial legislatures पनि विघटन गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ । British Columbia, Ontario, Québec, Newfoundland and Labrador, Prince Edward Island, Manitoba तथा Northwest Territories ले निश्चित मितिमा निर्वाचन गर्ने संवैधानिक पद्धति अपनाएको पाइन्छ । Belgium को संविधानमा पनि विघटनसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । तर त्यहाँ विघटनको अख्तियारी दुरुपयोग गरिएको दृष्टान्त पाउन सकिँदैन । राजतन्त्र र संवैधानिक प्रजातन्त्र अपनाएको मुलुक Norway को संविधानअनुसार

48 विघटन सम्बन्धमा जर्मनीको सङ्घीय संवैधानिक अदालतमा सन् १९८३ र २००५ मा गरी दुई वटा विवाद आएका थिए । दुवै विवादको सन्दर्भमा अदालतले विघटनसम्बन्धी संवैधानिक प्रावधानहरूको व्याख्या गरेको छ र Bundestag (संसद्) को पुनर्थापना नहुने भनी ठहर गरेको छ । Donald P Kommers and Russel A Miller; The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany; 3rd ed. 2012; Duke University Press, Durham London; p 154-162

त्यहाँको संसद् (Storting) को चार वर्षको कार्यवधि पूरा नभई विघटन गर्न मिल्दैन । संसद् (प्रतिनिधिसभा) विघटन नगर्दा पनि नर्वेको लोकतन्त्र मौलाएकै छ, त्यहाँ राजनीतिक स्थिरताको कुरामा खास कुनै समस्या देखिएको छैन । Japanको सन्दर्भमा हेर्दा त्यहाँको संसद् (Diet) को House of Representatives लाई मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा राजाले विघटन गर्न सक्ने व्यवस्था संविधानमा रहेको पाइन्छ । तर सन् १९७६ डिसेम्बरको एउटा अपवादबाहेक असामयिक रूपमा विघटन गरिएका उदाहरण पाउन सजिलो छैन । लोकतन्त्रलाई बलियो र मजबुद बनाउन विघटन यदि आवश्यक हुन्थ्यो भने विश्वका धेरैवटा लोकतान्त्रिक मुलुकहरूले धेरै पटक विघटनसम्बन्धी अभ्यास गर्ने थिए होला !! तर त्यसो गरिएको पाइँदैन । यसलाई अर्को कोणबाट हेर्ने हो भने प्रतिनिधिसभा विघटन नहुनुलाई राजनीतिक स्थिरताको द्योतकको रूपमा पनि लिन सकिन्छ ।

१०. विघटन गर्नेसम्बन्धी कुनै शाश्वत तरिका (modalities) निर्धारित रहेको देखिँदैन । विघटन गर्ने प्रणाली अपनाइएको अवस्थाका मुलुकहरूमा सामान्यतया: यो कार्य राष्ट्राध्यक्ष (राजा वा राष्ट्रपति) बाट हुने गर्दछ । राष्ट्राध्यक्षबाट यो अधिकारको प्रयोग गर्दा कतै निजको आफ्नो तजबिजमा, कतै प्रधानमन्त्रीको सल्लाह वा सिफारिसमा, कहिले कानूनद्वारा निर्धारित अनिवार्य परिस्थितिमा (Automatic/obligatory dissolution) पनि विघटन हुने प्रचलन रहेको छ । संसद्बाट सरकार गठन हुन नसकेको अवस्थालाई भने सामान्यतया: सबै ठाउँमा विघटनको वैध कारण वा आधार मानिएको देखिन्छ । कतिपय अवस्थामा प्रधानमन्त्रीले गरेको विघटनको सिफारिस राष्ट्राध्यक्षले अस्वीकार गर्नुपर्ने अवस्था पनि रहन्छ भनी मानिएको छ । कुनै मुलुकले संसद् विघटनको लागि स्वयम् संसद्कै स्वीकृति चाहिने प्रणाली अपनाएका छन् । विघटन गर्ने वा नगर्ने

विषयमा जनमत सङ्ग्रहको माध्यमबाट निर्णय गरिएको दृष्टान्त पनि छ । संविधानद्वारा निर्धारित कार्यावधि समाप्त नभएसम्म प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न नसकिने संवैधानिक पद्धतिसमेत रहेको पाइन्छ । कुनै देशले विभिन्न मोडेलहरू (Combined approaches) अपनाएको समेत देखिन्छ । यसबाट प्रतिनिधिसभा विघटनका सर्वकालीन वा सर्व-स्वीकार्य एउटै सिद्धान्त छैनन्; यसलाई आ-आफ्नो मुलुकको संवैधानिक संरचनाको सापेक्षतामा हेरिनुपर्दछ भन्ने देखिन्छ ।

११. हाम्रो विगतको अभ्यासका केही सन्दर्भ सङ्क्षेपमा उल्लेख गर्नु अब प्रासङ्गिक देखिन्छ । वि.सं. २००४ सालमा जारी भएको नेपाल सरकार वैधानिक कानूनदेखि गणना गर्दा २०७२ सालसम्म ६८ वर्षको अवधिमा नेपालमा ७ वटा संवैधानिक दस्तावेज निर्माण भएको पाइन्छ भने २०१७ सालदेखि हालसम्म विभिन्न आठ पटक कार्यकाल पूरा हुन नपाउँदै प्रतिनिधिसभा विघटन भएका देखिन्छन् । यसलाई गर्व गर्ने विषय मान्न सकिँदैन; यसले राजनीतिक अस्थिरताको सङ्केत गर्दछ । पहिले जारी भएका संविधानहरूमध्ये २००७ सालको अन्तरिम विधान र २०६३ सालको अन्तरिम संविधान सङ्क्रमणकालका लागि जारी भएको देखिँदा स्वभावैले ती संविधानहरू अस्थायी प्रकृतिका थिए । वि.सं. २०१५ साल तथा २०४७ सालमा जारी भएका नेपाल अधिराज्यको संविधानहरूलाई आधारभूत रूपमा लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यतामा आधारित र अपेक्षाकृत प्रगतिशील संविधान मानिएको पाइन्छ । तथापि उल्लिखित संविधानहरू अपेक्षाकृत लामो अवधि टिकाउ हुन सकेनन् । यसरी टिकाउ हुन नसक्नुका विविध कारणहरूमध्ये लोकतान्त्रिक संस्कारयुक्त कार्यान्वयन शैली नअपनाइनुलाई एउटा प्रमुख कारणको रूपमा लिन सकिन्छ । संविधानको बनोट, यसले आत्मसात् गरेका राजनीतिक दर्शन र मूल्य मान्यताको मूल्याङ्कन वा विश्लेषण गरेर मात्र विगतका संवैधानिक

व्यवस्था असफलताका कारण पहिल्याउन सकिँदैन; प्रयोग वा कार्यान्वयनका सन्दर्भमा रहेका त्रुटि वा कमी-कमजोरीहरूलाई पनि महत्त्व र गम्भीरताका साथ मूल्याङ्कन वा विश्लेषण गरिनु वाञ्छनीय देखिन्छ । वि.सं. २०१५ साल फाल्गुण १ गते जारी भएको नेपाल अधिराज्यको संविधानले कार्यान्वयनको दुई वसन्त पनि पार गर्न नपाउँदै २०१७ साल पौष १ गते निस्तेज पारियो⁴⁹ । जन-आन्दोलनको परिणामस्वरूप २०४७ सालमा जारी भएको संविधानको पनि करिब १५ वर्षमा अवसान भयो । यसो हुनुको कारण केवल अवधारणागत त्रुटि वा कमजोरी मात्र थिएनन्; संविधान कार्यान्वयन प्रक्रियामा रहेका कमी-कमजोरी पनि कारक तत्व बनेका थिए । राजनीतिक शक्तिहरूको आ-आफ्नो स्वार्थ-केन्द्रित आग्रहबाट संविधानको प्रयोग र व्याख्या गर्ने कार्यशैलीले एकपछि अर्को संविधान कार्यान्वयनमा असफलताहरू देखा परेका हुन् । यस प्रकारको सिलसिला, सोच, कार्यशैली र प्रवृत्तिहरू अझै पनि कायम रहेको प्रतित हुन्छ । अदालतबाट संविधान तथा कानूनको व्याख्या गरी भएको कुनै निर्णय वा आदेशलाई नै राजनीतिक असफलताका लागि दोष दिने प्रमुख कारणको रूपमा अगाडि सारेर⁵⁰ राजनीतिक तहमा देखिने गरेका स्वार्थ-केन्द्रित आग्रह, असहिष्णुता, अकर्मण्यता, सुशासन कायम गर्ने कुरामा

49 नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ लाई २०१९ साल पौष १ गतेको शाही घोषणाले "प्रतिसंहरण" गरेको भए पनि सो संविधानका महत्त्वपूर्ण प्रावधानहरूलाई २०१७ साल पौष १ गतेको शाही घोषणाले "निलम्बन" गरेर संविधानलाई सारतः निस्तेज पारिएको देखिन्छ ।

50 प्रत्यर्थीमध्येका सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले पेस गर्नुभएको लिखित जवाफमा: "नेपालको इतिहासमा पुनःस्थापना भएका कुनै पनि प्रतिनिधिसभाले राजनीतिक परिणाम हासिल गर्न सकेका छैनन्; कार्यकाल थपिएको संविधान सभाले पनि संविधान जारी गर्न सकेन; २०५२ सालमा प्रतिनिधिसभाको पुनःस्थापनापछि उत्पन्न राजनीतिक अस्थिरताले देशमा १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वलाई जन्म दियो; मुलुकमा चरम राजनीतिक विसङ्गति देखिए; सरकारको गठन र विघटनमा गैरसंसदीय अभ्यासहरू मौलाए" भनी उल्लेख गर्नु भएको बेहोरालाई यस प्रसङ्गमा एउटा दृष्टान्तको रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

रहेका कमी-कमजोरीहरू आदि कुराको ढाकछोप गर्ने प्रयास गरियो भने संविधानको सफल र सिर्जनशील कार्यान्वयन गर्ने अभीष्ट पूरा हुन सक्तैन ।

१२. “परम्परागत संसदीय प्रणाली” अपनाएको अवस्थामा प्रधानमन्त्रीलाई प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न सिफारिस गर्न सक्ने विशेषाधिकार रहने कुरालाई सामान्यतयाः स्वीकार गर्ने गरिएको देखिन्छ । तथापि, यसलाई निरपेक्ष वा सर्त-बन्देजरहित विशेषाधिकारको रूपमा हेर्ने गरिएको भने देखिँदैन । आधारभूत रूपमा परम्परागत संसदीय प्रणालीलाई अनुशरण गरी जारी भएको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ को धारा २६ मा संसद् विघटनसम्बन्धी व्यवस्था रहेको देखिन्छ । सो धारामा संसद् विघटन गर्न सिफारिस गर्ने अधिकार मन्त्रिमण्डललाई दिइएको भए पनि राजाको विचारमा “विघटन गर्न पाउने अधिकारको दुरुपयोग गरेको लागेमा” राजाको “स्वविवेकमा त्यस्तो सिफारिस अस्वीकार गर्न” सकिने प्रावधानसमेत रहेको थियो । विघटन गर्न हुने र नहुनेसम्बन्धी कुनै थप सर्त बन्देज उक्त संविधानमा उल्लेख नभएको भए पनि “विघटन गर्न पाउने अधिकारको दुरुपयोग गरेको लागेमा” राजाले मन्त्रिमण्डलको सिफारिस अस्वीकार गर्न सक्ने प्रावधान रहेको कारणबाट प्रतिनिधिसभा विघटन गर्दा “अधिकारको दुरुपयोग गर्न नहुने” सर्त बन्देज भने पहिले पनि रहेकै देखिन्छ ।

१३. नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ५३ को उपधारा (४) मा “श्री ५ बाट प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा प्रतिनिधिसभाको विघटन गर्न सकिबक्सने छ । त्यसरी प्रतिनिधिसभा विघटन गरिबक्सदा छ महिनाभित्र नयाँ प्रतिनिधिसभाका लागि निर्वाचन हुने मितिसमेत तोकिबक्सने छ” भनी उल्लेख भएको थियो । उक्त संविधानमा विघटन गर्नुपर्ने कारण वा सोसम्बन्धी कुनै सर्त वा बन्देज सम्बन्धमा कुनै कुरा उल्लेख भएको देखिँदैन । उल्लिखित संविधानअनुसार विभिन्न चार

पटक प्रतिनिधिसभा विघटनका लागि सिफारिस भएका र सोसम्बन्धी विवादहरूका सन्दर्भमा यस अदालतबाट संविधानमा रहेका अन्य प्रावधानहरूको प्रयोग हुन सक्ने अवस्था कायम रहेको तथा संविधानमा रहेका समग्र प्रावधानको समन्वयकारी वा सुसङ्गत व्याख्या (Harmonious interpretation) हुनुपर्ने भएको भन्ने आधारमा यस अदालतबाट जुनसुकै अवस्थामा पनि प्रधानमन्त्रीलाई प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न सिफारिस गर्ने अधिकार रहँदैन, त्यसका केही सीमा बन्देज छन् भन्ने सिद्धान्त कायम गरिएको देखिन्छ⁵¹ । अल्पमतमा परेका प्रधानमन्त्रीले सिफारिस गरेको र अर्को वैकल्पिक सरकार गठन हुन सक्ने अवस्था कायम रहेको भन्ने आधारमा प्रतिनिधिसभा विघटनको सिफारिस संविधान प्रतिकूल भएको भनी यस अदालतबाट संसद् पुनर्स्थापना हुने गरी निर्णय भएको छ । यसबाट विघटनसम्बन्धी दायरा सीमित छ भन्ने न्यायिक मान्यता स्थापित भएको देखिन आउँदछ ।

१४. अधिवक्ता रविराज भण्डारी वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री मनमोहन अधिकारीसमेत भएको विवादमा⁵² प्रतिनिधिसभाका ७० जना सदस्यहरूले नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ५३ को उधारा (३) अन्तर्गत समावेदन गरेअनुसार मन्त्रपरिषद्का विरुद्ध अविश्वासको प्रस्ताव पेस गर्न विशेष अधिवेशन बोलाइएको र त्यसबाट आफ्नो कार्यक्रम र बजेट प्रस्तुत गर्ने अवसरबाट वञ्चित हुने स्थितिको सिर्जना भएकोले नयाँ जनादेश प्राप्त गर्नको लागि प्रतिनिधिसभालाई विघटन गर्न सिफारिस गर्नुपरेको भनी जिकिर लिइएको सन्दर्भमा व्याख्या गर्दै भनिएको छः

“प्रधानमन्त्रीले नयाँ जनादेश प्राप्त गर्न

51 अधिवक्ता रविराज भण्डारी वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री मनमोहन अधिकारीसमेत; उत्प्रेषणयुक्त परमादेश; संवत् २०५२ सालको रि.नं. ३१०५; आदेश मिति: २०५२/५/१२ ।

52 अधिवक्ता रविराज भण्डारी वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री मनमोहन अधिकारीसमेत; मिति: २०५२/५/१२ ।

आवश्यकतानुसार उपधारा (४) अन्तर्गत विघटनको सिफारिस गर्न सक्तछ । तर त्यो अधिकार अनियन्त्रित अधिकार होइन । "संविधान" भन्नाले संविधानको धारा, उपधारा, खण्ड, उपखण्ड इत्यादि सबैलाई जनाउँछ । प्रस्तावना पनि संविधानको एउटा महत्त्वपूर्ण अंश हो । प्रस्तावनामा व्यक्त भएको संविधानको भावना र उद्देश्य पनि संविधान हो । संविधानको धारा ११६ को उपधारा (१) ले प्रस्तावनामा वर्णित संविधानको आधारभूत संरचनाहरूलाई अपरिवर्तनीय घोषित गरेर प्रस्तावनालाई संविधानका अन्य प्रावधानहरूलाई विशेष स्थानमा राखेको छ । त्यसैले धारा ५३ को उपधारा (४) अन्तर्गत प्रतिनिधिसभालाई विघटन गर्नलाई सो उपधारालाई मात्र हेर्नु पर्याप्त हुँदैन । संविधानका अन्य धाराहरूमा गरिएका व्यवस्थाहरूका अतिरिक्त संविधानको भावना (spirit) र उद्देश्यलाई पनि दृष्टिगत गर्नुपर्ने हुन्छ । यस सम्बन्धमा खास गरी संसदीय प्रणाली र बहुलदीय प्रजातन्त्रका आधारभूत मूल्य र मान्यताहरूको सम्बर्द्धन गर्न संविधानमा समाहित गरिएका प्रावधानहरूमाथि विचार गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

“संसदीय प्रणालीको सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण विशेषता उत्तरदायी शासन व्यवस्था हो । प्रधानमन्त्री र अन्य मन्त्रीहरू आफूले गरेको कामको लागि जनताद्वारा निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू रहेको संसद्प्रति सामूहिक र व्यक्तिगत रूपमा उत्तरदायी हुने हुनाले निजहरूले आफ्नो विरुद्ध संसद्मा भएका आलोचना र लगाइएका आरोपहरूका सम्बन्धमा संसद्मा उपस्थित भएर स्पष्टीकरण

दिनुपर्छ र बहुमतको समर्थन र विश्वास प्राप्त गर्न सक्नुपर्छ, अन्यथा निजहरूलाई सत्तामा बस्ने अधिकार हुँदैन । मन्त्रिपरिषद् संसद्प्रति उत्तरदायी हुनुपर्ने व्यवस्था वस्तुतः संसदीय व्यवस्थाको आधारशीला हो, आत्मा हो । तसर्थ प्रतिनिधिसभालाई विघटन गर्न सिफारिस गर्ने प्रधानमन्त्रीको अधिकार जतिसुकै महत्त्वपूर्ण वा विशिष्ट भए पनि प्रतिनिधिसभाप्रतिको उत्तरदायित्वलाई छल्ने र तत्सम्बन्धी धारा ३६ को उपधारा (४) र धारा ५९ को उपधारा (२) को संवैधानिक प्रावधानलाई व्यर्थ तुल्याउने गरी प्रयोग गर्नु संविधानको मर्म र भावनाअनुकूल हुँदैन । आफ्ना विरुद्ध धारा ५९ को उपधारा (२) अन्तर्गत अविश्वासको प्रस्ताव पेस भएको वा पेस गर्न धारा ५३ को उपधारा (३) अन्तर्गत अधिवेशन बोलाइएको कारणले प्रधानमन्त्रीले प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न सिफारिस गर्नु उत्तरदायी शासन व्यवस्थाको द्योतक होइन । यस्तो कार्यले संसदीय प्रणालीको संस्थागत विकासमा योगदान गर्नुको सट्टा अनुत्तरदायी शासन व्यवस्थालाई निम्त्याउँछ । त्यसबाट जनताको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रतिनिधिसभा जनइच्छा व्यक्त गर्ने अधिकारबाट वञ्चित हुने मात्र होइन, विगत निर्वाचनद्वारा जनताले दिएको जनादेशको पनि अनादर हुन्छ र विरोधी दललाई सत्ता सञ्चालन गर्न मौका दिने वा नदिने कुरा पनि तत्काल पदासीन प्रधानमन्त्रीकै स्वेच्छामा निर्भर हुन जान्छ । हाम्रो संवैधानिक व्यवस्थाको सन्दर्भमा प्रधानमन्त्रीले आफ्नो विरुद्ध आएको अविश्वासको प्रस्तावलाई व्यर्थ तुल्याउन प्रतिनिधिसभाको विघटनको सिफारिस गरेपछि सत्ताबाट बाहिरिनुपर्ने

संवैधानिक प्रावधानबाट उन्मुक्ति पाउनु हो। संविधानको धारा ३६ को उपधारा (५) को खण्ड (ख) ले धारा ५९ को उपधारा (२) अन्तर्गत अविश्वासको प्रस्ताव पारित भएको प्रधानमन्त्री पदमुक्त हुने व्यवस्था गरेको छ। त्यसरी रिक्त हुन आएको प्रधानमन्त्रीको पदमा संविधानबमोजिम बहुमतको विश्वास र समर्थन प्राप्त गर्न सक्ने अर्को व्यक्तिलाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यस अवस्थामा कुन व्यक्ति प्रधानमन्त्री हुने भन्ने कुरा प्रतिनिधिसभामा विभिन्न दलहरूको नेताको दृष्टिकोणमा निर्भर गर्दछ। यी संवैधानिक व्यवस्थाहरूको सन्दर्भमा पदासीन प्रधानमन्त्रीको सत्ताबाट आफ्नो बहिर्गमन र अर्को मन्त्रिपरिषद्को आगमनको संवैधानिक प्रक्रियालाई अवरुद्ध गर्ने गरी उपधारा (४) को प्रयोग गर्नु संविधानसम्मत हुँदैन। यस्तो स्थितिमा विद्यमान प्रतिनिधिसभाबाट संविधानबमोजिम अर्को मन्त्रिपरिषद्को गठन हुन सम्भव भएन भने मात्र त्यो प्रतिनिधिसभालाई विघटन गरी जनतासमक्ष जाने कुरा संविधानसम्मत हुन्छ”।

१५. प्रतिनिधिसभा विघटनको सन्दर्भलाई लिएर नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ८८(५) बमोजिम मिति २०५४ साल माघ २९ गते विशेष इजलासमा रहनु भएका नौ जना न्यायाधीशमध्ये छ जनाको बहुमतबाट राजासमक्ष राय पेस गरिएको थियो^{५३}। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ५३ को उपधारा (४) बमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने सिफारिस र धारा ५३ को उपधारा (३) बमोजिम प्रतिनिधिसभाका ९६ जना सदस्यहरूले

प्रतिनिधिसभा बोलाउन दिएको समावेदनको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा कुनले प्राथमिकता पाउँछ भन्ने विषयमा यस अदालतबाट तत्कालीन राजासमक्ष निम्नानुसार राय पेस गरिएको देखिन्छ:

“नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ५३(४) बमोजिमको प्रधानमन्त्रीले प्रतिनिधिसभाको विघटन गर्न सिफारिस गर्ने अधिकार नियन्त्रित र सशर्त भएको र धारा ५३(३) को सांसद्हरूको समावेदन गर्ने अधिकार बाध्यात्मक भई विशेष रूपमा रहेको देखिन आएको र वर्तमान सरकार धारा ४२ अन्तर्गत गठन भएको र यो व्यवस्था विकल्पमुखी भएको र विकल्प सरकार दिन सक्ने प्रतिनिधिसभा जीवित रहेको अवस्थामा ५३(४) बमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटनको लागि सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले सिफारिस गरेको र धारा ५३(३) अनुसार सोही दिन ९६ जना सांसद्हरूको प्रतिनिधिसभाको अधिवेशन बोलाउन समावेदन परी उक्त सिफारिस र समावेदनको कार्यान्वयन नभई समान अवस्थामा (Equal footing) रहेको यस स्थितिमा प्रतिनिधिसभा जीवित रहेकै अवस्थामा धारा ५३(३) को सांसद्हरूको अनियन्त्रित विशेष अधिकारको बाध्यात्मक व्यवस्थालाई धारा ५३(४) को प्रधानमन्त्रीको प्रतिनिधिसभा विघटनको सिफारिस गर्ने सर्त बन्देजसहितको नियन्त्रित व्यवस्थाले कुण्ठित, सङ्कुचित र निष्प्रयोजन बनाउन सक्ने कुनै संवैधानिक वा कानूनी व्यवस्था नदेखिँदा धारा ५३(३) अनुसार प्रतिनिधिसभाका ९६ जना सांसद्हरूले प्रतिनिधिसभाको अधिवेशन बोलाउन गरेको समावेदनलाई कार्यान्वयनको सम्बन्धमा प्राथमिकता दिन उचित र उपयुक्त देखिन्छ”।

53 निर्णय नं. ६४४६, ने.का.प. २०५४, अङ्क १०

१६. वर्तमान अवस्थाको हाम्रो संवैधानिक स्थितिसम्बन्धी विषयवस्तुको प्रस्टताका लागि सरकार गठन तथा प्रतिनिधिसभा विघटन सम्बन्धमा नेपालको संविधानको धारा ७६ मा रहेको प्रावधान उद्धृत गर्नु आवश्यक देखिन्छ:

धारा ७६. “मन्त्रपरिषद्को गठन: (१) राष्ट्रपतिले प्रतिनिधिसभामा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेतालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने छ र निजको अध्यक्षतामा मन्त्रपरिषद्को गठन हुने छ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा कुनै पनि दलको स्पष्ट बहुमत नरहेको अवस्थामा प्रतिनिधिसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रतिनिधिसभाको सदस्यलाई राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने छ।

(३) प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम घोषणा भएको मितिले तिस दिनभित्र उपधारा (२) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्ति हुन सक्ने अवस्था नभएमा वा त्यसरी नियुक्त प्रधानमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा राष्ट्रपतिले प्रतिनिधिसभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको दलको संसदीय दलको नेतालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने छ।

(४) उपधारा (२) वा (३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले त्यसरी नियुक्त भएको मितिले तीस दिनभित्र प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्ने छ।

(५) उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा उपधारा (२) बमोजिमको कुनै सदस्यले प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेमा राष्ट्रपतिले त्यस्तो सदस्यलाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने छ।

(६) उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्ने छ।

(७) उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा वा प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेमा प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राष्ट्रपतिले प्रतिनिधिसभा विघटन गरी छ महिनाभित्र अर्को प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन सम्पन्न हुने गरी निर्वाचनको मिति तोक्ने छ।

(८) यस संविधानबमोजिम भएको प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम घोषणा भएको वा प्रधानमन्त्रीको पद रिक्त भएको मितिले पैंतिस दिनभित्र यस धाराबमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्तिसम्बन्धी प्रक्रिया सम्पन्न गर्नुपर्ने छ।

(९) राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा सङ्घीय संसद्का सदस्यमध्येबाट समावेशी सिद्धान्तबमोजिम प्रधानमन्त्रीसहित बढीमा पच्चिस जना मन्त्री रहेको मन्त्रपरिषद् गठन गर्ने छ।

स्पष्टीकरण: यस भागको प्रयोजनका

लागि “मन्त्री” भन्नाले उपप्रधानमन्त्री, मन्त्री, राज्य मन्त्री र सहायक मन्त्री सम्झनुपर्छ।

(१०) प्रधानमन्त्री र मन्त्री सामूहिक रूपमा सङ्घीय संसद्प्रति उत्तरदायी हुने छन् र मन्त्री आफ्नो मन्त्रालयको कामका लागि व्यक्तिगत रूपमा प्रधानमन्त्री र सङ्घीय संसद्प्रति उत्तरदायी हुने छन्।

१७. अहिले हाम्रो संवैधानिक स्थिति परम्परागत Westminster Model भन्दा केही अर्थमा फरक किसिमको छ। नेपालको संविधानले अङ्गीकार गरेको सङ्घीय शासन व्यवस्था अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा जनप्रतिनिधित्वका आ-आफ्नै विशेषताहरू छन्। संविधानको धारा ७४ मा “संसदीय शासन प्रणाली” शासकीय स्वरूपको रूपमा उल्लेख गरिएको छ। संसदीय शासन प्रणालीको जननी मानिएको संयुक्त अधिराज्य वा यसको प्रभाव परेका वा यो प्रणालीको अनुशरण गर्ने युरोपका केही देशहरूको शासकीय स्वरूप हेर्दा पनि एकै प्रकृतिको शासन प्रणाली रहे भएको पाइँदैन। नेपालमा पनि २०१५ सालको संविधान, २०४७ सालको संविधान र हालको संविधानले गरेको संसदीय प्रणालीको रूप र सार दुवै कुरामा भिन्नता रहेको देखिन्छ। अहिले नेपालले अपनाएको निर्वाचन प्रणाली, सरकारको गठन र विघटन, आकार-प्रकार आदिमा गरिएको व्यवस्था परम्परागत संसदीय शासन प्रणाली वा वेस्टमिनिस्टेरियल मोडलभन्दा भिन्न किसिमको रहेको पाइन्छ। संविधानको धारा ८४ मा प्रतिनिधिसभा र धारा ८६ मा राष्ट्रिय सभाको गठनको सन्दर्भमा गरिएको निर्वाचन र मनोनयन प्रणाली, मतदान, उम्मेदवारी र सहभागितासमेतको दृष्टिबाट पनि यो भिन्न प्रकारको देखिन्छ। संविधानको धारा ७६ अनुसार प्रतिनिधिसभाका निर्वाचित सदस्य

मात्र प्रधानमन्त्री हुन सक्ने गरी समावेश गरिएको व्यवस्था, मन्त्रिपरिषद्को गठन गरिसक्नुपर्ने अवधि, मन्त्री संख्या, अनुशरण गरिनु पर्ने समावेशिताको सिद्धान्त, धारा ७७ र ७८ मा रहेको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीहरूको पद रिक्त हुने व्यवस्थाहरूबाट हाम्रो शासकीय स्वरूप संसदीय हुँदाहुँदै पनि केही फरक र मौलिक अवधारणालाई समेत आत्मसात् गरिएको स्थिति देखा पर्दछ। यस अदालतको संवैधानिक इजलासले मिति २०७७/११/११ मा हाम्रो संसदीय प्रणाली “आफ्नै अनुभवले खारिएको र आफ्नै आवश्यकताद्वारा अनुप्राणित एवं विशिष्ट किसिमको छ”^{५४} भनी आदेशमा उल्लेख गरेको देखिन्छ। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा रहेको सङ्घीय संसद्को निर्वाचन प्रणालीमा वर्तमान संविधानले फेरबदल गरी आवधिक निर्वाचनको माध्यमद्वारा सङ्घीय संसद्मा रहने प्रतिनिधित्वको व्यवस्थालाई समावेशी र सम्मतिमूलक (Consensus oriented) कायम गर्ने अभीष्ट अगाडि सारिएको देखिन्छ। मुलुकको शासन प्रणालीमा सार्वभौम जनता दैनन्दिन सहभागी नभई आफ्ना प्रतिनिधिहरूमार्फत शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्दछन्। संविधानले सिमित सरकारसम्बन्धी मान्यताअनुसार शासकीय स्वरूप र कार्यपालिकी अधिकारको सीमा निर्धारण गरेको देखिन्छ।

१८. संविधान सभाबाट निर्माण भएको नेपालको संविधानले परम्परागत स्वरूपको संसदीय प्रणालीलाई नै अङ्गीकार गरेको भनियो भने यथार्थपरक र वस्तुवादी दृष्टिकोण बन्दैन। हामीले अहिले परम्परागत स्वरूपको भन्दा केही भिन्न वा मौलिक विशेषतासहितको संसदीय प्रणाली अपनाएको अवस्था हो। नेपालको संविधानको धारा १०० को उपधारा (४) मा “प्रधानमन्त्री नियुक्त भएको दुई

५४ निवेदक देवप्रसाद गुरुङसमेत प्रत्यर्थी राष्ट्रपतिको कार्यालयसमेत, ०७७-WC-००३७; मिति २०७७/११/११ मा भएको आदेश।

वर्षसम्म र एक पटक राखेको अविश्वासको प्रस्ताव असफल भएको एक वर्षभित्र अविश्वासको प्रस्ताव पेस गर्न सकिने छैन” भन्ने प्रावधान रहेको छ । यसबाट पनि परम्परागत संसदीय प्रणालीभन्दा भिन्न प्रकारको प्रणाली अपनाएको देखिन आउँदछ । नेपालको संविधान परम्परागत संसदीय प्रणालीका पक्षधर र फरक धारणा राख्ने राजनीतिक शक्तिबिच भएको समझदारीको उपज पनि हो । सरकार तथा संसद् गठन र विघटनका विगतका विविध चक्रीय अनुभवलाई हेरेर राजनीतिक स्थायित्वका लागि ज्यादै सीमित अवस्थामा मात्र प्रतिनिधिसभा विघटन हुन सक्ने गरी अहिले संविधानले प्रारूप तयार गरेको छ । यो संविधानले प्रधानमन्त्रीलाई आफ्नो सन्तुष्टी वा राजनीतिक स्थिति मूल्याङ्कनको आधारमा सङ्घीय संसद्को प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न सिफारिस गर्ने अनुमति प्रदान गर्दैन । जुन कुरामा नेपालको संविधानमा व्यवस्था भएको छ त्यो कुरामा अन्य देशका परिपाटी वा प्रचलन हेर्न आवश्यक मान्न मिल्दैन भनी यस अदालतबाट व्याख्यासमेत भएको छ⁵⁵ । देवप्रसाद गुरुङसमेतका रिट निवेदनहरूका सिलसिलामा यस अदालतबाट “प्रतिनिधिसभा विघटन सम्बन्धमा संविधानले प्रदान गरेको अधिकार र निर्धारण गरेका सीमा बन्देजलाई अनिवार्य रूपमा पालना गरिनु पर्दछ” भनी व्याख्या भएको छ⁵⁶ । यसका अतिरिक्त उक्त विवादका सन्दर्भमा “लिखित संविधानको लक्ष्य सीमित सरकार हुन्छ र हरेक अङ्गको अधिकारको सीमा रेखा संविधानले

कोरेको हुन्छ । संविधानवादसम्बन्धी अवधारणाले सरकारको शक्तिमा सीमितता, राज्यशक्तिको विभिन्न अङ्गमा शक्ति र अधिकारसमेतको पृथकीकरण र जनताप्रति उत्तरदायी सरकार सञ्चालनसम्बन्धी मान्यतालाई आत्मसात् गरेको हुन्छ; राज्यको सबै अङ्गको अधिकारको सीमारेखा संविधानबाट नै निर्धारित गरी शक्ति सन्तुलनको पालनमा प्रभावकारी बनाउनु नै लिखित संविधानको गुण हो” भनी गरिएको व्याख्या र विश्लेषण पनि यस प्रसङ्गमा मननीय छ । ताजा जनादेशको नाउँमा राजनीतिक अस्थिरता पैदा नहोस् भन्ने अभिप्रायले संविधानमा नै प्रतिनिधिसभा विघटनको सीमित अवस्था वा दायरा निर्धारण गरिएको हो । नेपालको संविधानले सहमति र समझदारीमा आधारित राजनीतिक सहकार्यको मौलिक अवधारणा अगाडि सारेको छ । यस पक्षमा पनि विवेकपूर्ण दृष्टि दिनु आवश्यक देखिन्छ ।

१९. नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ का सन्दर्भमा यस अदालतबाट भएका व्याख्या वा प्रतिपादित सिद्धान्तहरूतर्फ पनि अहिले प्रस्तुत विवाद निरूपणका क्रममा दृष्टि दिनु आवश्यक छ । यसरी प्रतिपादित सिद्धान्तहरूलाई वर्तमान संविधानमा रहेका प्रावधानहरूको सन्दर्भमा (परिवर्तित संवैधानिक व्यवस्थाको सापेक्षतामा) सान्दर्भिकता विचार गरिनुपर्दछ । नेपालको संविधानको धारा ७६ ले सिमित अवस्थामा मात्र प्रतिनिधिसभा विघटन हुने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । यसका लागि सरकार गठनका केही चरणहरू पूरा भएको हुनुपर्दछ । पहिलो अवस्था: धारा ७६(१) बमोजिम बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेता प्रधानमन्त्री नियुक्त हुने; दोस्रो अवस्था: धारा ७६(२) बमोजिम प्रतिनिधिसभामा कुनै दलको स्पष्ट बहुमत नरहेको अवस्थामा प्रतिनिधिसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रतिनिधिसभाका सदस्यलाई राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नुपर्ने;

55 हरिप्रसाद नेपाल वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत; उत्प्रेषणयुक्त परमादेश; संवत् २०५१ सालको रिट नं. २३०४; आदेश मिति: २०५१/५/२७; (११ जना न्यायाधीशहरू सम्मिलित विशेष इजलास) ।

56 उक्त कुरा निवेदक देवप्रसाद गुरुङसमेत प्रत्यर्थी राष्ट्रपतिको कार्यालयसमेत, ०७७-WC-००३७ को निवेदनसहित ०७७-WC-००२८, ००३१, ००३२, ००३३, ००३४, ००३५, ००३६, ००३८, ००३९, ००४०, ००४१, ००४२ समेतका गरी कुल १३ वटा निवेदनका सिलसिलामा यस अदालतको संवैधानिक इजलासबाट मिति २०७७/११/११ मा जारी भएको संक्षिप्त आदेशमा उल्लेख छ ।

तेस्रो अवस्था: पहिलो र दोस्रो अवस्थाको प्रक्रियाबाट प्रधानमन्त्री नियुक्त हुने अवस्था नभएमा वा नियुक्त भएका प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा राष्ट्रपतिले प्रतिनिधिसभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएका संसदीय दलका नेतालाई धारा ७६(३) बमोजिम प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त गर्ने; र चौथो अवस्था: धारा ७६(३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा प्रतिनिधिसभाका कुनै सदस्यले प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेमा राष्ट्रपतिले त्यस्तो सदस्यलाई धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । यसरी धारा ७६(५) मा उल्लेख भएको प्रावधानअनुसार प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेमा वा नियुक्त भएका प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा तत्काल बहाल रहेका प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राष्ट्रपतिले धारा ७६(७) बमोजिम प्रतिनिधिसभाको विघटन गरी ६ महिनाभित्र अर्को प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन हुने गरी निर्वाचनको मिति तोक्न सक्ने देखिन्छ । उल्लिखित धारा ७६(७) को अवस्थामा बाहेक प्रधानमन्त्रीले प्रतिनिधिसभा विघटनको लागि सिफारिस गर्न सक्ने अन्य कुनै पनि प्रावधान अहिलेको संविधानमा रहेको देखिँदैन ।

२०. संसद् भङ्ग गर्न पाउने अधिकारको विगतमा पटकपटक प्रयोग भई राजनीतिक अस्थिरता पैदा भएको, राजनीतिक स्थिरताका लागि प्रतिनिधिसभाको असामयिक विघटन हुन नदिने व्यवस्था गर्नु आवश्यक रहेको कारणबाट प्रधानमन्त्रीलाई प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न सक्ने गरी पूर्ववर्ती संविधानले दिएको अधिकार वर्तमान संविधानमा समावेश नगरिएको कुरा संविधान निर्माण प्रक्रिया सन्दर्भका अभिलेखहरूबाट पनि प्रस्ट हुन्छ । विघटन गर्ने अख्तियारीको खुकुलो वा हलुको प्रयोगका कारणबाट अधिकारको दुरुपयोग हुन सक्ने, असामयिक रूपमा पटक-पटक हुने मध्यावधि

निर्वाचनको आर्थिक भार पर्ने, राज्य कोषको अपव्यय हुन जाने, राजनीतिक अस्थिरता पैदा हुने, राजनीतिक अकर्मण्यताले थप प्रश्रय पाउने सम्भावना रहन्छ भन्ने मान्यता राखेर नै संविधान सभाले संविधानको माध्यमबाट विघटनको अवस्थालाई सीमाबद्ध गरेको देखिन्छ । संविधानमा कुनै कुरा प्रस्ट शब्दमा समावेश गरिएको छ भने सोबाहेकका अन्य कुराहरूलाई समावेश नगरिएको अर्थमा लिइनुपर्दछ । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा रहेअनुसारको प्रावधान समावेश नगरी (हटाई) नेपालको संविधानले प्रतिनिधिसभा विघटनको सीमा बन्देज निर्धारण गरेको अवस्थामा अब यसलाई राष्ट्रपति वा प्रधानमन्त्री कसैको पनि तजबिजको विषय बनाउनु मनासिब र संविधानसम्मत हुँदैन ।

२१. करिब चार महिनाअगाडि मात्र वर्तमान संविधानको धारा ७६ कै सन्दर्भमा व्याख्या भई प्रतिनिधिसभा विघटन हुन सक्ने अवस्था सम्बन्धमा सिद्धान्त कायम भएको देखिन्छ । देवप्रसाद गुरुङसमेतले दिएको रिट निवेदनहरूका सिलसिलामा⁵⁷ यस अदालतबाट “यो संविधान परम्परागत संसदीय प्रणालीको प्रतिबिम्ब नभई संविधान सभाहरूको लामो प्रयत्नपश्चात् आएको दस्तावेज हो । हाम्रो शासकीय स्वरूप संसदीय प्रणाली हुँदाहुँदै पनि आफ्नै अनुभवले खारिएको र आवश्यकताद्वारा अनुप्राणित विशिष्ट किसिमको छ, यस संविधानमा परम्परागत संसदीय शासन प्रणालीका सबै गुणहरू स्वतः समाहित छैनन्” भनी व्याख्या भएको देखिन्छ । उक्त विवादका सन्दर्भमा “वर्तमान संविधानका निर्माताहरूले प्रतिनिधिसभा विघटनसम्बन्धी व्यवस्थालाई संविधानमा निःशर्त रूपमा खुला छोडेको पाइँदैन; संविधानमा रहेका सीमा बन्देजअनुसारको कारण आइपरेको अवस्थामा बाहेक संसदीय प्रणालीको आधारभूत मूल्य, मान्यता

57 निवेदक देवप्रसाद गुरुङसमेत प्रत्यर्थी राष्ट्रपतिको कार्यालयसमेत, ०७७-WC-००३७; मिति २०७७/११/११ मा भएको आदेश ।

तथा अभ्यासको आधार ग्रहण गरी अन्य विकल्प हुँदाहुँदै कसैको इच्छा वा आत्मनिष्ठ रूपमा देखेको आवश्यकताका आधारमा आवधिक चुनावबाहेकको अवस्थामा जनतालाई समेत आर्थिक दायित्व पर्ने गरी प्रतिनिधिसभा विघटन गरिनु संविधानको मर्म र उद्देश्य नहुँदा त्यस्तो कार्य संविधानसम्मत हुँदैन” भनी व्याख्या भएको छ । सोही विवादको सिलसिलामा व्याख्या गर्दै भनिएको छ: “प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल सम्बन्धमा संविधानको धारा ८५ को उपधारा (१) मा “यस संविधानबमोजिम अगावै विघटन भएकोमा बाहेक प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल पाँच वर्षको हुने छ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ । प्रतिनिधिसभा विघटनका सम्बन्धमा संविधानमा शाब्दिकरूपमा व्यक्त अवस्था परिस्थिति र अधिकारबाहेक अव्यक्त अधिकार पनि रहेको भन्ने दाबी स्वीकारयोग्य देखिँदैन । संसदले प्रधानमन्त्री दिने र संसदले दिएको प्रधानमन्त्री सोही संसदप्रति उत्तरदायी हुने व्यवस्था धारा ७६ मा रहेबाट सीमित सरकारको अवधारणा अङ्गीकार गरेको यस संविधानले प्रतिनिधिसभा विघटनको केही पूर्ववस्थालाई लिखित रूपमा राखेको र अन्य अवधारणागत अधिकारलाई मौन वा सुषुप्त रूपमा क्रियाशील राखेको अनुमान गर्न सकिँदैन । धारा ८५(१) मा “यस संविधानबमोजिम अगावै विघटन भएकोमा बाहेक” भन्ने वाक्यांशले प्रतिनिधिसभा निर्वाचनपश्चात् धारा ७६ को उपधारा (१), (२), (३) र (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेपछि वा नियुक्त भएका प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेपछि (प्रतिनिधिसभाका कुनै सदस्य प्रधानमन्त्री नियुक्त हुने विकल्प समाप्त भएपश्चात्) धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटन हुने संवैधानिक प्रावधान रहेको भन्ने अर्थमा नै बुझाउँछ । प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल निर्धारण गर्ने प्रयोजनार्थ रहेको धारा ८५ को उपधारा (१) प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न अधिकार सिर्जना गर्ने स्वतन्त्र धाराको

रूपमा रहेको भन्ने तर्क स्वीकार गर्न सकिँदैन” । यसरी भएको व्याख्या र स्थापित सिद्धान्तभन्दा अहिले फरक दृष्टिकोण राख्नुपर्ने कुनै उचित कारण देखिँदैन ।

२२. “राजनीतिक स्थिरताका लागि निर्वाचन अनिवार्य छ; राजनीतिक हिसाबले कुनै परिणाम दिनै नसक्ने अवस्थाको प्रतिनिधिसभाको निरन्तरता निरर्थक छ; प्रतिनिधिसभाको पुनःस्थापनाको कुरा गर्नु मुलुकलाई थप अन्योल, अस्थिरता र राजनीतिक अराजकतामा धकेल्नु हो ; यस्तो विषयमा अदालत प्रवेश गर्नु हुँदैन; जन अनुमोदनको लागि जनतामा जाने विषय राजनीतिक विषय हो” भनी प्रत्यर्थीमध्येका सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले पेस गर्नुभएको लिखित जवाफमा जिकिर गरिएको देखियो । त्यसैले यस पक्षमा पनि संवैधानिक तथा कानूनी स्थिति सम्बन्धमा केही कुरा उल्लेख गर्नुपर्ने हुन आएको छ ।

२३. राजनीतिक प्रश्नसम्बन्धी विषयमा यस अदालतबाट भएका पूर्व व्याख्या वा प्रतिपादित सिद्धान्ततर्फ दृष्टि-गोचर हुन आवश्यक छ । अधिवक्ता रविराज भण्डारी वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री मनमोहन अधिकारीसमेत भएको विवादमा⁵⁸ विघटन र राजनीतिक प्रश्नका कुरामा प्रसस्तै मार्ग निर्देश गरिएको देखिन्छ । उक्त विवादका सन्दर्भमा यस अदालतले प्रतिपादन गरेको सिद्धान्त निम्नअनुसार उद्धृत गरिएको छ:

“प्रतिनिधिसभाको विघटनसम्बन्धी सबै प्रश्नहरू राजनीतिक प्रश्नहरू नै हुन्छन् भनेर अदालतले तत्सम्बन्धी कुनै पनि विवादलाई अदालतमा प्रवेश गर्न नदिने वा तत्सम्बन्धी अन्य प्रश्नहरू जे जस्तो प्रकृतिका भएपनि त्यसमा कुनै विचारै नगर्ने भन्ने दृष्टिकोण अपनाउन मिल्दैन । संविधान

58 अधिवक्ता रविराज भण्डारी वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री मनमोहन अधिकारीसमेत; उत्प्रेषणयुक्त परमादेश; आदेश मिति: २०५२/५/१२ ।

एउटा राजनीतिक लिखतको साथै कानूनी लिखत पनि भएकोले संविधानअन्तर्गतका विवादहरूमा राजनीतिक प्रश्नहरू पनि विवादको विषय बन्दछन् । कार्यपालिका वा व्यवस्थापिकाको संविधान प्रदत्त अधिकारसँग सम्बन्धित भएको कारणले मात्र तत्सम्बन्धी सबै प्रश्नहरू राजनीतिक प्रश्न हुँदैन । विवादमा उपस्थित संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नसँग राजनीतिक प्रश्न पनि गाँसिएको अथवा संवैधानिक विवादलाई राजनीतिक रङमा रङ्गाइएको कारणले पनि संवैधानिक वा कानूनी वैधताको प्रश्न राजनीतिक प्रश्नमा रूपान्तरित हुने पनि होइन । त्यसैले कुनै पनि संवैधानिक विवादमा राजनीतिक प्रश्नहरूका अतिरिक्त संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नहरू पनि मुछिएका छन् र विवादको निरूपणको लागि ती संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नहरूको निरूपण हुनु आवश्यक देखिन्छ भने राजनीतिक प्रश्नसम्बन्धी अवधारणालाई अघि सारेर यस अदालतले संवैधानिक र कानूनी प्रश्नको निर्णय गर्ने आफ्नो संवैधानिक अभिभारालाई पन्छाउन पनि मिल्दैन । त्यस अवस्थामा यस अदालतले राजनीतिक प्रश्नहरूलाई अलग पन्छाएर संवैधानिक र कानूनी प्रश्नहरूको निर्णय गर्नु नै संविधानको व्यवस्था र भावनाअनुरूप हुन्छ । त्यस्तो स्थितिमा संविधान वा कानूनको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकारीको रूपमा संविधानले यस अदालतलाई सुम्पेको अधिकार र अधिकारक्षेत्रलाई सीमित वा कुण्ठित गर्ने अवधारणाको रूपमा राजनीतिक प्रश्नसम्बन्धी अवधारणाको उपयोग गर्नु कदापि संविधानसम्मत हुँदैन । राजनीतिक प्रश्नको अवधारणा वस्तुतः अदालतको

अधिकारलाई सीमित वा कुण्ठित गर्नको लागि संविधान वा कानूनले नै परिभाषित गरेको कुनै अवधारणा नभएर न्यायपालिकाले स्वयं प्रतिपादित गरेको एउटा सैद्धान्तिक अवधारणा हो । यसको एउटै प्रयोजन संवैधानिक अङ्गहरूका बिच अनावश्यक द्वन्द्व र टकरावको स्थितिको सिर्जना हुन नदिई ती सबै अङ्गहरूले आफ्नो-आफ्नो कार्य क्षेत्र र अधिकारको प्रयोग स्वतन्त्रतापूर्वक गर्न सकुन् भन्ने हो । त्यसको अर्थ अदालतसमक्ष विचाराधीन विवादहरू कार्यपालिका वा व्यवस्थापिकाले गरेको निर्णयसँग सम्बन्धित छन भन्दैमा अदालतले त्यसबाट पन्छने दृष्टिकोण लिनुपर्छ भन्ने होइन । यो अदालत संविधान र प्रचलित नेपाल कानूनको अन्तिम व्याख्याता हो । कुनै पनि विवादमा उठेका कानूनी वा संवैधानिक प्रश्नहरूको निर्णय गर्ने सम्बन्धमा यो अदालतले सम्बद्ध कानूनी वा संवैधानिक प्रावधानहरूमा के व्यवस्था भएको छ र ती कानूनी वा संवैधानिक प्रावधानहरूको अर्थ के हो भन्ने कुराको अन्तिम रूपमा निर्णय गर्ने अधिकार संविधानले यो अदालतलाई प्रदान गरेको छ । वस्तुतः विभिन्न संवैधानिक अङ्ग, निकाय वा पदाधिकारीलाई संविधानले के कस्ता अधिकारहरू प्रदान गरेको छ र त्यस्तो कुनै अङ्ग, निकाय वा पदाधिकारीले गरेको कुनै कार्य संवैधानिक वा कानूनी व्यवस्थाको प्रतिकूल छ वा छैन भन्ने कुराको जाँचबुझ गर्ने तथा कसैलाई संविधान र कानूनले तोकेको कार्यक्षेत्र र अधिकारको सीमालाई अतिक्रमण गर्न नदिई संविधानको संरक्षण गर्नु यस अदालतको कर्तव्य नै हो । त्यसैले संविधानअन्तर्गत अधिकारको प्रयोग गरेर गरिएका जुनसुकै कार्यको संवैधानिक

वैधता जाँचबुझ गर्ने धारा ८८ को उपधारा (१) र (२) ले यस अदालतलाई असाधारण अधिकारहरू प्रदान गरेको पनि छ” ।

२४. अधिवक्ता श्यामकुमार खत्रीसमेत वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री शेरबहादुर देउवासमेत भएको विवादका सन्दर्भमा⁵⁹ पनि यस अदालतबाट राजनीतिक विवादको विषयमा केही व्याख्या भएको देखिन्छ । उक्त विवादका सन्दर्भमा निम्न कुरा उल्लेख गरिएको छ:

“संविधान एउटा राजनीतिक एवं कानूनी लिखत पनि भएकोले संविधानअन्तर्गतका विवादहरूमा राजनीतिक प्रश्नहरूका साथै संवैधानिक वैधताका प्रश्नहरू पनि समावेश भएको अवस्थामा त्यस्ता प्रश्नहरूको निरूपणका लागि अदालतले आफ्नो संवैधानिक जिम्मेवारीलाई पन्छाउन मिल्दैन । कानूनी एवं संवैधानिक प्रश्नबाहेकका अन्य राजनीतिक प्रश्नहरू (Political Question Doctrine) निहित भएको विवादको न्यायिक निरूपण हुन सक्दैन (Baker v. Carr 1962, 369 US 186) भन्ने सिद्धान्तको विकासद्वारा अदालतले केवल संवैधानिक एवं कानूनी मापदण्डभित्रका विवादहरू (Judicially manageable standard) को मात्र निरूपण गर्दछ । संविधान एवं कानूनको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकारीको रूपमा संविधानले सर्वोच्च अदालतलाई स्वीकार गरेको छ । प्रस्तुत मुद्दामा संविधानको धारा

३६(१), धारा ५३(१), धारा ५३(४) र सङ्कटकालीन अधिकारसम्बन्धी धारा ११५ को समेत व्याख्या गर्ने प्रश्नहरू उठाइएकोले प्रतिनिधिसभा विघटनसम्बन्धी विषय प्रस्तुत सन्दर्भमा राजनीतिक विवाद मात्र नभई संवैधानिक प्रश्न पनि निहित भएको देखिँदा अदालतको न्यायिक पुनरावलोकनकै विषयभित्र पर्न आएको मान्नुपर्ने हुन्छ” ।

२५. देवप्रसाद गुरुङसमेतका रिट निवेदनहरूका सिलसिलामा⁶⁰ यस अदालतबाट आदेश हुँदा निम्न बेहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ:

“संविधानमा न्यायिक निरूपणको विषय हुँदैन भनी प्रस्ट शब्दमा अन्यथा व्यवस्था गरेको विषयका कुरामा बाहेक संविधानमा रहेका कुनै प्रावधानको प्रयोग र व्याख्यासम्बन्धी प्रश्न उठाई अदालतमा प्रवेश गरिएको अवस्थामा त्यस प्रकारका प्रश्नहरूको निरूपण गर्नु यस अदालतको कर्तव्य नै बन्दछ । केवल राजनीतिक महत्त्व वा राजनीतिक क्रियाकलाप भन्ने जस्ता कुराको आवरणमा संविधानद्वारा निर्धारित सीमा वा परिधि नाघेको भनी उठाएको प्रश्नहरूको निरूपण गर्न पन्छिने हो भने यस अदालतले संविधान प्रदत्त जिम्मेवारी पूरा नगरेको अवस्था सिर्जना हुन जान्छ” ।

२६. प्रतिनिधिसभा विघटनको विषयसँग राजनीतिक सम्बन्धहरू जोडिएका हुने भए पनि आधारभूत रूपमा यो संवैधानिक प्रावधानको अनुशरण भए-नभएको विषयसँग सम्बन्धित न्यायिक निरूपणयोग्य प्रश्न हो । विगतका दृष्टान्तहरू हेर्दा प्रतिनिधिसभा

59 अधिवक्ता श्यामकुमार खत्रीसमेत वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री शेरबहादुर देउवासमेत; २०५९ सालको रिट नं. ३५४२; निर्णय मिति: २०५९/४/२१ (यस अदालतका ११ जना न्यायाधीशहरू संलग्न इजलासबाट भएको आदेश)

60 निवेदक देवप्रसाद गुरुङसमेत प्रत्यर्थी राष्ट्रपतिको कार्यालयसमेत, ०७७-WC-००३७; मिति २०७७/११/११ मा भएको आदेश ।

विघटनको विषय केवल राजनीतिक विषय मात्र नभएर संविधानको व्याख्या र प्रयोगसम्बन्धी न्यायिक निरूपणयोग्य विषय हो भनी यस अदालतबाट व्याख्या भइसकेको देखिन्छ। यस कुरामा अहिले अन्यथा फरक धारणा वा दृष्टिकोण राख्नुपर्ने कुनै उचित कारण प्रस्तुत हुन आएको देखिँदैन। संविधानले देशको राजनीतिक संस्था, संरचना, गतिविधि र राज्य-सञ्चालन-विधि निर्धारण गर्ने भएकाले राजनीतिसँग अवश्य नै यसको सम्बन्ध रहेको हुन्छ। संविधानअन्तर्गत नै राजनीति सञ्चालित हुने भएकाले यसमा राजनीतिक सम्बन्ध देखिनु स्वाभाविक पनि छ। तर संविधान केवल राजनीतिक दस्तावेज मात्र नभएर यो कानूनमध्येको मूल कानून पनि हो। संविधानमा रहेका प्रावधानको प्रयोग र पालनासम्बन्धी प्रश्नलाई राजनीतिक विवादको आवरण दिएर न्याय निरूपण गर्नबाट पन्छिनु यस अदालतका लागि शोभनीय विषय हुँदैन। संविधान स्वयम्ले प्रस्ट शब्दमा न्यायिक निरूपणको विषय हुँदैन भनी बाहेक गरेको कुरामा सामान्यतया: अदालत प्रवेश पनि गर्दैन⁶¹। कुनै विषय न्यायिक निरूपण-योग्य हो वा होइन भन्ने कुराको निरूपण स्वयं अदालतबाट नै हुने कुरा पनि यस प्रसङ्गमा स्मरणीय छ। संविधानमा रहेका कुनै प्रावधानको प्रयोग र व्याख्यासम्बन्धी प्रश्न उठाई अदालतमा प्रवेश गरिएको अवस्थामा त्यस प्रकारका प्रश्नहरूको निरूपण गर्नु यस अदालतको कर्तव्य नै बन्दछ। राजनीतिक महत्त्व, राजनीतिक सम्बन्ध वा राजनीतिक क्रियाकलाप जस्ता कुराको आवरणमा संविधानद्वारा निर्धारित सीमा वा परिधि नाघेको भनी उठाइएका प्रश्नहरूको निरूपण गर्नबाट

पन्छिने हो भने यस अदालतले नियन्त्रण र सन्तुलनको संवैधानिक जिम्मेवारी पूरा नगरेको हुन जान्छ। विघटनसम्बन्धी प्रश्न संविधानको पालनासँग प्रत्यक्षतः सम्बन्धित भएकाले यसलाई राजनीतिक प्रश्नको आवरण दिएर यस विषयमा अदालतले प्रवेश गर्नु हुँदैन भन्नु युक्तिसङ्गत देखिँदैन।

२७. प्रतिनिधिसभाको निरन्तरता वा विघटनको कुरामा राजनीतिक अर्थ र सम्बन्धहरू रहनु स्वाभाविक छ। तर यही सम्बन्धको कुरालाई प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने संविधानअनुकूलको पर्याप्त कारण वा तर्क मान्न मिल्ने देखिँदैन। अहिले यस अदालतले हेर्ने भनेको हाल प्रचलनमा रहेको संविधानमा रहेका प्रावधानहरू नै हुन्। संविधानले अनुमति नदिएको कुरामा आवश्यकता, व्यावहारिकता वा औचित्यलाई मात्र हेरेर यस अदालतले विवादको निरूपण गर्न मिल्दैन। संविधान वा कानूनमा रहेका प्रावधानलाई अनदेखा गरेर वा एकातिर पन्छाएर आवश्यकता, व्यावहारिकता वा औचित्यका जिकिरलाई मान्यता दिएर विवादको निरूपण गर्न थालियो भने त्यसको परिणामस्वरूप स्वेच्छाचारिताले नै प्रस्रय पाउने खतरा रहन्छ। संविधानमा अभिव्यक्त शब्द, वाक्य वा भावलाई एकातर्फ पन्छाएर व्यावहारिकता, राजनीतिक स्थायित्व जस्ता तर्कका आधारमा निष्कर्षमा पुग्नु न्यायिक मूल्य, मान्यता, सिद्धान्त र प्रचलनअनुकूल पनि हुँदैन। संविधानले आत्मसात् गरेका आदर्श र अभीष्ट प्राप्तिका लागि सम्म आवश्यकता, व्यावहारिकता वा औचित्य जस्ता कुराहरू व्याख्याको सन्दर्भमा सहयोगी बन्न सक्तछन्।

२८. कुनै राजनीतिक परिणाम दिन सक्तछ वा सक्तैन भन्ने आधारमा प्रधानमन्त्रीको तजबिजमा प्रतिनिधिसभाको विघटन गर्न पाउने छुट नेपालको संविधानको कुनै पनि धारा वा उपधाराले दिएको देखिँदैन। जनताद्वारा निर्वाचित प्रतिनिधिसभाको पुनर्स्थापना हुँदा मुलुक थप अन्योल, अस्थिरता

61 उदाहरणका लागि नेपालको संविधानको भाग ४ (राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व) मा लेखिएका कुनै विषय कार्यान्वयन भए वा नभएको सम्बन्धमा धारा ५५ अनुसार अदालतमा प्रश्न उठाउन मिल्दैन, धारा १०३ को उपधारा (१), (२), (५) तथा धारा १८७(५) बमोजिमका सङ्घीय संसद् वा प्रदेश सभाको विशेषाधिकार सम्बन्धमा धारा १३३ को उपधारा (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यअनुसार पनि अदालतमा प्रश्न उठाउने गरिँदैन।

र राजनीतिक अराजकतामा धकेलिन पुग्दछ भन्ने कुरा स्वयम्मा आत्मनिष्ठ र अमूर्त निष्कर्ष हो । जन-निर्वाचित विधायिकालाई कार्यकारिणीको तजबिज वा स्वविवेकमा विघटन गरेर राजनीतिक अस्थिरता, अन्योलता वा अराजकता हटाउन सकिन्छ भन्ने तर्कको अन्तर्यमा रहेको अभीष्ट बुझ्न कठिन देखिन्छ । प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल पूरा नहुँदै राजनीतिक स्थिरता जस्ता कारण देखाएर विघटन गर्ने र निर्वाचनगराउने छुट संविधानले दिँदैन । प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूलाई सार्वभौम जनताले पाँच वर्षका लागि आफ्नो प्रतिनिधिको हैसियतमा शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्ने आदेश र अख्तियारी दिएर पठाएका हुन् । यसरी जनताबाट पाएको आदेश र अख्तियारीको पालना नगरी पाँच वर्षको अवधि नपुग्दै बिचैमा प्रतिनिधिसभा विघटन गरी पुनः जनतामा जाने कुरा संविधानमा अन्तर्निहित भावना र निर्वाचनको माध्यमबाट प्रकट भएको जनादेश अनुकूल हुँदैन । जनताको ताजा अभिमतका लागि निर्वाचनमा जाने कुरा अवश्य नै लोकतान्त्रिक विधि हो । तर लोकतान्त्रिक विधिको प्रयोग वा अनुशरण गर्ने कुराका पनि विधि र पद्धति छन् । राजनीतिक समन्वय, समझदारी, सद्भाव, सहिष्णुता, सहकारिता र सहकार्यका कुरामा देखा परेका समस्याहरूको पटाक्षेपस्वरूप “लोकतान्त्रिक विधि”, “जनताको ताजा अभिमत” भनी भइरहेको प्रतिनिधिसभालाई असामयिक रूपमा विघटन गरेर निर्वाचनमा जाने छुट वर्तमान संविधानले दिँदैन । संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम वैकल्पिक सरकार गठन हुन नसकेको अवस्थाका कुरामा बाहेक अन्य कुनै आधार वा कारणबाट कार्यावधि बाँकी रहेको प्रतिनिधिसभाको विघटन हुन नसक्ने भएकाले राजनीतिक औचित्यसँग जोडिएका अन्य तर्क, आधार वा कारणहरूको वर्तमान संविधानमा रहेको प्रावधानका दृष्टिले कुनै औचित्य र सान्दर्भिकता नै देखिँदैन ।

२९. यस प्रसङ्गमा अर्को पनि विचारणीय

पाटो छ । राज्यका प्रत्येक अङ्गले आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्दा संविधान र कानूनद्वारा निर्धारित सीमाभित्र रहनु पर्दछ । अर्को अङ्गलाई निषेध गर्ने वा निष्प्रभावी तुल्याउने कुराले शक्तिपृथकीकरण तथा नियन्त्रण र सन्तुलनको सिद्धान्तको प्रयोग र पालनामा अनुचित अवरोध पैदा हुन जान्छ । लोकतान्त्रिक सरकार भन्नाले सीमित सरकार (Limited Government) हो भन्ने मानिन्छ । संविधानले अनुमति नदिएको कुरामा कार्यकारिणी अधिकारको प्रयोग हुन सक्तैन । संसदीय प्रजातन्त्र तथा शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्तको प्रयोग गर्ने शैली, तरिका वा मोडल पनि प्रचलनमा रहेको संविधानको सापेक्षतामा नै अनुशरण गरिन्छ । नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा “जनताको प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली” लगायतका “लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यतामा आधारित” राष्ट्र निर्माण गर्ने उद्देश्यले संविधान जारी गरिएको कुरा अभिव्यक्त भएको छ । यो संविधानमा संसदीय लोकतन्त्रका आधारभूत विशेषताहरूलाई आत्मसात् गर्दै परम्परागत अभ्यासभन्दा केही भिन्न र मौलिक विशेषताहरू पनि समावेश गरिएको देखिन्छ । विगतको तुलनामा संसद्लाई अपेक्षाकृत बढी स्वतन्त्र, दिगो र सबै प्रकारका राजनीतिक समस्याहरूको निकास दिने आधिकारिक थलोको रूपमा खडा गरिएको देखिन्छ । वर्तमान संविधानले गरेको परिवर्तित व्यवस्थामध्ये विधायिकी अङ्गको स्थायित्व कायम राख्ने र सरकार प्रमुखको स्वेच्छामा प्रतिनिधिसभाको विघटन हुन नसक्ने कुरा प्रस्तुत विवादको सन्दर्भमा विशेष रूपमा स्मरणीय र विचारणीय देखिन्छन् । यस प्रकारका वस्तुतथ्यलाई अनदेखा गरेर प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने तजबिजी अधिकारको दाबी गर्नु मनासिब देखिँदैन ।

३०. प्रतिनिधिसभा विघटनको कारणमा सरकारमा रहेको राजनीतिक दलको आन्तरिक समस्यालाई समेत अगाडि सारिएको देखिन्छ ।

राजनीतिक दलभिन्न जेसुकै आन्तरिक समस्या भएपनि त्यस प्रकारका दलीय आन्तरिक समस्यालाई प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने वैध कारण मान्न सकिँदैन। ताजा जनादेशको नाउँमा आफ्नो सुविधार इच्छा अनुकूल जहिलेसुकै र जुनसुकै कारणबाट निर्वाचन गर्ने गराउने कुरालाई संविधानले स्वीकृति दिँदैन। ताजा जनादेश प्राप्त गर्ने समयावधि निर्धारित छ। नेपालको संविधानको धारा ७६(७) को अवस्थामा बाहेक प्रत्येक पाँच वर्षमा ताजा जनादेश प्राप्त गर्नुपर्ने हुन्छ। प्रतिनिधिसभाका निर्वाचित सदस्यहरूलाई पाँच वर्षको एक कार्यावधिका लागि ताजा जनादेश प्राप्त जनप्रतिनिधिहरू मान्नुपर्दछ। संविधानमा रहेको प्रावधान प्रतिकूल ताजा जनादेश भनी असामयिक रूपमा प्रतिनिधिसभा विघटन गर्नु संविधानअनुकूल हुँदैन। वर्तमान संविधानले राजनीतिक दलहरूका बिच उच्चतम समझदारी र सहकार्यको अपेक्षा राख्दछ र राजनीतिक समस्याको समाधान समझदारीका आधारमा गर्नुपर्ने र शासन प्रणालीमा स्थायित्व कायम हुनुपर्ने मान्यतासमेत आत्मसात् गरेको देखिन्छ। यस अवस्थामा प्रतिनिधिसभा विघटन हुनु संविधानले निर्धारण गरेको सीमा, परिधि तथा आत्मसात् गरेको राजनीतिक दर्शनका दृष्टिले मनासिब देखिँदैन।

३९. निर्वाचन सबैभन्दा अग्रगामी र लोकतान्त्रिक विधि हो भनी प्रत्यर्थीको तर्फबाट प्रतिनिधिसभाको विघटन गरी निर्वाचन मिति तोकिएको कुराको औचित्य प्रमाणित गर्न खोजिएको देखिन्छ। निश्चय नै लोकतन्त्रमा आवधिक निर्वाचन हुनु पर्दछ। निर्वाचन हुनु लोकतन्त्रको आधारभूत विशेषता नै हो। तर निर्वाचन वा जनताको अभिमतको नाउँमा जहिलेसुकै पनि राजनीतिक वा शासकीय सुविधाको लागि संविधानको भावना र मर्म प्रतिकूल हुने गरी प्रतिनिधिसभा विघटन गर्नु मनासिब हुँदैन। सरकार गठनको संवैधानिक विकल्प कायम रहेसम्म संविधानले तोकेबमोजिमको कार्यावधि बाँकी रहेको

प्रतिनिधिसभालाई कायम राख्नु वा निरन्तरता दिनु नै संविधानसम्मत हुन्छ। निर्वाचन लोकतान्त्रिक विधि हो भन्ने कुराको आडमा सार्वभौम जनताका प्रतिनिधिहरूले सरकारको विकल्प खोज्न पाउने वैधानिक अधिकारमा असर पर्ने गरी अर्थात् संविधानले निर्धारित गरेका सर्त प्रतिकूल हुने गरी भइरहेको प्रतिनिधिसभालाई विघटन गर्ने र नयाँ जनादेशको खोजी गर्ने कुराको न्यायिक औचित्य प्रमाणित हुन सक्दैन।

३२. नेपालको संविधानको धारा ७६(५) मा उल्लेख भएको प्रतिनिधिसभाको “कुनै सदस्यले प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेमा” भन्ने वाक्यांशको अर्थ, प्रयोजन वा अभिप्रायकै सेरोफेरोमा प्रस्तुत विवाद केन्द्रित रहेको हुँदा अब सोसम्बन्धी प्रश्नको निरूपण गर्नु आवश्यक हुन आएको छ। मिति २०७८/२/७ गते माननीय श्री शेरबहादुर देउवाको नेतृत्वमा सरकार गठन गर्न भनी ने.क.पा. एमालेका प्रतिनिधिसभाका २६ जना सदस्यहरूसहित कुल १४९ जना सदस्यहरूले हस्ताक्षर गरी राष्ट्रपति कार्यालयमा दाबी-पत्र (निवेदन) पेस गरिएको कुरामा विवाद छैन। स्वयं राष्ट्रपतिको कार्यालयको मिति २०७८/२/७ को विज्ञप्तिमा पनि यो तथ्य उल्लेख भएको देखिन्छ। यो संख्या प्रतिनिधिसभामा तत्काल कायम रहेको सदस्यहरूको बहुमत संख्या हो भन्ने कुरामा पनि विवाद देखिँदैन। यसरी संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम सरकार गठनको पक्षमा सहमति (विश्वास) जनाई हस्ताक्षरसमेत गरी दाबी-पत्र (निवेदन) पेस भएको कुरालाई प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेको भनी मान्नुपर्ने देखिन्छ⁶²। बहुमत सदस्यको हस्ताक्षर पेस हुन आउनु

62 “Without highly cogent material, it would be wholly irrational for constitutional authority to deny the claim made by a majority to form the Govt.” भनी Rameshwar Prasad V. Union of India, AIR 2006 SC 980 को विवादमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गरेको कुरा पनि यहाँ स्मरणीय

स्वयम्मा नै “प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार” हो । यसरी विश्वास रहेको आधार पेस गर्ने सन्दर्भमा कुनै राजनीतिक दलको तर्फबाट सहमति प्रदान गरिएको छ भने त्यो पनि ग्रहणयोग्य तथ्य बन्दछ । तर यस प्रकारको दलीय सहमति हुनु अनिवार्य सर्तको रूपमा रहेको भने देखिँदैन । प्रतिनिधिसभाका कुनै पनि सदस्यले संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम समर्थन जनाउन वा कसैको पक्षमा विश्वास व्यक्त गर्न पाउने नै हुन्छ । यसरी विश्वास जनाउने वा दाबी पेस गर्ने सन्दर्भमा कुनै कुरामा यदि कुनै संशयको अवस्था थियो भने पनि सो कुराको सामान्य तवरबाट नै प्रारम्भिक रूपमा परीक्षण गर्न सकिने देखिन्छ । यो नै सामान्य र स्वाभाविक प्रक्रिया पनि हो^{६३} । तर विवादित विघटनको सन्दर्भमा त्यस प्रकारको विधिसङ्गत प्रक्रिया अपनाइएको देखिन नआएबाट १४९ जनाको समर्थनसहित दाबी परेको कुरामा सम्माननीय राष्ट्रपति विश्वस्त रहनुभएको मान्नुपर्ने अवस्थासमेत देखिन्छ ।

३३. प्रतिनिधिसभाको कुनै सदस्यले प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिको लागि प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने वा नसक्ने के हो भन्ने कुराको निरूपण गर्ने आधिकारिक निकाय भनेको स्वयम् प्रतिनिधिसभा नै हो । प्रतिनिधिसभाबाहेक अन्य कुनै निकाय वा पदाधिकारीबाट विश्वास रहेको वा नरहेको प्रश्नको अन्तिम रूपमा निरूपण गर्न मिल्दैन । राष्ट्रपतिबाट धारा ७६(५) बमोजिम “विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार” प्रस्तुत भएको वा नभएको कुराको प्रारम्भिक अवस्था (prima facie facts) सम्म हेरिने हो । प्रारम्भिक तथ्यहरूबाट विश्वास

रहेको कुरा प्रस्तुत हुन आएको अवस्थामा त्यसलाई राष्ट्रपतिले अस्वीकार गर्न मिल्दैन । तर प्रस्तुत विवादका सन्दर्भमा हेर्दा निवेदकमध्येका श्री शेरबहादुर देउवाप्रति विश्वास जनाउने प्रतिनिधिसभाका ने.क.पा. एमाले र जनता समाजवादी पार्टी सम्बद्ध केही सदस्यहरूउपर राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ बमोजिम कारबाही हुने (सांसद् पदबाट हटाउने) आशयले पत्राचार गरिएको भन्ने आधारमा असान्दर्भिक र कानून प्रतिकूल तर्क गरी निजहरूले गरेको हस्ताक्षरको विषयमा प्रश्न उठाई धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्न इन्कार गरिएको पाइयो । उल्लिखित कुनै पनि सदस्यउपर संविधानको धारा ८९(ड) तथा राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को परिच्छेद ६ (दफा ३० देखि ३६) बमोजिम कारबाही र सजाय भएको देखिँदैन । निजहरूले कानूनतः दल त्याग गरेको र निजहरू कसैको सदस्य पद रिक्त भएको देखिँदैन । प्रतिनिधिसभाको सदस्य पदबाट विधिवत् रूपमा नहटेसम्म निजहरूले प्रतिनिधिसभाको सदस्यको हैसियतमा अधिकार र कर्तव्यको प्रयोग र पालना गर्न पाउने अवस्था रहन्छ । सम्बन्धित राजनीतिक दल, संसदीय दल तथा संसद्बाट कानूनबमोजिम प्रक्रिया पूरा गरी पद रिक्त नगरिएको स्थितिमा असम्बद्ध प्रमाण र असान्दर्भिक तर्क अगाडि सारेर सम्माननीय राष्ट्रपतिको तहबाट गरिएको निर्णयलाई संविधानअनुकूल मान्न मिल्दैन ।

३४. नेपालको संविधानको धारा ८५ मा प्रतिनिधिसभाको कार्यकालसम्बन्धी निम्नानुसारको प्रावधान रहेको देखिन्छः

धारा ८५ - (१) “यस संविधानबमोजिम अगावै विघटन भएकोमा बाहेक प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल पाँच वर्षको हुने छ ।

(२) उपधारा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सङ्कटकालीन अवस्थाको घोषणा वा आदेश लागु रहेको अवस्थामा

छ ।
63 प्रत्यर्थीहरूको तर्फबाट लिइएको जिकिरमा रिट निवेदकहरूसमेतका १४९ जनाले सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष पेस गर्नुभएको दाबी-पत्रमा टिपेक्स लगाइएको, काटकुट गरेको, रीत नपुगेको, शंकास्पद रहेको आदि भनी उल्लेख गरिएको देखिन्छ । विवादको प्रकृतितर्फ विचार गर्दा यस प्रकारको नितान्त प्राविधिक र न्यायिक दृष्टिले औचित्यहीन जिकिरको कुनै अर्थ नदेखिँदा सो सम्बन्धमा थप व्याख्या र विवेचना गरिरहनुपर्ने आवश्यकता रहेन ।

सङ्घीय ऐनबमोजिम प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल एक वर्षमा नबढ्ने गरी थप गर्न सकिने छ ।

(३) “उपधारा (२) बमोजिम थप गरिएको प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल सङ्कटकालीन अवस्थाको घोषणा वा आदेश खारेज भएको मितिले छ महिना पुगेपछि स्वतः समाप्त हुने छ” ।

३५. नेपालको संविधानको धारा ८५ मा रहेका उपर्युक्त प्रावधानहरूमध्ये उपधारा (२) र (३) मा रहेका सङ्कटकालीन अवस्थाको घोषणा भएको समयमा आकर्षित हुन सक्ने प्रावधानको हाल यस विवादका क्रममा कुनै सान्दर्भिकता नदेखिएकाले सोतर्फ थप विवेचना गरिरहन परेन । प्रस्तुत विवादका सन्दर्भमा धारा ८५(१) को प्रावधान महत्त्वपूर्ण र सान्दर्भिक देखिन्छ । उक्त धारा ८५(१) मा “यस संविधानबमोजिम अगावै विघटन भएकोमा बाहेक प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल पाँच वर्षको हुने छ” भनी उल्लेख भएकोबाट सामान्यतयाः प्रतिनिधिसभाको कार्यकाल पाँच वर्षको हुने कुरा प्रस्ट नै छ । उक्त उपधारामा प्रयुक्त “**यस संविधानबमोजिम अगावै विघटन भएकोमा बाहेक**” भन्ने वाक्यांशको अर्थ वा प्रयोजन हेरिनु यस प्रसङ्गमा महत्त्वपूर्ण छ । यस प्रावधानअनुसार पाँच वर्षअगावै पनि प्रतिनिधिसभाको विघटन हुन सक्तछ, तर त्यस्तो विघटन “संविधानबमोजिम” नै गरिएको हुनुपर्दछ । यो संविधानद्वारा नै निर्धारण गरिएको सर्त हो ।

३६. अब नेपालको संविधानबमोजिम “**अगावै विघटन**” हुन सक्ने अवस्था कुन रहेछ भन्ने सन्दर्भमा संविधानमा रहेका समग्र प्रावधान अध्ययन गरी हेर्दा सङ्घीय संसद्को प्रतिनिधिसभा विघटन हुने अवस्थाका सम्बन्धमा धारा ७६ को उपधारा (७) बाहेक अन्यत्र विघटनसम्बन्धी प्रावधान रहेको पाइएन । उक्त धारा ७६(७) मा “उपधारा (५) बमोजिम

नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा वा प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेमा प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राष्ट्रपतिले प्रतिनिधिसभा विघटन गरी छ महिनाभित्र अर्को प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन सम्पन्न हुने गरी निर्वाचनको मिति तोक्ने छ” भनी उल्लेख भएको देखिन्छ । प्रस्तुत विवादका सन्दर्भमा हेर्दा संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्त भएको अवस्था नदेखिँदा निजले विश्वासको मत प्राप्त गर्न सकेको वा नसकेको भन्ने विषय अहिले सान्दर्भिक हुन आएन । संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम “प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेमा” भन्ने वाक्यांशको सन्दर्भमा विवादित प्रश्नको निरूपण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

३७. संविधानको धारा ७६(७) मा रहेको प्रावधान आकर्षित हुन धारा ७६(५) बमोजिमको सर्त पूरा हुनु वा सोबमोजिमको अवस्था विद्यमान रहेको देखिनु अनिवार्य छ । धारा ७६(५) बमोजिमको सर्त पूरा नभएको वा सोबमोजिमको अवस्था विद्यमान नरहेको अवस्थामा धारा ७६(७) बमोजिम प्रतिनिधिसभा विघटन हुन सक्तैन । धारा ७६(५) मा “उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा उपधारा (२) बमोजिमको कुनै सदस्यले प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेमा राष्ट्रपतिले त्यस्तो सदस्यलाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने छ” भनी उल्लेख भएको देखिन्छ । प्रस्तुत विवादको सन्दर्भमा हेर्दा प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त श्री के.पी. शर्मा ओलीले प्रतिनिधिसभाबाट मिति २०७८/१/२७ मा बहुमत सदस्यको विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसक्नु भएको (अर्थात् हाल कायम रहेको कुल २७१ सदस्यमध्ये विश्वास छ भन्ने पक्षमा केवल ९३ मत रहेको) कुरामा कुनै विवाद छैन । यसरी २०७८/१/२७ गते नै प्रतिनिधिसभाको विश्वास गुमाएको कुरा प्रमाणित भएको अवस्थामा तीन दिनपछि अर्थात् २०७८/१/३०

गते वहाँ नै पुनः प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त हुनु भएको देखिन्छ । यसपछि सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले मिति २०७८/२/६ मा सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष “संविधानको धारा ७६ को उपधारा (४) बमोजिम तिस दिनभित्र प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्नेमा हाल विकसित राजनीतिक परिस्थितिमा संविधानको धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिमको मौजूदा सरकारलाई विश्वासको मत प्राप्त हुने दहो राजनीतिक आधार नदेखिएको, मिति २०७८/१/२७ भन्दा स्थितिमा तात्त्विक अन्तर नदेखिएको र मुलुकलाई अन्योलमा राख्न उचित नभएको हुँदा वैकल्पिक सरकार गठनका लागि मार्ग प्रशस्त गर्न उपयुक्त देखिएकोले नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्तिसम्बन्धी प्रक्रिया आरम्भ गर्न नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्बाट मिति २०७८/२/६ मा निर्णय भएको” भनी अनुरोध गर्नुभएको समेत देखियो । उपर्युक्तअनुसारको अनुरोध पत्र पेस भएपछि सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट सोही मिति २०७८/२/६ गते नै “नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्ति गर्ने प्रयोजनका लागि संवत् २०७८ साल जेष्ठ ७ गते साँझ ५.०० बजेसम्म प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गर्न” आह्वान गर्नुभएको पाइयो । यसरी गरिएको आह्वानअनुसार रिट निवेदकहरूमध्येका श्री शेरबहादुर देउवाप्रति विश्वास रहेको बेहोरा खुलाई प्रतिनिधिसभाका १४९ जना सदस्यहरूले सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष दाबी पेस गर्नुभएको देखिन्छ । यो संख्या तत्काल कायम रहेका प्रतिनिधिसभाका बहुमत सदस्य संख्या हो भन्ने कुरामा विवाद छैन । बहुमत सदस्यको समर्थन रहेको तथ्य पेस भएको कुरालाई “प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेको” भनी मान्नुपर्ने देखिन्छ । यसरी विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने पर्याप्त र मनासिब आधार प्रस्तुत गरिएको अवस्थामा त्यसलाई

मान्यता नदिई प्रतिनिधिसभा विघटन गरिएको अवस्था देखियो ।

३८. यस अदालतबाट मिति २०७७/११/११ मा भएको व्याख्याको सन्दर्भ उल्लेख गर्दै “विघटन सर्वोच्च अदालतको आदेशअनुरूप भएको छ” भनी प्रत्यर्थीमध्येका सम्माननीय प्रधानमन्त्रीको तर्फबाट जिकिर गरिएको पाइयो । तसर्थ, यस अदालतबाट मिति २०७७/११/११ मा प्रतिनिधिसभा विघटनसम्बन्धी सिफारिस तथा निर्णयहरू बदर भई सो सभा पुनर्स्थापना भएको सन्दर्भमा गरिएको व्याख्या र प्रतिपादित सिद्धान्तका सन्दर्भमा मिति २०७८ जेष्ठ ८ गते भएको प्रतिनिधिसभा विघटनसम्बन्धी प्रस्तुत विवादको स्थिति मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने हुन आएको छ । देवप्रसाद गुरुङसमेतको रिट निवेदनहरूका सिलसिलामा यस अदालतबाट “धारा ७६ को उपधारा (१), (२), (३) र (५) को समग्र बनोटलाई हेर्दा प्रधानमन्त्री नियुक्तिमा एकपछि अर्को प्रक्रिया अभ्यासगत रूपमा प्रतिनिधिसभाभित्र क्रियान्वयन हुँदै गई प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेको वा विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था सिर्जना भएमा त्यस्तो बाध्यात्मक अवस्थामा मात्र धारा ७६ को उपधारा (७) बमोजिम तत्काल बहाल रहेका प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा प्रतिनिधिसभा विघटन हुने संवैधानिक व्यवस्था रहेको देखिन्छ”^{६४} भनी व्याख्या भएको छ । नेपालको संविधानको धारा ७६ सँग सम्बन्धित प्रश्नमा नै व्याख्या भएको देखिँदा यसरी गरिएको व्याख्यालाई नजिरको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने अवस्था छ । उपर्युक्तअनुसार प्रतिपादित सिद्धान्तका दृष्टिले हेर्दा पनि विवादित विघटनलाई यस “अदालतको आदेशअनुरूप भएको छ” भनी मान्न मिल्ने देखिँदैन । प्रधानमन्त्री नियुक्ति हुने प्रक्रिया नै समाप्त नभएको; धारा ७६(५) बमोजिमको पूर्वावस्था कायम नै रहेको; र विश्वासको मत प्राप्त गर्ने

६४ निवेदक देवप्रसाद गुरुङसमेत प्रत्यर्थी राष्ट्रपतिको कार्यालयसमेत, ०७७-WC-००३७; मिति २०७७/११/११ मा भएको आदेश ।

अवस्था सिर्जना नै नभएको अवस्थामा विघटन गरिएको पाइयो। तसर्थ, पनि करिब तीन महिना अगाडि मात्र यही प्रतिनिधिसभा विघटनको विषयमा विवादको सुनुवाइ गरी यस अदालतबाट भएको व्याख्या र प्रतिपादित सिद्धान्त प्रतिकूल हुने गरी मिति २०७८/२/८ मा पुनः विघटन गरिएको कुरालाई स्वाभाविक रूपमा लिन मिल्ने देखिँदैन। यस अदालतबाट भएको पूर्व व्याख्याको दृष्टिले हेर्दा पनि मिति २०७८/२/८ को विघटन कार्य त्रुटिपूर्ण देखिन आयो।

३९. यस प्रसङ्गमा संविधानको धारा ७६(३) बमोजिम मिति २०७८/१/३० मा प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त हुनु भएका श्री के.पी. शर्मा ओलीले विश्वासको मत नलिनु भएको र वहाँले विश्वासको मत लिन सक्ने दह्रो राजनीतिक आधार नभएकोले वैकल्पिक सरकार गठनका लागि मार्ग प्रसस्त गरेको भनी मिति २०७८/२/६ गते सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष लिखित रूपमा अनुरोध गर्नु भएको सन्दर्भमा वहाँले धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि दाबी पेस गर्न पाउने हो वा होइन भन्ने विषयमा विचार गर्नुपर्ने देखिन्छ। वस्तुतः विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसक्नु र विश्वासको मत प्राप्त गर्ने प्रक्रियामा प्रवेश नगर्ने विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसक्ने कुरा स्वीकार गरी मार्ग प्रशस्त गर्नु धारा ७६(५) को प्रयोजनका लागि उस्तै अर्थात् समान परिणाम दिने कुरा हुन्। विकल्प खोज्ने भन्नुको अर्थ भइरहेको अवस्थाभन्दा भिन्न कुराको खोजी गर्ने कार्य हो भन्ने बुझिन्छ। मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७८/२/६ को निर्णय र सम्माननीय प्रधानमन्त्रीको सोही मितिको सिफारिसमा विकल्प खोज्ने भनिएको कुराको तात्पर्य कायम रहेको सरकारको ठाउँमा अर्को सरकार निर्माण गर्ने भन्ने नै हुन्छ। विकल्प खोज्नुपर्ने अवस्था नपरी वा धारा ७६(३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्ने अवस्था कायम रहेसम्म धारा ७६(५) प्रयोगमा आउने स्थिति नै आउँदैन। यस सन्दर्भमा

संविधानको धारा ७६(३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले धारा ७६(४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसक्ने भनी मार्ग प्रशस्त गर्नु भएको कुरालाई समर्पण, परित्याग वा असफलताको स्वीकारोक्ति भनी मान्नु तर्कपूर्ण हुने देखिन्छ। यस अवस्थाका प्रधानमन्त्रीलाई संविधानको धारा १०० बमोजिम विश्वासको प्रस्ताव पारित हुन नसकेका प्रधानमन्त्रीसह मान्नुपर्ने हुन्छ। यसरी धारा ७६(३) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्ति भई प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसक्ने तत्काल बहाल रहेका प्रधानमन्त्रीले धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्ति हुनका लागि दाबी गर्न पाउने अवस्था नै रहँदैन; निजले त्यस प्रकारको दाबी गर्न नै मिल्दैन। धारा ७६(५) को प्रावधान वैकल्पिक सरकार गठनको व्यवस्था हो। जसको विकल्पमा सरकार गठन हुने हो, निजैले पुनः सरकार गठनका लागि दाबी गर्नु तर्कपूर्ण देखिँदैन। यस प्रसङ्गमा संविधानको धारा ७६(५) मा रहेको “कुनै सदस्य” भन्नाले धारा ७६(३) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त भई प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत लिन नसकेका (वा विश्वासको मत लिन नसक्ने भनी स्वीकार गरेका) तत्काल बहाल रहेका प्रधानमन्त्रीबाहेकका प्रतिनिधिसभाका अन्य कुनै सदस्य भनी बुझ्नुपर्ने हुन्छ। यसरी हेर्दा मिति २०७८/२/७ गते प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि श्री के.पी. शर्मा ओलीले पेस गर्नुभएको दाबी नै संविधानअनुकूलको देखिन आउँदैन।

४०. विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेका प्रधानमन्त्रीले प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने सिफारिस गर्न मिल्दैन भनी बहसका क्रममा निवेदकतर्फका केही विद्वान् अधिवक्ताहरूले जिकिर प्रस्तुत गर्नुभएको पाइयो। विघटनका लागि सिफारिस कसले गर्ने अथवा कुन प्रक्रिया अपनाउने भन्ने विषयमा पनि स्पष्ट दृष्टिकोण अपनाउने आवश्यक देखिएको छ। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को सन्दर्भमा व्याख्या

हुँदा अल्पमतमा परेका प्रधानमन्त्रीले प्रतिनिधिसभाको विघटनका लागि सिफारिस गर्न नमिल्ने भन्ने दृष्टिकोण अपनाइएको देखिन्छ । तर अहिलेको संविधानको प्रावधान फरक किसिमको रहेको छ । यसका लागि संविधानको धारा ७६ को उपधारा (२) देखि उपधारा (७) सम्मका सबै प्रावधानलाई हेरेर सुसङ्गत अर्थ लगाउनुपर्ने हुन्छ । संविधानको धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा मात्र उपधारा (५) मा रहेको “प्रतिनिधिसभाको कुनै सदस्यले प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेमा” भन्ने प्रावधान आकर्षित हुने हो । सो प्रावधानबमोजिम “विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेमा” राष्ट्रपतिले त्यस्तो सदस्यलाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नु नै पर्ने हुन्छ । प्रतिनिधिसभाको कुनै सदस्यले “विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेमा” निजलाई प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त गर्न ईन्कार गर्न मिल्दैन । यसरी विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेका सदस्यले उपधारा (६) बमोजिम प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नु अनिवार्य हुन्छ । यस अवस्थामा प्रतिनिधिसभाको विघटन गर्न मिल्ने कुनै संवैधानिक आधार रहेको देखिँदैन । उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा वा सो प्रावधानअनुसार पनि प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेको अवस्थामा मात्र उपधारा (७) बमोजिम तत्काल कायम रहेका प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राष्ट्रपतिले प्रतिनिधिसभा विघटन गरी छ महिनाभित्र अर्को प्रतिनिधिसभाको निर्वाचन सम्पन्न हुने गरी निर्वाचनको मिति तोक्नुपर्ने हुन्छ । संविधानका प्रावधानहरूको बनौटका दृष्टिले हेर्दा प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गरेका प्रधानमन्त्रीले विघटनका लागि सिफारिस गर्न पाउने वा सिफारिस गर्न सक्ने कुनै अवस्था नै रहेको देखिँदैन । सङ्क्षेपमा भन्नु पर्दा

संविधानको धारा ७६(३) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त “प्रतिनिधिसभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको संसदीय दलको नेताले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थाको कारणबाट उपधारा (५) बमोजिम प्रतिनिधिसभाको कुनै सदस्यले प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेको आधारमा प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त भएकोमा निजले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा वा सो प्रावधानअनुसार विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधारसहित दाबी प्रस्तुत गर्न नसकेको कारणबाट प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेको अवस्थामा मात्र तत्काल कायम रहेका प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राष्ट्रपतिले प्रतिनिधिसभा विघटन गर्न सक्ने हुन्छ । संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम वैकल्पिक सरकार गठन हुन सक्ने अवस्था कायम रहेसम्म अर्थात् त्यसरी सरकार गठन गर्ने निर्धारित प्रक्रिया सम्पन्न नभएसम्म उपधारा (७) प्रयोगमा आउने अवस्था नै रहँदैन ।

४९. प्रतिनिधिसभाबाट संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम वैकल्पिक सरकार गठन हुन नसक्ने भएको अवस्थामा मात्र धारा ७६(७) बमोजिम सो सभा विघटन हुन सक्ने भएकाले यसलाई बाध्यात्मक परिस्थितिको उपज वा प्रधानमन्त्री चयन गर्न प्रतिनिधिसभा असफल भएको कुराको परिणामको रूपमा लिन सकिन्छ । कुनै राजनीतिक वा अन्य कुनै कारणबाट विघटन हुने नभएर प्रधानमन्त्री नियुक्तिका लागि अन्तिम विकल्प अपनाउँदा पनि नियुक्त हुन नसकेको वा विश्वास प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा मात्र विघटन हुन सक्ने भएकाले धारा ७६(७) को कुरामा राष्ट्रपति वा प्रधानमन्त्री कसैको तजबिज प्रयोग हुने अवस्था नै रहँदैन । परिस्थितिको बाध्यात्मक उपज वा परिणामस्वरूप विघटन हुने हो । संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम वैकल्पिक सरकार गठन हुन नसक्ने भएपछि प्रतिनिधिसभा विघटन हुने भएकाले अल्पमतका वा प्रतिनिधिसभामा विश्वास

प्राप्त गर्न नसकेका प्रधानमन्त्रीले सिफारिस गरेको भन्ने प्रश्नको कुनै औचित्य वा प्रयोजन नै रहँदैन । संविधानको धारा ७६(७) बमोजिम सिफारिस गर्ने प्रधानमन्त्री प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थाका प्रधानमन्त्री नै हुने कुरा प्रस्ट नै छ । वैकल्पिक सरकार गठनको अवस्था समाप्त भई परिणामतः विघटनका लागि सिफारिस गर्नुपर्ने हुन आएको अवस्थामा संविधानबमोजिम तत्काल कायम रहेका कामचलाउ सरकारका प्रधानमन्त्रीले नै सिफारिस गर्नुपर्ने अवस्था रहन्छ र सो सिफारिसका आधारमा मात्र राष्ट्रपतिबाट प्रतिनिधिसभाको विघटन हुन सक्तछ । त्यसैले वर्तमान संवैधानिक संरचनाको सन्दर्भमा विघटनका लागि सिफारिस गर्ने प्रधानमन्त्रीले प्रतिनिधिसभामा बहुमत हासिल गरेको छैन भन्ने प्रश्नको कुनै सान्दर्भिकता देखिँदैन ।

४२. अधिवक्ता रविराज भण्डारी वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री मनमोहन अधिकारीसमेत भएको विवादमा^{६५} नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ५९ अन्तर्गत प्रधानमन्त्रीका विरुद्ध अविश्वासको प्रस्ताव पारित भएपछि प्रतिनिधिसभाको विश्वास प्राप्त गर्न सक्ने अर्को वैकल्पिक सरकार गठनको सम्भावनामा कुनै विचारै नगरी प्रतिनिधिसभाकै विघटन गर्ने कुरा संसदीय प्रणालीको स्थापित परम्परा र व्यवहारअनुकूल हुँदैन; विद्यमान प्रतिनिधिसभाले वैकल्पिक सरकार दिन सक्ने अवस्था हुँदाहुँदै अर्थात् प्रतिनिधिसभा क्रियाशील (Active) र प्रभावकारी (Effective) हुँदाहुँदै अर्को विकल्प दिनै नसकेको अवस्थामा अनिवार्य रूपमा लागु हुन्छ भनी बलपूर्वक व्याख्या गरी प्रतिनिधिसभालाई विघटन गर्नु विवेकपूर्ण र तर्कपूर्ण हुँदैन भनी यस अदालतबाट व्याख्या भएको छ । उक्त विवादको सन्दर्भमा भनिएको छ: “संसदीय

प्रणालीको स्थापित परम्पराअनुसार सरकारको गठनको सम्बन्धमा एकपछि अर्को विकल्पको खोजी हुनु पर्ने हुनाले त्यस्तो विकल्प प्राप्त हुँदाहुँदै अनावश्यक रूपमा प्रतिनिधिसभालाई विघटन गरेर देशलाई नयाँ निर्वाचनको अनावश्यक आर्थिक बोझ पार्ने र जनताले अनावश्यक रूपमा निर्वाचनकालीन तनाव र अन्योल बेहोर्नुपर्ने अवस्थाको सिर्जना गर्ने कुरा संविधानको भावनाअनुकूल हुँदैन; संसद्को विश्वास प्राप्त सरकारद्वारा देशमा शासन व्यवस्था सञ्चालन हुनु नै संसदीय प्रणालीको विशेषता हो; एउटा सरकारले संसद्को विश्वास गुमाएपछि संसद्को विश्वास प्राप्त गर्न सक्ने अर्को सरकारको गठन हुनु सर्वथा संविधानसम्मत र संसदीय प्रणालीको स्थापित परम्परा र मान्यता अनुरूप हुन्छ; हाम्रो संविधानले पनि संसदीय प्रणालीको त्यो परम्परा र मान्यतालाई अङ्गीकार गरेको छ; यस स्थितिमा अविश्वासको प्रस्ताव पारित भए पनि संविधानबमोजिम अर्को मन्त्रिपरिषद्को गठन हुन नसक्ने भनी संविधानको गलत व्याख्या गरी सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले श्री ५ समक्ष सिफारिस गर्नुभएको र सो बेहोरा विघटनको एउटा प्रमुख कारण र आधारको रूपमा उल्लेख गरिएको देखिनाले सिफारिस त्रुटिपूर्ण र उपर्युक्त संवैधानिक प्रावधानको प्रतिकूल देखिन्छ” । यसरी पूर्ववर्ती संविधानको सन्दर्भमा पनि प्रतिनिधिसभा विघटनका लागि वैकल्पिक सरकार गठन हुने कुरालाई मुख्य वा महत्त्वपूर्ण सर्तको रूपमा स्वीकार गरिएको देखिन्छ ।

४३. प्रस्तुत विवादका सन्दर्भमा पनि प्रत्यर्थी सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले पेस गर्नुभएको लिखित जवाफमा “वैकल्पिक सरकार गठन हुनसक्ने अवस्था थिएन र छैन; त्यसैले प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने सिफारिस गरेको हुँ” भनी जिकिर गर्नुभएको पाइयो । वस्तुतः वैकल्पिक सरकार गठनको विषय निरूपण गर्ने तथा सरकार गठनका लागि प्रतिनिधिसभाका कुनै सदस्यउपर बहुमत सदस्यको विश्वास छ वा छैन

65 अधिवक्ता रविराज भण्डारी वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री मनमोहन अधिकारीसमेत; उत्प्रेषणयुक्त परमादेश; आदेश मिति: २०५२/५/१२ ।

भनी अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार प्राप्त संवैधानिक निकाय भनेको सङ्घीय संसद्को प्रतिनिधिसभा नै हो। अन्य निकाय वा पदाधिकारीले अनुमान गरेर वा कुनै अमुक तथ्यको आत्मनिष्ठ तवरबाट मूल्याङ्कन गरेर वैकल्पिक सरकार गठन हुने अवस्था कायम छ वा छैन भनी निर्णय दिनु संविधानको भावनाअनुकूल हुने देखिँदैन। नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रतिनिधिसभाका कुनै सदस्यले “प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेमा” त्यस्तो सदस्यलाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नु नै पर्ने हुन्छ। यस प्रावधानअनुसार राष्ट्रपतिसमक्ष “आधार प्रस्तुत” गरिने हो; यसरी नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्ने वा नगर्ने कुराको निरूपण वा परीक्षण प्रतिनिधिसभाबाट नै हुने हो। यो कुरा संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५), (६) र (७) को बनौट, प्रस्तुति वा अभिव्यक्तिबाट प्रस्ट हुन्छ। यसका अतिरिक्त प्रतिनिधिसभाका १४९ जना सदस्यको हस्ताक्षर परेको दाबी-पत्र पेस भएको देखिँदा कुनै पनि सदस्यले “प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने भनी विश्वास गर्न सकिने “आधार” थिएन भनी सम्झन मिल्ने अवस्था पनि देखिँदैन। यस प्रकारका तथ्यहरू प्रस्तुत हुन आएको अवस्थामा संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्ति गरी निजउपर विश्वास रहेको वा नरहेको कुराको परीक्षण वा निरूपण प्रतिनिधिसभाबाट नै हुने गरी सरकार गठनको प्रक्रिया अगाडि बढाउनु स्वाभाविक संवैधानिक प्रक्रिया बन्ने थियो। तर प्रत्यर्थीहरूबाट त्यसो गरिएको पाइएन। यस अदालतमा कुल १४६ जना सदस्यहरूले प्रतिनिधिसभाका सदस्य श्री शेरबहादुर देउवाउपर विश्वास रहेको बेहोरा खुलाई रिट निवेदन गर्नुभएको छ। यो तथ्य स्वयंमा पनि वैकल्पिक सरकार गठन हुने अवस्था कायम रहेको कुरामा विश्वास गर्न सकिने पर्याप्त र मनासिब आधारको रूपमा रहेको देखिन्छ। त्यसैले वैकल्पिक सरकार गठन हुन सक्ने अवस्था थिएन वा

छैन भन्ने जिकिर तथ्यपरक र विश्वसनीय देखिएन।

४४. संविधानले बहुदलीय संसदीय प्रणाली अङ्गीकार गरेको हो, निर्दलीयताको परिकल्पना गरेको छैन; धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्तिको लागि दलीय निर्देशन लागु नहुने र यसमा ह्विप जारी नहुने तर्क संविधानविपरीत छ भनी प्रत्यर्थीका तर्फबाट लिखित जवाफमा तथा बहसका क्रममा समेत जिकिर गरेको पाइयो। नेपालको संविधानको धारा ७६ ले विभिन्न चार अवस्थामा प्रधानमन्त्री नियुक्त हुने व्यवस्था गरेको छ। धारा ७६(१) अनुसार “बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेता”; धारा ७६(२) अनुसार “प्रतिनिधिसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रतिनिधिसभाका सदस्य”; धारा ७६(३) अनुसार “प्रतिनिधिसभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएका संसदीय दलका नेता”; र धारा ७६(५) अनुसार “प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेका प्रतिनिधिसभाका कुनै सदस्य” प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त हुने हो। उल्लिखित विभिन्न चार अवस्थाहरूमध्ये पहिलो तीन अवस्था (धारा ७६ को उपधारा (१), (२) र (३) को अवस्था) का लागि “दलको नेता” वा “दलको समर्थन” आवश्यक हुन्छ। तर धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्तिका लागि दलको नेता वा दलको समर्थनसम्बन्धी कुरा उल्लेख भएको देखिँदैन। धारा ७६ को उपधारा (१), (२) र (३) मा “दलको समर्थन”, “दलको नेता” भन्ने शब्दहरू उल्लेख गर्ने संविधान निर्माताले धारा ७६(५) मा सो शब्द उल्लेख नगर्नुको अन्यथा अर्थ र तात्पर्य देखिँदैन। संविधानको “धारा ७६(५) मा उल्लेख भएको “उपधारा (२) बमोजिमको कुनै सदस्य” भन्नुको अर्थ “प्रतिनिधिसभाका कुनै सदस्य” भन्ने देखिन्छ। उक्त वाक्यांशबाट “दलको सदस्य” भन्ने अर्थ-बोध हुँदैन। उल्लिखित वाक्यांशले प्रतिनिधिसभाका कुनै दलसँग आबद्ध सदस्य तथा

स्वतन्त्र सदस्यलगायतका (धारा ७६(३) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त भई विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेका सदस्यबाहेकका) प्रतिनिधिसभाका सबै सदस्यहरूलाई जनाउँदछ। धारा ७६ को उपधारा (५) को कुरामा राजनीतिक दलको समर्थन वा सहमतिको सर्त जोडियो भने यो प्रावधान र उपधारा (२) मा रहेको प्रावधानका बिच कुनै तात्त्विक विभेद पनि रहँदैन।

४५. संविधानमा प्रयुक्त शब्द र अभिव्यक्तिले यदि प्रस्ट दिशानिर्देश गरेको छ भने त्यसलाई सोही रूपमा अनुशरण गरिनुपर्दछ। धारा ७६(५) मा रहेको प्रावधान हेर्दा यदाकदा दलीय आधारमा सरकार गठन हुन नसक्ने परिस्थिति पैदा भएमा पनि अन्तिम विकल्पको रूपमा सरकार गठन हुने उपाय कायम राख्ने अभिप्राय राखिएको देखिन्छ। नेपालको संविधानले अङ्गीकार गरेको बहुलवादी लोकतन्त्रमा राजनीतिक दलहरू र यसका सदस्यहरूबिच सहमति र समझदारीमा आधारित सहकार्यको अपेक्षा राखिएको छ। दलीय व्यवस्था भएकाले हरेक कुरामा दलीय प्रतिस्पर्धा नै गर्नुपर्दछ भन्ने दृष्टिकोण राखिनु पनि हुँदैन। संविधानमा व्यवस्थित राजनीतिक दल, निर्वाचन प्रणाली र हाम्रो व्यावहारिक यथार्थताका दृष्टिले हेर्दा पनि सहमति, समझदारी, सद्भाव र सहकार्यमा आधारित राजनीतिक संस्कृतिको अभावमा संवैधानिक प्रणालीले गतिशीलता प्राप्त गर्न सक्ने देखिँदैन। संविधानको धारा ७६(५) लाई सहमति, समझदारी र सहकार्यलाई आधार प्रदान गर्ने एउटा उपायको रूपमा पनि ग्रहण गर्न सकिन्छ। यो प्रावधान दलीय आधारमा सरकार गठन गर्ने कुरा असफल भएपछि क्रियाशील हुने प्रावधान हो। राजनीतिक स्थिरता वा स्थायित्वका लागि यस प्रकारको प्रावधान आवश्यक रहेको भनी संविधान निर्माताले ठानेको देखिन्छ। यस प्रावधानमा दलीय समर्थन वा दलका नेतासम्बन्धी कुनै सर्त जोडिएको देखिँदैन।

४६. संविधानको धारा ७४ अनुसार

नेपालको शासकीय स्वरूप बहुलवादमा आधारित बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासन प्रणाली हुने कुरा प्रस्ट नै छ। संविधानले निर्दलीय अभ्यासको कल्पना गर्दैन। यस कुरामा धेरै शंका, चर्चा-परिचर्चा वा विवेचना गरिरहनु आवश्यक देखिँदैन। कुनै कुरामा दलीय ह्विप नलाग्ने भनियो भन्दैमा त्यसैका आधारमा प्रत्यर्थीले जिक्ति गर्नु भए जस्तो “निर्दलीय अभ्यास गरेको” वा “पञ्चायती व्यवस्थाको जस्तो निर्दलीयतालाई पुनः ब्युँताउने” कार्य हुने भएको भनी सम्झन मिल्दैन। दलीय ह्विपका आफ्ना सीमा वा परिधिहरू छन्। सांसदहरूलाई केवल दलीय आदेशको अधीनस्थ मात्र रहेको ठानिनु हुँदैन। सार्वभौम जनताद्वारा निर्वाचित प्रतिनिधि भएका नाताले सांसदहरू कतिपय कुरामा आफ्नो स्वतन्त्र विवेक र बुद्धिमता प्रयोग गर्न स्वतन्त्र पनि रहन्छन्। दलीय ह्विप लगाईएको कुरामा बाहेक अन्य कतिपय अवस्था र सन्दर्भमा सांसदहरूले आफ्नो स्वतन्त्र विवेक प्रयोग गर्ने गरेका (Conscience voting वा Free voting गरेका) दृष्टान्तहरू पनि अनेकौं छन्। यसलाई “निर्दलीय अभ्यास” मानिएको पाइँदैन। यस प्रकारको अभ्यासलाई पनि लोकतान्त्रिक मूल्य, मान्यताकै विषयको रूपमा हेरिन्छ। कुनै कुरामा सांसदलाई स्वतन्त्र विवेक प्रयोग गर्ने छुट दिइँदैन दलीय लोकतान्त्रिक विधि र पद्धति दूषित हुने पनि होइन। प्रतिनिधिसभाका सदस्यलाई कुनै दल विशेषको आज्ञा-पालक वा दलका प्रतिनिधिको रूपमा मात्र नभएर सार्वभौम जनताका प्रतिनिधिको रूपमा पनि हेरिनुपर्दछ। दलसँग आबद्ध हुनुका अतिरिक्त प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूलाई सार्वभौम जनताबाट निर्वाचित प्रतिनिधि र सरकार सञ्चालनका लागि योग्य, सक्षम र जिम्मेवार पात्रको रूपमा पनि बुझिनुपर्दछ। संविधान र कानूनमा सांसदहरूले स्वतन्त्र हैसियतमा मतदान गर्ने, प्रस्ताव राख्ने कतिपय प्रावधानहरू छन्। संविधानको धारा १०० को

उपधारा (४) तथा धारा १०१ का व्यवस्थाहरूले पनि सांसदहरूको स्वतन्त्र विवेकलाई नै सङ्केत गर्दछन्, धारा ११० ले सांसदहरूले व्यक्तिगत हैसियतमा विधेयक पेस गर्ने अनुमति दिन्छ। कुनै पनि सांसदका योग्यता वा अयोग्यताका कुरा पनि व्यक्तिगत तवरबाट नै हेरिने विषय हुन्छन्। संविधानको बृहत् भावभूमि, उद्देश्य र शासकीय स्वरूपले सांसदहरूमा शासकीय उत्तरदायित्व र जिम्मेवारी प्रदान गरेको देखिन्छ। यस अवस्थामा संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम स्वतन्त्र विवेकको प्रयोग हुँदा निर्दलीयता नै जन्मन पुग्दछ भन्न मिल्दैन। सांसदहरूलाई दलीय ह्विपको अधीनस्थ राखेमा मात्र दलीय व्यवस्था मजबुत बन्दछ, अन्यथा “निर्दलीय अभ्यास” हुन जान्छ भन्नु वस्तुवादी दृष्टिकोण हुँदैन। विषय र प्रसङ्गसम्म सापेक्षिक र विचारणीय बन्दछन्।

४७. संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) मा रहेको प्रावधानले दलीय समर्थनको आधारमा मात्र प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्ति हुने कुरालाई सर्तको रूपमा उल्लेख गरेको देखिँदैन। उक्त उपधारा (५) मा रहेको व्यवस्थाअनुसार प्रतिनिधिसभाका कुनै सदस्यले “प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेमा” त्यस्तो सदस्यलाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नुपर्ने हुन्छ। यो प्रावधान दलीय आधारमा सरकार गठन हुन नसकेको अवस्थामा अन्तिम विकल्पको रूपमा प्रयोगमा आउने प्रावधान हो। यस उपधाराअनुसार प्रदान गरिने समर्थन वा व्यक्त गरिने विश्वास दलीय निर्णयको आधारमा पनि गर्न सकिन्छ, साथै प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूले आफ्नो स्वतन्त्र विवेक र बुद्धिमत्ता प्रयोग गरेर पनि समर्थन वा विश्वास व्यक्त गर्न सक्ने देखिन्छ। यसरी दिइएको समर्थन वा विश्वास चिरस्थायी नै हुनुपर्दछ भन्ने पनि हुँदैन। अवस्था र परिस्थितिअनुसार दिइएको दलीय वा व्यक्तिगत समर्थन फिर्ता लिन पनि सकिन्छ। संसद्भित्रका खेलाडी वा भूमिका निर्वाह गर्ने पात्र

भनेको सांसदहरू नै हुन्। सांसदहरूको भूमिकालाई शून्यीकरण र राजनीतिक दलभित्र मात्र सीमित गरियो भने जनताबाट निर्वाचित प्रतिनिधि हुनुको अर्थ पनि सङ्कुचित बन्न पुग्दछ। सरकार गठनको विकल्प रहेसम्म संसद् विघटन गरेर राजनीतिक अस्थिरता आउन नदिने अभिप्रायबाट धारा ७६(५) को व्यवस्था संविधानमा समावेश गरिएको हो। यस प्रकारको प्रावधान न कुनै पूर्ववर्ती संविधानहरूमा थिए, न त परम्परागत संसदीय प्रजातन्त्रको अभ्यास गरेका मुलुकहरूमा नै यस प्रकारको दृष्टान्त पाउन सकिन्छ। नौलो अभ्यास वा प्रयोगको विषय भएकाले झट्ट हेर्दा अलमलिने जस्तो भए पनि वर्तमान संविधान निर्माताले प्रस्ट रूपमा अभिव्यक्त गरेको कुरालाई अन्यथा अर्थ लगाएर यस धारामा दलीय विश्वासको सर्त थप गर्नु मनासिब देखिँदैन। यस कुरामा पनि दलीय समर्थनलाई अनिवार्य ठानियो भने धारा ७६ को उपधारा (२) मा भन्दा फरक प्रावधान उपधारा (५) मा राखिएको छ भन्न नमिल्ने अवस्था आइ पर्दछ। त्यस प्रकारको अर्थ लगाउँदा संविधानको सुसङ्गत व्याख्या गरिएको हुँदैन। त्यसैले पनि धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्ति गर्ने कुरामा दलीय ह्विप लगाउन मिल्दैन। यो प्रावधानले प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूलाई स्वतन्त्र रूपमा आ-आफ्नो विवेक प्रयोग गर्ने छुट दिएको छ।

४८. युरोपियन युनियनबाट अलग हुने वा नहुने विषयमा बेलायती संसद्मा निकै लामो र ठुलो बहस, छलफल भएको थियो। यही विषयलाई लिएर जनमत सङ्ग्रह गर्नेसम्मको स्थिति पनि आयो। देशको इतिहासमा नै एउटा महत्त्वपूर्ण राजनीतिक परिघटना बनेको उक्त Brexit विवादको विषयमा संसद्मा मतदान हुँदा सत्तारूढ दलका सांसदहरू पनि विभाजित हुन पुगेको (Floor Cross गरेको) देखिन्छ⁶⁶। यसलाई

66 “In the United Kingdom, there have been 167 instances of members of parliament switching parties since 1979 - with 62 of those changes happening since

न निर्दलीयताको अभ्यास मानियो, न त संसदीय प्रजातन्त्रप्रतिको चुनौती । यसलाई लोकतान्त्रिक अभ्यासको स्वाभाविक परिघटनाको रूपमा स्वीकार गर्न बेलायतीहरूमा कुनै हिचकिचावट देखा परेन । अमेरिका पनि प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थाको एउटा उदाहरण बोकेको मुलुक मानिँदै आएको छ । सन् २०२० मा तत्कालीन राष्ट्रपति Donald Trump का विरुद्ध Democratic Party का तर्फबाट ल्याइएको महाभियोग प्रस्ताव सम्बन्धमा Senate मा मतदान हुँदा राष्ट्रपति Trump सम्बद्ध राजनीतिक दल Republican Party का Utah राज्यबाट प्रतिनिधित्व गर्ने Senator Mitt Romney ले प्रस्तावको पक्षमा (राष्ट्रपति Trump को विपक्षमा) मतदान गरेका थिए⁶⁷ । यसलाई त्यहाँको लोकतन्त्र उपरको चुनौती भन्ने ठानिएन, स्वाभाविक लोकतान्त्रिक प्रक्रिया नै मानियो । यसबाट बहुलवाद, लोकतन्त्र जस्ता अवधारणा गतिशील वा परिवर्तनशील अवधारणा हुन भन्ने कुरा नै समर्थित हुन्छ । बहुलवाद वा लोकतन्त्रको जडसूत्रवादी शैलीबाट परिभाषा गर्न खोजियो भने त्यस प्रकारको परिभाषा स्वयम्ले लोकतन्त्रको सिर्जनशील गतिशीलतामा अवरोध पैदा गर्ने सम्भावना रहन्छ भन्ने पक्षमा पनि हेक्का राख्ने पर्ने हुन्छ । त्यसैले पनि नेपालको संविधानको धारा ७६(५) बमोजिमको अवस्थामा प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूलाई स्वतन्त्र रूपमा विवेकको प्रयोग गर्ने छुट दिँदा पञ्चायती व्यवस्था नै फर्किन्छ; निर्दलीयताको नै अभ्यास हुन्छ; बहुलवाद वा बहुदलीयता समाप्त हुन्छ भन्ने जस्ता त्रसित मनोविज्ञानको कुनै व्यावहारिक

Britain voted to leave the European Union in June 2016. Since the Brexit referendum, 32 Conservative lawmakers alone have left the Conservative Party". भन्ने <https://graphics.reuters.com/BRITAIN-EUPARLIAMENT/0100B2J61TZ/index.html> भन्ने सन्दर्भ सामग्री थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस् ।

67 Republican Party का Utah राज्यबाट प्रतिनिधित्व गर्ने Senator Mitt Romney ले आफ्नै दलका राष्ट्रपति Trump को विपक्षमा मतदान गरेका थिए । हेर्नुहोसः <https://www.nytimes.com/2020/02/05/us/politics/impeachment-vote.html>

उपादेयता र महत्त्व रहेको देखिँदैन ।

४९. राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा २८ ले ह्विप जारी हुन सक्ने विभिन्न चारवटा अवस्था मात्र तोकेको देखिन्छ; दफा ३३ ले दल त्याग गरेको नमानिने अवस्थाहरू तोकेको छ । यसको तात्पर्य सांसद्का प्रत्येक कार्य वा क्रियाकलाप दलीय ह्विपको अधीनस्थ हुँदैनन्, सांसदले स्वतन्त्र रूपमा विवेक प्रयोग गर्न पाउने अवस्थाहरू पनि निर्धारित छन् भन्ने हो । कानूनद्वारा दलीय निर्देशन (ह्विप) लाग्ने र नलाग्ने अवस्थाहरू निर्धारित गरिएका छन् । यसरी भएका व्यवस्थाहरूको अधीनमा रहेर नै राजनीतिक क्रियाकलाप सञ्चालित हुनुपर्दछ । दलीय निर्देशनविपरीत कार्य गरेको अवस्थामा नेपालको संविधानको धारा ८९(ड) तथा राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को परिधिभित्र रही सम्बन्धित व्यक्तिउपर कारबाही हुने अवस्था पनि रहन सक्तछ । तर यसको तात्पर्य कारबाहीको प्रक्रियामा प्रवेश नै नगरी केवल कारबाहीको सम्भावित अवस्था देखाएर दल नै त्याग गरेको भन्ने परिणाम आउने गरी संविधानको धारा ७६(५) को प्रयोग गरिनु अनुचित, अतार्किक र त्रुटिपूर्ण देखिन्छ⁶⁸ ।

68 अनुशासनात्मक कारण देखाई विहार विधानसभाका सदस्य (विधायक) को अयोग्यता सिर्जना हुने भनी गभर्नर (राज्यपाल) ले उल्लेख गरेको कारणलाई अनुचित ठहर गर्दै भारतीय सर्वोच्च अदालतले गरेको व्याख्या पनि यस प्रसङ्गमा उल्लेखनीय रहेको छ । Rameswar Prasad and ors v. Union of India, AIR 2006 SC 980 मा सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गर्दै यस प्रकारको बेहोरा उल्लेख गरेको देखिन्छः "It was a wholly extraneous to take into consideration that some of the members would incur the disqualification if they supported a particular party against the professed stand of the political party to which they belong. The intricate question as to whether the case would fall within the permissible category of merger or not could not be taken into consideration. Assuming it did not fall in the permissible arena of merger and the MLAs would earn the risk of disqualification, it is for the MLAs or the appropriate functionary to decide and not for the Governor to assume disqualification and thereby

५०. संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम सरकार गठनको विषयमा प्रतिनिधिसभाका कुनै सदस्यको पक्षमा मत जाहेर गर्ने, मतदान गर्ने, आफ्नो अभिमत प्रकट गर्ने कुरामा प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरू स्वतन्त्र रहने कुरा उक्त उपधाराको बनौटबाट नै प्रस्ट देखिन्छ। यसलाई सार्वभौम जनताका प्रतिनिधिहरूको अधिकार तथा संवैधानिक दायित्वसम्बन्धी विषयको रूपमा पनि हेर्न सकिन्छ। जनताले निर्वाचनको माध्यमबाट प्रकट गरेको अभिमतको अवमूल्यन हुने गरी सांसदको विवेक र बुद्धिमत्ता प्रयोग गर्ने भूमिकालाई अनुचित तवरबाट सीमित गरिनु हुँदैन। संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्रीको नियुक्ति गर्ने कुरामा प्रतिनिधिसभाको सदस्यले खेल्ने भूमिका सङ्कुचित हुने गरी दलीय ह्विप लगाउन मिल्दैन। दलीय ह्विप नलाग्ने कुरा भएको, सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष निवेदन दिँदाको अवस्थासम्म ह्विप जारी पनि नभएको, र यस अदालतसमक्ष निवेदन दिँदाको अवस्थासम्म कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी प्रतिनिधिसभाको सदस्य पदबाट हटाउने कार्य भएको नदेखिएको यस अवस्थामा अनुचित, असङ्गत र असान्दर्भिक तवरबाट दलीय अनुशासन उल्लङ्घन गरेको कारण देखाई केही सांसदहरू पदमा नै नरहेको परिणाम आउने गरी अर्थ लगाई सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट भएको निर्णय संविधानको धारा ७६(५), धारा ८९(ड), तथा राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ समेतको प्रतिकूल देखिन आयो।

५१. दलीय अनुशासन उल्लङ्घन गर्ने छुट कुनै सांसदलाई छैन भन्ने प्रश्नसमेत प्रत्यर्थीहरूका तर्फबाट उठाइएको देखिन्छ। सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट

prevent staking of claim by recommending dissolution". सो विवादको सन्दर्भमा "Governor is not an autocratic political Ombudsman. If such a power is vested in the Governor and/or the President, the consequences can be horrendous" भनी अदालतले उल्लेख गरेको बेहोरा प्रस्तुत विवादको विषयवस्तुसँग सान्दर्भिक देखिन आउँदछ।

भएको निर्णयमा समेत दलीय अनुशासनको सन्दर्भहरू उल्लेख गरिएको पाइयो। निःसन्देह सबैले अनुशासनको पालना गर्नुपर्दछ। दल त्यागको कुरा कतिपय सन्दर्भमा जनताको अभिमतको अपमान, गैर-लोकतान्त्रिक, भ्रष्ट र राजनीतिक नैतिकताका दृष्टिले अनुचित किसिमको कार्य मानिन्छ। "आया राम, गया राम" भन्ने प्रवृत्तिले राजनीति दूषित र अस्थिर नै बन्दछ। यस हदसम्म असहमत हुनुपर्ने कारण देखिँदैन। त्यसैले नवोदित लोकतान्त्रिक मुलुकहरूमा दल-त्यागसम्बन्धी विषयलाई निरूत्साहित गर्ने कानूनी संरचनाहरू निर्माण गर्ने अभ्यास रहेको पाइन्छ। दलीय अनुशासन पालन भए-नभएको कुराको मूल्याङ्कन र निरूपण गर्ने पनि निश्चित विधि र पद्धति निर्धारित छन्। यसरी निर्धारित विधि र पद्धति प्रतिकूल अनुशासन पालना गरे-नगरेको कुराको निरूपण हुन सक्ने। कुनै सांसदले अनुशासनको पालना गरेको छ वा छैन र नगरेको अवस्थामा निजउपर के कस्तो कारबाही गर्ने हो भन्ने कुरा राजनीतिक दलसम्बन्धी कानूनद्वारा निर्धारित भएका विषय हुन्। तर रिट निवेदनमा अहिले सुनुवाइ हुँदाको अवस्थासम्म पनि रिट निवेदकहरूमध्येका कुनै व्यक्तिउपर दलीय अनुशासन उल्लङ्घन गरेको भनी कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी सांसद पदबाट हटाइएको देखिँदैन। यसका अतिरिक्त कुनै सांसदले अनुशासनको दायरा नाघेको छ भने पनि त्यस कुराको जवाफदेहिता निजै व्यक्तिले बेहोर्नुपर्ने हुन्छ। कुनै सांसदबाट यदि कुनै अनुशासनहीन कार्य वा व्यवहार भएको छ भने पनि त्यस कुराको दुष्परिणाम वा सजायस्वरूप स्वयम् प्रतिनिधिसभालाई नै विघटन गर्नु शोभनीय र विवेकपूर्ण कार्य हुँदैन। यस प्रकारको विषयमा सम्माननीय राष्ट्रपति वा प्रधानमन्त्री कसैले पनि आफ्नो स्वविवेक वा तजबिज प्रयोग गरी कुनै कानूनी परिणाममा पुगेको निष्कर्ष निकाल्न मिल्ने देखिँदैन।

५२. माथिका विभिन्न प्रकरणहरूमा विवेचित

आधार र कारणहरूबाट संविधानको धारा ७६(५) को अवस्थामा दलीय ह्विप लाग्न सक्ने देखिँदैन। सम्बन्धित राजनीतिक दलको तर्फबाट कानूनबमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी कुनै प्रतिनिधिसभाको सदस्यलाई पदबाट हटाउने कार्य भएको पनि पाइएन। ह्विप जारी भएपछि गरिएको मतदानमा सो ह्विपको उल्लङ्घन गरेको अवस्थामा पनि दिइएको मत बदर हुने वा अमान्य घोषित हुने व्यवस्था रहेको देखिँदैन। त्यसका अतिरिक्त कुनै ह्विप नै जारी नगरिएको अवस्थामा संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम सरकार गठनको विषयमा कुनै सदस्यप्रति समर्थन वा विश्वास जाहेर गरेको कुरालाई लिएर अनुमानित रूपमा दल-त्याग गरेको भनी अर्थ लगाउनु र निष्कर्षमा पुग्नु त्रुटिपूर्ण हुने देखिन्छ। यस अवस्थामा रिट निवेदकमध्येका श्री शेरबहादुर देउवाप्रति समर्थन जनाई हस्ताक्षर गर्नेमध्येका ने.क.पा. एमालेका २६ जना र जनता समाजवादी पार्टीका १२ जना गरी कुल ३८ जना प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूले दल-त्याग गरेको भन्ने परिणाम आउने बेहोरा खुलाई सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त गर्न नमिल्ने भनी मिति २०७८/२/७ मा भएको निर्णयलाई संविधान र कानूनअनुकूल मान्न मिल्ने देखिँदैन। उक्त निर्णयमा संविधानको व्याख्या तथा कानूनको प्रयोगमा त्रुटि रहेको र राष्ट्रपतीय अधिकारक्षेत्रको सीमा रेखा नाघेको देखिएको छ। यस अर्थमा हेर्दा विवादित विघटनसम्बन्धी निर्णय बदरभागी तथा प्रारम्भदेखि नै अमान्य र प्रभावसून्य प्रकृतिको देखिन आयो।

५३. प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने निर्णय सम्माननीय राष्ट्रपतिले गर्नु भएको र रिट निवेदनमा वहाँलाई विपक्षी नबनाएको हुँदा विघटनसम्बन्धी निर्णय बदर गर्न मिल्दैन भनी प्रत्यर्थीहरूका तर्फबाट जिकिर गरिएको पाइयो। यस सम्बन्धमा हेर्दा सामान्यतया राष्ट्रपतिलाई रिट निवेदनका सन्दर्भमा प्रत्यर्थीको रूपमा उल्लेख गर्ने संवैधानिक अभ्यास रहेको

देखिँदैन। यस कुरालाई राष्ट्र प्रमुखप्रतिको सम्मानको रूपमा पनि लिने गरिन्छ। तर यसको तात्पर्य संविधानको प्रयोग, पालना, व्याख्या वा कार्यान्वयनको विषयमा राष्ट्रपतिबाट गरिएका काम कारबाहीहरूमा त्रुटि छन् भने त्यस्ता कार्यको न्यायिक परीक्षण नै गर्न मिल्दैन भन्ने पनि होइन। अन्य सम्बन्धित निकाय वा पदाधिकारीलाई प्रत्यर्थीको रूपमा उल्लेख गरेर परेका रिट निवेदनहरूको माध्यमबाट न्यायिक उपचार प्रदान गरिएका उदाहरणहरू धेरैवटा पाउन सकिन्छ। श्रीलंकाको Rajavarthiam Sampanthan को विवादलाई यस कुराको एउटा दृष्टान्तको रूपमा लिन सकिन्छ। राष्ट्रपतिको घोषणाबाट गरिएको संसद् विघटनको विषयमा Rajavarthiam Sampanthan समेतका विभिन्न ९ वटा रिट निवेदनमा राष्ट्रपतिलाई विपक्षीको रूपमा उल्लेख नगरी महान्यायाधिवक्तालाई प्रत्यर्थीको रूपमा उल्लेख गरिएको थियो। यस विषयमा उठाइएको प्रश्नको निरूपण गर्दै श्रीलंकाको सर्वोच्च अदालतले "It hardly needs to be said that the Attorney General is to be named as the Respondent in the place of the President and as his representative"⁶⁹ भनी अदालतले न्यायिक दृष्टिकोण अगाडि सारेको देखिन्छ। श्रीलंकाको संविधानको धारा ३५ ले नै राष्ट्रपतिलाई विशेष संवैधानिक संरक्षण प्रदान गरेको⁷⁰

69 Rajavarthiam Sampanthan and Others v. Attorney General and Others, SC FR Application No. 351/ 2018 and 8 other petitions; Decision Date: 13th December 2018 (Eleven Justices Bench) - उक्त विवादमा अदालतले फैसलामा यसरी पनि दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको छ: "In view of the principle set out above, this Court cannot accept the submission made on behalf of the Attorney General that there are some powers which are vested in the President which are not limited by the provisions of the Constitution and which are, therefore, not subject to review in appropriate circumstances.

70 श्रीलंकाको संविधानको धारा ३५ मा उल्लेख छ: "While any person holds office as President of the Republic of Sri Lanka, no civil or criminal proceedings shall

अवस्थामा पनि श्रीलङ्काले यस प्रकारको अभ्यास गर्दै आएको छ⁷¹। यस प्रकारको अभ्यास भारतलगायत अन्य मुलुकहरूमा पनि रहेको पाइन्छ।

५४. नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा संविधानको पालन र संरक्षण गर्नुपर्ने जिम्मेवारी रहेका राष्ट्रपतिबाट सम्पादित कार्यका लागि राष्ट्रपतिको कार्यालयलाई प्रत्यर्थीको रूपमा उल्लेख गरी रिट निवेदन गरिएका र सोअनुसार न्यायिक उपचार प्रदान गरिएका दृष्टान्तहरू छन्। पूर्व उल्लेख गरिएअनुसारको २०७७ साल पौष ५ गते विघटन गरिएको प्रतिनिधिसभाको पुनर्स्थापना हुने गरी यस अदालतबाट २०७७ साल फाल्गुण ११ गते जारी भएको आदेशसम्बन्धी विवादमा पनि राष्ट्रपतिलाई विपक्षी (प्रत्यर्थी) को रूपमा उल्लेख गरिएको देखिँदैन। वस्तुतः यस प्रकारको विवादको विषयमा राष्ट्रपतिको कार्यालय वा (विवादको विषयअनुसार) सो विवादसँग

सम्बन्ध वा सरोकार राख्ने राज्यका सम्बन्धित निकाय वा / तथा पदाधिकारीहरूलाई प्रत्यर्थीको रूपमा उल्लेख गरिएको अवस्थामा राष्ट्रपतिलाई प्रत्यर्थीको रूपमा उल्लेख गर्ने कुराको प्रयोजन पूरा भएको मानिन्छ। प्रस्तुत विषयको रिट निवेदनमा राष्ट्रपतिको कार्यालयलाई समेत प्रत्यर्थीको रूपमा उल्लेख गरिएको देखिन्छ; सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट सम्पादित कार्यहरू संविधानसम्मत छन् भनी राष्ट्रपतिको कार्यालयबाट आधार र कारणहरूसमेत उल्लेख गरी लिखित जवाफ पेस गरिएको छ; विद्वान् महान्यायाधिवक्ताले राष्ट्रपतिको कार्यालयको समेत तर्फबाट प्रतिनिधित्व गरी बहस पैरवी गर्नुभएको देखिन्छ। त्यसैले सुनुवाइको अवसर प्रदान नभएको भन्ने सम्झन मिल्ने देखिँदैन। राष्ट्रपतिको पदको उच्चतम गरिमा र मर्यादाका दृष्टिले पनि कानूनी विवादहरूमा राष्ट्रपति स्वयम्लाई प्रत्यर्थी कायम नगर्ने प्रचलन रही आएको हो। राज्यका सम्बन्धित निकाय वा पदाधिकारीबाट प्रतिनिधित्व र प्रतिरक्षा हुन सक्ने नै भएकाले राष्ट्रको एक सम्मानित संस्था राष्ट्रपतिलाई विपक्षी (प्रत्यर्थी) बनाइनु पर्दछ भन्नु मनासिब हुँदैन। तसर्थ, यस सम्बन्धमा राष्ट्रपतिको कार्यालय तथा सम्माननीय प्रधानमन्त्रीको तर्फबाट लिइएको जिकिरसँग सहमत हुन सकिने।

५५. मिति २०६३/१०/१ मा जारी गरिएको नेपालको अन्तरिम संविधानले नेपाललाई “एक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र”⁷² घोषणा गरेको देखिन्छ। सुरुमा अन्तरिम संविधान जारी हुँदा राष्ट्रपतिका सम्बन्धमा कुनै व्यवस्था थिएन। पछि मिति २०६५/२/१६ मा भएको चौथो संशोधनको माध्यमबाट राष्ट्रपतिसम्बन्धी व्यवस्था थप गरिएको देखिन्छ⁷³। अन्तरिम संविधानद्वारा नेपालको कार्यकारी अधिकार मन्त्रिपरिषद्मा रहने व्यवस्था

be instituted or continued against the President in respect of anything done or omitted to be done by the President, either in his official or private capacity: Provided that nothing in this paragraph shall be read and construed as restricting the right of any person to make an application under Article 126 against the Attorney-General, in respect of anything done or omitted to be done by the President, in his official capacity: Provided further that the Supreme Court shall have no jurisdiction to pronounce upon the exercise of the powers of the President under Article 33(2)(g).

71 Sugathapala Mendis vs. Chandrika Kumaratunga; (2008 2 SLR 339 at p.374) को विवादमा न्यायाधीश Tilakawardane ले व्यक्त गरेको राय पनि उल्लेखनीय छ: “Furthermore, being a creature of the Constitution, the President’s powers in effecting action of the Government or of state officers is also necessarily limited to effecting action by them that accords with the Constitution.” “...no single position or office created by the Constitution has unlimited power and the Constitution itself circumscribes the scope and ambit of even the power vested with any President who sits as the head of this country.”

72 नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रस्तावना र धारा ४

73 नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ भाग ४ क. धारा ३६ क.ख.ग.घ.ङ.च

गरिएको थियो⁷⁴ । पूर्ववर्ती संविधानले राष्ट्र प्रमुखलाई प्रदान गरेका अधिकारसम्बन्धी व्यवस्थाहरू हटाई अन्तरिम संविधानले मुलुकको शासन व्यवस्था सञ्चालनमा राष्ट्रपतिको भूमिकालाई सीमित गरेको देखिन्छ⁷⁵ । वर्तमान संविधानमा रहेको राष्ट्रपतिसम्बन्धी प्रावधान लगभग (धेरै हदसम्म) अन्तरिम संविधानले गरेको व्यवस्थाकै निरन्तरता हो । नेपालको संविधानको धारा ६१(२) ले राष्ट्रपतिको पदलाई “राष्ट्राध्यक्ष” मानेको छ । यो अत्यन्त उच्च, सम्मानित र मर्यादित पद हो । राष्ट्रिय एकताको प्रवर्द्धन गर्ने, संविधानको पालन र संरक्षण गर्ने दायित्व संविधानको धारा ६१ अनुसार राष्ट्रपतिमा रहेको छ । संविधानको धारा ६६(२) बमोजिम अन्य निकाय वा पदाधिकारीको सिफारिसमा गरिने भनी किटानी भएको कुरामा बाहेक राष्ट्रपतिबाट सम्पन्न गरिने अन्य जुनसुकै कार्य मन्त्रिपरिषद्को सिफारिस र सम्मतिबाट गरिनुपर्दछ । त्यस्तो सिफारिस र सम्मति प्रधानमन्त्रीमार्फत पेस हुने व्यवस्था छ । राष्ट्रपतिको अधिकार र कर्तव्य कानूनद्वारा निर्धारित छन् । राष्ट्रपतिले “संविधान र सङ्घीय कानूनबमोजिम आफ्नो अधिकारको प्रयोग र कर्तव्यको पालन गर्नुपर्ने हुन्छ⁷⁶ । यस विषयमा हेर्ने र संविधानसम्मत रूपमा काम कारबाही नभएको अवस्थामा त्यसलाई सच्याई संविधान र कानूनसम्मत तुल्याउन आदेश दिने कर्तव्य यस अदालतको बन्दछ । नेपालको संविधानको धारा १२८(२) बमोजिम “संविधान र कानूनको अन्तिम व्याख्या गर्ने कार्य सर्वोच्च अदालतबाट

नै हुने हो । संविधानको कुनै प्रावधानको तात्पर्य, संविधानबमोजिमका निकाय वा पदाधिकारीहरूको अधिकार र कर्तव्यको सीमा आदि कुराका सम्बन्धमा अन्तिम व्याख्या गर्ने जिम्मेदारी पनि यसै अदालतको हो । यसरी गरिएको व्याख्याको पालन गर्नु राज्य सञ्चालन कार्यमा संलग्न सबैको संवैधानिक एवम् कानूनी जिम्मेवारीको विषय बन्दछ ।

५६. राष्ट्रपतिको कार्यालयबाट पेस भएको लिखित जवाफमा “कसैको सिफारिस विना राष्ट्रपति स्वयंबाट संविधानबमोजिम सम्पादन भएको काम कारबाही र निर्णय अदालतबाट बदर हुन सक्दैन; अमुक व्यक्तिलाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नु भनी परमादेश जारी हुन सक्दैन; यस्तो माग गर्नु आफैँमा संविधानविपरीतको विषय हो भन्ने स्पष्ट छ” (प्रकरण ११); “राष्ट्राध्यक्षको हैसियतमा राष्ट्रपतिबाट संविधानको धारा ७६ बमोजिम भए गरेका काम कारबाहीका विषयमा रिट क्षेत्राधिकार आकर्षित हुने होइन; यो न्यायिक पुनरावलोकनको विषय पनि होइन” (प्रकरण १२) भन्ने जिकिरहरू लिइएको देखियो । यसै प्रकृतिको जिकिर सम्माननीय प्रधानमन्त्रीबाट पेस भएको लिखित जवाफको प्रकरण ५.१ र प्रकरण १५ मा उल्लेख भएको देखिन्छ । बहसको क्रममा धारा ७६ अन्तर्गतको अधिकार राष्ट्रपतिको अन्तरनिहित अधिकार भएकाले यस विषयमा अदालतमा प्रश्न उठाउन मिल्दैन भन्नेसमेतका जिकिर गरिएको पाइयो । तसर्थ, उल्लिखित विषयमा रहेको संवैधानिक स्थिति प्रस्ट पार्नु आवश्यक हुन आएको छ ।

५७. नेपालको संविधानको धारा १, धारा १२६, धारा १२८, धारा १३३ समेतले संवैधानिक सर्वोच्चताको सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरेको छ । संविधानका आधारभूत संरचनाहरू संवैधानिक सर्वोच्चताको मान्यतामा आधारित भएर तयार गरिएका छन् । संविधानको धारा ६६ ले राष्ट्रपतिको अधिकार र कर्तव्यका कुराहरूलाई प्रस्ट शब्दमा

74 ऐ.ऐ. धारा ३७

75 उदाहरणको लागि: नेपाल अधिराज्यको संविधानको धारा ३१ मा रहेको श्री ५ बाट भए गरेका कार्यमा अदालतमा प्रश्न उठाउन नपाइने भन्ने र धारा ३५(१) मा जस्तो “कार्यकारिणी अधिकार श्री ५ र मन्त्रिपरिषद्मा रहने” भन्ने व्यवस्था, धारा ४३ (२) मा जस्तो राष्ट्रिय महत्त्वका विषयमा सुझाव प्रोत्साहन र सचेत गराउने अधिकार, त्यसैगरी धारा ४४ मा जस्तो “श्री ५ सहित संसद् बन्ने व्यवस्था अन्तरिम संविधानमा राखिएन ।

76 नेपालको संविधान धारा ६१(१) र धारा ६६(१)

संविधान र कानूनको दायराभित्र सीमावद्ध गरेको छ । “अधिकारको प्रयोग र कर्तव्यको पालन गर्दा कुनै निकाय वा पदाधिकारीको सिफारिसमा गरिने भनी किटानीसाथ व्यवस्था भएको कार्यबाहेक राष्ट्रपतिबाट सम्पादन गरिने अन्य कार्य मन्त्रपरिषद्को सिफारिस र सम्मतिबाट हुने छ” भनी धारा ६६ को उपधारा (२) मा उल्लेख भएको छ । संविधानको धारा ७६ को उपधारा (७) मा प्रतिनिधिसभाको विघटनसम्बन्धी सिफारिस प्रधानमन्त्रीद्वारा गरिने कुरा उल्लेख छ । प्रधानमन्त्रीको नियुक्ति गर्दा कुनै निकाय वा पदाधिकारीको सिफारिस आवश्यक पर्ने कुरा संविधानमा उल्लेख गरिएको देखिँदैन । यो संवैधानिक राष्ट्रध्यक्षबाट गरिने “संवैधानिक कार्य” हो । तर यसरी गरिने कार्यका सीमा, परिधि वा मर्यादा पनि संविधानले नै निर्धारण गरेको देखिन्छ । उदाहरणका लागि संविधानको धारा ७६ को उपधारा (९) बमोजिमको अवस्थामा राष्ट्रपतिले प्रतिनिधिसभामा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेतालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नु नै पर्ने हुन्छ भने उपधारा (२) बमोजिमको अवस्थामा “प्रतिनिधिसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रतिनिधिसभाको सदस्यलाई” नै प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्ति गर्नुपर्दछ । यसमा राष्ट्रपतिको अधिकार र कर्तव्य दुवै कुरा अन्तरनिहित छन् । यसलाई राष्ट्रपतिको अन्तरनिहित विशेषाधिकारको रूपमा परिभाषित गरिरहनु आवश्यक देखिँदैन । प्रधानमन्त्रीको नियुक्ति संविधानबमोजिम राष्ट्रपतिबाट सम्पादन हुने कार्यहरूमध्येको एउटा कार्य भएको र यस कुरामा संवैधानिक लोकतन्त्रसम्बन्धी मूल्य मान्यता, संविधानवाद, कानूनको शासन आदि आदि विविध विषयहरूसमेत सम्बन्धित र सरोकारको विषय बन्न आउने भएको हुँदा यस प्रकारको विषयलाई अदालतमा प्रश्न उठाउन नमिल्ने प्रकृतिको राष्ट्रपतिको अन्तरनिहित विशेषाधिकार भनी मान्न मिल्ने देखिँदैन ।

५८. प्रतिनिधिसभा विघटनको सन्दर्भमा राष्ट्रपतिबाट संविधान प्रतिकूल काम कारबाही भएको छ भनी रिट निवेदकहरूले जिकिर गर्नुभएको देखिन्छ भने राष्ट्रपतिबाट प्रयोग गरिएको स्वविवेकीय अधिकारको विषयमा अदालतमा प्रश्न उठाउन र निरूपण गर्न मिल्दैन भनी राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको पारिश्रमिक तथा सुविधासम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा १६ समेतका आधारमा प्रत्यर्थीको तर्फबाट जिकिर गरिएको पाइयो । उल्लिखित ऐनको दफा १६ मा “राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिले आफ्नो पदीय हैसियतले सम्पादन गरेका काम कारबाहीको विषयमा निज पदमा रहँदा वा सेवा निवृत्त भएपछि निजउपर कुनै अदालतमा मुद्दा चलाइने छैन” भन्ने प्रावधान रहेको देखिन्छ⁷⁷ । अब उक्त प्रावधानको तात्पर्य वा कानूनी अर्थ सम्बन्धमा केही विवेचना गर्नु आवश्यक हुन आएको छ ।

५९. लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यतालाई आत्मसात् गरेको संवैधानिक प्रणाली र कानूनको शासनमा राज्यका कुनै पनि पदाधिकारी कानूनभन्दा माथि वा कानूनको दायराभन्दा बाहिर रहन सक्ने न । सबैको कानूनप्रति समान समर्पण रहन्छ र कानून नै सर्वोपरि हुन्छ । राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको पारिश्रमिक तथा सुविधासम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा १६ मा उल्लिखित प्रावधानले पदीय हैसियतले सम्पादन गरेका काम कारबाहीको विषयमा व्यक्तिगत जवाफदेहिता वहन गराउने गरी मुद्दा नचलाइने भनी

77 भारतीय संविधानको धारा ३६१ मा नै “The President or the Governors or Rajpramukhs of a State, shall not be answerable to any court for the exercise and performance of the powers and duties of his office or for any act done or purporting to be done by him in the exercise and performance of those powers and duties; Provided that the conduct of the President may be brought under review by any court, tribunal or body appointed or designated by either House of Parliament for the investigation of a charge under Article 61” भनी उल्लेख भएको देखिन्छ ।

संरक्षण प्रदान गरेको देखिन्छ । राज्य शक्तिको प्रयोग गरी अर्थात् संस्थागत रूपमा भए गरिएका निर्णयको संवैधानिक वा कानूनी वैधता परीक्षणको कुरामा उक्त दफा १६ ले कुनै बन्देज लगाएको, निषेध गरेको वा विशेष संरक्षण प्रदान गरेको देखिँदैन । राष्ट्रपतिले आफ्नो पदीय हैसियतले सम्पादन गरेका काम कारबाहीको विषयमा निजउपर “कुनै अदालतमा मुद्दा चलाइने छैन” भन्नुको तात्पर्य त्यस प्रकारका विषयमा राष्ट्रपतिलाई व्यक्तिगत रूपमा जवाफदेहिता वहन गराउने गरी मुद्दा चलाउन हुँदैन भन्नेसम्म हो । यसले पदीय वा संस्थागत रूपमा गरिएको संविधानको प्रयोग वा पालनासम्बन्धी विषयमा उठेका प्रश्नहरूको न्यायिक रूपमा वैधता परीक्षण गर्ने कुरामा कुनै सीमा निर्धारण गरेको वा बन्देज लगाएको मान्न मिल्दैन । राष्ट्रपतिका काम कारबाही पनि संविधान र कानूनसम्मत नै हुन अनिवार्य छ । राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको पारिश्रमिक तथा सुविधासम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा १५ सँग सम्बन्धित अनुसूची ४ मा तोकिएको राष्ट्रपतिले लिने पद तथा गोपनीयतासम्बन्धी सपथको ढाँचामा पनि “नेपालको संविधानप्रति पूर्ण बफादार रही...प्रचलित कानूनको अधीनमा रही...इमान्दारीसाथ सम्पादन गर्ने छु” भन्ने बेहोरा उल्लेख गरिएको छ । संविधान तथा कानून उल्लङ्घन गर्ने छुट कोही कसैलाई पनि छैन । यदि राष्ट्रपतिले गरेको निर्णय भन्ने आधारमा त्यस प्रकारका कुनै निर्णयलाई न्यायिक परीक्षणको दायराभन्दा बाहिर राखेर हेर्ने हो भने परिणामतः त्यसबाट स्वेच्छाचारिता र निरङ्कुशता नै पैदा हुने अवस्था रहन्छ । नेपालको संविधानले त्यस प्रकारको छुट प्रदान गर्दैन । यो संविधानले स्वेच्छाचारिता र निरङ्कुशतालाई कुनै ठाउँ दिँदैन । यो लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने हेतुले निर्माण भएको संविधान हो र यसको प्रयोग र पालना पनि लोकतान्त्रिक विधिअनुसार नै गरिनु पर्दछ ।

६०. संविधानको प्रयोग वा व्याख्या गर्दा

यसले अगाडि सारेको मूल्य मान्यतातर्फ समुचित दृष्टि दिनु आवश्यक हुन्छ । नेपालको संविधानले आत्मसात् गरेको मूल्य मान्यताहरूमध्ये शक्तिपृथकीकरण, नियन्त्रण र सन्तुलनको कुरालाई पनि एउटा मूल्य (Value) को रूपमा व्यवस्थित गरिएको देखिन्छ । यसबाट पनि “Constitutional objectivity” को अवस्था पैदा हुन्छ⁷⁸ । देशका राष्ट्रपतिबाट सम्पादित हुने कार्य आधारभूत रूपमा कार्यपालिकीय क्षेत्रभित्रको कार्य हो । यस अवस्थामा राष्ट्रपतिबाट सम्पादन गरिने कार्यलाई न्यायिक परीक्षणको विषयभन्दा बाहिर राखिने हो भने यसबाट शक्तिपृथकीकरण, नियन्त्रण र सन्तुलनको स्थिति खलबलिने सम्भावना पनि रहन्छ ।

६१. संविधानको धारा ७६ (५) र (७) बमोजिम निर्णय गर्ने कुरा राष्ट्रपतिको स्वविवेकीय अधिकार भएकाले यस विषयमा अदालतमा प्रश्न उठाउन मिल्दैन भन्नेसमेत प्रत्यर्थीको जिकिर रहेको पाइयो । वस्तुतः धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रयोग गर्दा केही स्वविवेक वा तजबिज प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्था अवश्य नै रहन्छ । तर यसको तात्पर्य आफूसमक्ष पेस भएका वस्तुतथ्यलाई नहेर्ने, ग्रहण गर्नुपर्ने तथ्यहरू ग्रहण नगर्ने वा ग्रहण गर्न नहुने तथ्यहरू ग्रहण गर्ने गरी स्वविवेकीय अधिकार दिएको भनी सम्झन भने मिल्दैन । उल्लिखित प्रावधानले राष्ट्रपतिलाई निरपेक्ष रूपमा स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरेको देखिँदैन । धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम अधिकारको प्रयोग गर्दा प्रतिनिधिसभाको “कुनै सदस्यले प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेमा” त्यस्तो सदस्यलाई अनिवार्य रूपमा प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त गर्नु नै पर्ने

78 भारतीय संविधानको सन्दर्भमा Govt. Of Nct of Delhi vs. Union of India को विवादमा त्यहाँको सर्वोच्च अदालतले 4 July, 2018 मा व्याख्या गर्दै भनेको छ: “Our Constitution, in its grandness, resolutely embraces the theory of “checks and balances”. This concept of checks and balances, in turn, gives birth to the principle of “constitutional objectivity”.

हुन्छ । कुनै सदस्यले विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने उचित वा मनासिब आधार प्रस्तुत गरेको अवस्थामा पनि निजलाई प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त नगर्ने गरी स्वविवेकीय अधिकार प्रयोग गर्न संविधानले राष्ट्रपतिलाई अनुमति दिँदैन । राष्ट्रपतिले आफूसमक्ष तत्काल पेस भएको विश्वास प्राप्त गर्ने आधारको सम्म मूल्याङ्कन गर्ने हो, संसद्भिन्न परिणाम के हुन्छ भनी अनुमान गरेर निर्णय गर्न मिल्दैन । संसद्को काम संसद्भिन्न नै हुन्छ । उपधारा (७) को सन्दर्भमा हेर्दा पनि उपधारा (५) को अन्य पूर्वसर्त पूरा भएको अवस्थामा तत्काल बहाल रहेका प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा मात्र सो प्रावधान क्रियाशील हुने भएकाले उपधारा (५) बमोजिमको राष्ट्रपतिको अधिकार निरपेक्ष स्वरूपको स्वविवेकीय अधिकार हो भनी सम्झन मिल्ने देखिँदैन⁷⁹ ।

६२. बहस छलफलका सन्दर्भमा राष्ट्रपतिका अधिकारका प्रकार, प्रयोगका सिमाहरूलगायत विविध पक्षमा जिकिरहरू प्रस्तुत हुन आएको पाइयो । राष्ट्रपतिमा के के अधिकारहरू निहित रहेका छन् र सो अधिकारको पालना र प्रयोग कसरी गरिनु पर्दछ भन्ने विषय प्रस्तुत विवादमा निरूपण गर्नुपर्ने विषयको रूपमा रहेको देखिँदैन । नेपालको संविधानको धारा ७६ को प्रयोग र प्रतिनिधिसभा विघटनका विषयसँग सम्बन्धित प्रश्नहरूसम्म अहिले निरूपणको विषय बनेको देखिन्छ । त्यसमा पनि खासगरी धारा ७६ को उपधारा (५) को प्रयोगसम्बन्धी प्रश्न यस विवादको केन्द्रमा रहेको छ । संविधानको धारा ७६(५) मा प्रयुक्त प्रतिनिधिसभाको “कुनै सदस्यले प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेमा”

79 “The Proclamation under Article 356(1) is not immune from judicial review. The Supreme Court or the High Court can strike down the Proclamation if it is found to be mala fide or based on wholly irrelevant or extraneous grounds” भनी S. R. Bommai V. Union of India, AIR 1994 SC 1918 को विवादमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गरेकोसमेत पाइन्छ ।

भन्ने वाक्यांश प्रयोगका सीमा र तरिकाहरू छन् । ती सर्तहरूको पालन गरिनु नै पर्दछ । यसका अतिरिक्त उक्त प्रावधानले केही हदमा स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरेको भन्ने मानेर हेर्दा पनि केही विधिशास्त्रीय मान्यताहरू पनि विचारणीय बन्न पुग्दछन् । स्वविवेकीय अधिकार भनेको स्वेच्छाचारी अधिकार होइन । संविधान वा कानूनले कुनै सार्वजनिक पदाधिकारी वा निर्णयकर्तालाई कुनै स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरेको अवस्थामा पनि त्यस्तो अधिकारको प्रयोग निर्णयकर्ताको आत्मनिष्ठ सन्तुष्टि (Subjective satisfaction) को आधारमा मात्र प्रयोग गर्न मिल्दैन⁸⁰ । कुनै निर्णयमा पुग्न मनासिब किसिमको वस्तुगत आधार पनि विद्यमान रहेको देखिनु पर्दछ । विषयवस्तुको समग्र विश्लेषण र निष्पक्ष मूल्याङ्कन हुन सकेमा नै एउटा तार्किक निष्कर्षमा पुग्न सकिने हुन्छ । कुनै आग्रह, पूर्वाग्रह वा प्रवृत्त धारणा राखेर इच्छित परिणामका लागि गरिएका तर्क वा विषयका प्रस्तुतिहरू एकाङ्गी बन्दछन् र न्यायिक वैधता गुमाउने अवस्थामा पुग्दछन् । असम्बद्ध तथ्यहरूलाई आधारको रूपमा ग्रहण गरियो वा सम्बद्ध तथ्यहरूलाई ग्रहण गर्न अस्वीकार गरियो भने पनि स्वविवेकीय अधिकारको दुरुपयोग हुन पुग्दछ । यस्तै अवस्थामा अधिकार सदैनियतपूर्वक वा बदैनियत राखेर प्रयोग गरियो भनी हेरिने हो । यो नै हामीले अनुशरण गरी आएको विधिशास्त्रीय मान्यता हो र तुलनात्मक विधिशास्त्रको अध्ययनबाट पनि यही कुरा देखिन्छ । स्वविवेकीय अधिकार निरपेक्ष र असीमित प्रकृतिको

80 “Subjective satisfaction” मात्रै पर्याप्त हुँदैन भन्ने उल्लेख गर्दै “The drastic and extreme action under Article 356 cannot be justified on mere ipse dixit, suspicion, whims and fancies of the Governor. This Court cannot remain a silent spectator watching the subversion of the Constitution” भनी सन् २००५ मा विहारको विधानसभा विघटन गरिएकोसम्बन्धी Rameswar Prasad and ors v. Union of India, AIR 2006 SC 980 को विवादमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले व्याख्या गरेको छ ।

हुँदैन । यसलाई विषयवस्तुको सापेक्षतामा हेरिनु पर्दछ । यस प्रकारको स्वविवेकीय अधिकारको प्रयोग उचित रूपमा भए-नभएको विषय स्वाभाविक रूपमा न्यायिक निरूपणको विषय बन्दछन् ।

६३. नेपालको संविधानको धारा १ अनुसार “यो संविधान नेपालको मूल कानून हो”; धारा १२६ (१) मा “नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार यो संविधान, अन्य कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तबमोजिम अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग गरिने छ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ; धारा १२८ को उपधारा (२) मा “संविधान र कानूनको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुने छ” भनी उल्लेख भएको छ । लोकतान्त्रिक मान्यता, कानूनको शासन, संविधानवाद तथा शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्तअनुसार पनि संविधान तथा कानूनको अन्तिम व्याख्या गर्ने अधिकार अदालतमा अन्तर्निहित रहेको देखिन्छ । विगतको अभ्यासलाई दृष्टिगत गर्ने हो भने पनि राष्ट्राध्यक्षबाट प्रतिनिधिसभा विघटन गरिएका र पटक-पटक यस अदालतबाट विवादको निरूपण गरिएका दृष्टान्तहरू छन्^{८१} । “श्री ५ बाट गरिएका कार्यहरूको सम्बन्धमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ३१ अन्तर्गत प्रदान गरिएको वैयक्तिक उन्मुक्ति श्री ५ का नाममा भएका सबै कार्यहरूका सम्बन्धमा लागु हुन्छ भन्न मिल्दैन; संविधानले अङ्गीकार गरेको संवैधानिक राजतन्त्रात्मक व्यवस्था र संसदीय प्रणालीअनुरूप श्री ५ बाट मन्त्रिपरिषद् वा अन्य कुनै पदाधिकारी वा निकायको सल्लाह वा सिफारिसमा गर्ने कार्यको उत्तरदायित्व सो सुझाव दिने वा सिफारिस गर्ने पदाधिकारी वा निकायले नै बेहोर्नुपर्ने हुनाले श्री

५ बाट गरिएका त्यस्ता कार्यहरूका सम्बन्धमा उक्त धारा ३१ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशअनुसार त्यस्तो पदाधिकारी वा निकायका विरुद्ध कानूनी कारबाही चल्न सक्दछ । संविधानको धारा ५३ को उपधारा (४) अन्तर्गत सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले गर्नु भएको सिफारिस र सो सिफारिसको आधारमा श्री ५ बाट गरिएको प्रतिनिधिसभाको विघटनको उत्तरदायित्व सम्माननीय प्रधानमन्त्रीउपर नै रहन्छ । राजाबाट भएका कार्यहरूको संवैधानिकताको प्रश्नमा यस अदालतले विचार गर्न नमिल्ने देखिँदैन” भनी हरिप्रसाद नेपाल वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत भएको विवादमा सिद्धान्त कायम भएको देखिन्छ^{८२} ।

६४. अधिवक्ता रविराज भण्डारी वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री मनमोहन अधिकारीसमेत भएको विवादमा^{८३} समेत यस विषयमा व्याख्या भएको देखिन्छ । यस विवादका सन्दर्भमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ५३ को उपधारा (४) अन्तर्गत प्रतिनिधिसभाको विघटन गर्ने अन्तिम कार्य प्रधानमन्त्रीबाट हुने नभई श्री ५ को स्वविवेकमा हुने र श्री ५ बाट हुने कुनै कार्यको सम्बन्धमा संविधानको धारा ३१ अन्तर्गत कुनै अदालतमा प्रश्न उठाउन नसकिने हुनाले सो विवादमा अदालतले हस्तक्षेप गरेर कुनै निर्णय गर्न मिल्दैन भनी प्रत्यर्थीहरूका तर्फबाट जिकिर लिइएको थियो । उक्त जिकिरको संवैधानिक स्थिति प्रस्ट पाउँँ यस अदालतबाट भनिएको छ:

“झट्ट हेर्दा धारा ३१ को संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार श्री ५ बाट भएको कुनै पनि कार्य न्यायिक पुनरावलोकनको क्षेत्रभित्र

81 तत्कालीन प्रधानमन्त्रीहरू क्रमशः श्री गिरिजाप्रसाद कोइराला, श्री मनमोहन अधिकारी, श्री सूर्यबहादुर थापा, श्री शेरबहादुर देउवाले प्रतिनिधिसभा विघटन सम्बन्धमा गर्नुभएका सिफारिसका सन्दर्भमा तत्कालीन राजाबाट गरिएको विघटनसम्बन्धी काम कारबाहीको विषयलाई लिएर यस अदालतबाट संवैधानिक र कानूनी स्थिति सम्बन्धमा व्याख्या भएका छन् ।

82 हरिप्रसाद नेपाल वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत; उत्प्रेषणयुक्त परमादेश; संवत् २०५१ सालको रिट नं. २३०४; आदेश मिति: २०५१/५/२७ ।

83 अधिवक्ता रविराज भण्डारी वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री मनमोहन अधिकारीसमेत; उत्प्रेषणयुक्त परमादेश; संवत् २०५२ सालको रि.नं. ३१०५; आदेश मिति: २०५२/५/१२

पढेन कि जस्तो भान पनि पर्दछ; तर त्यस्तो सङ्कीर्ण व्याख्याले संविधानको मनसायलाई सही रूपमा प्रतिबिम्बित गर्दैन; हाम्रो संविधान एउटा लिखित संविधान हो; संविधानले बहुदलीय संवैधानिक राजतन्त्र संसदीय प्रणाली र उत्तरदायी शासन व्यवस्थालाई अङ्गीकार गरेको छ; श्री ५ को स्वविवेकमा गरिने कार्यहरूबाहेक अन्य कार्यहरू मन्त्रिपरिषद् वा अन्य कुनै संवैधानिक निकाय वा पदाधिकारीको सिफारिसमा हुन्छ; सोअनुसार श्री ५ बाट मन्त्रिपरिषद् वा अन्य कुनै संवैधानिक निकाय वा पदाधिकारीको सिफारिसमा गरिएका कार्यहरूको सम्बन्धमा श्री ५ स्वयम् कुनै उत्तरदायी हुने अवस्था रहँदैन; प्रधानमन्त्री वा मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा श्री ५ बाट गरिएको त्यस्ता सबै कार्यहरूको लागि प्रधानमन्त्री र मन्त्रिपरिषद्ले प्रतिनिधिसभाप्रति उत्तरदायी हुनुपर्छ; श्री ५ बाट अन्य कुनै निकाय वा पदाधिकारीको सिफारिस गरिएका कार्यमा त्यो निकाय वा पदाधिकारी नै उत्तरदायी हुन्छन्; त्यस्ता कार्यहरूको सम्बन्धमा श्री ५ लाई अदालतले कुनै सवाल गर्न र राजाले अदालतलाई कुनै जवाफ दिइरहनु पर्दैन; संवैधानिक राजतन्त्रात्मक व्यवस्थाको मर्म र आदर्शअनुरूप श्री ५ को स्वविवेकमा गरिएका कार्यहरूको प्रकृति र विस्तारलाई संविधानले नै सीमाङ्कन गरेको र त्यस्ता कार्यहरू साधारणतः राजनीतिक प्रकृतिकै हुने भएकोले संविधानबमोजिम श्री ५ को स्वविवेकमा गरिएका कार्यहरूको सम्बन्धमा धारा ३१ को व्यवस्था विचारणीय हुन्छ; तर श्री ५ बाट संविधानबमोजिम अन्य संवैधानिक

अङ्ग, निकाय वा पदाधिकारीको सल्लाह वा सिफारिसमा गरिने कार्यहरू पनि धारा ३१ को आधारमा न्यायिक पुनरावलोकनको क्षेत्रबाट अलग राख्नुपर्छ भन्ने हो भने लिखित संविधान, सीमित सरकार, उत्तरदायी शासन व्यवस्था र कानूनको राज्य जस्ता संविधानद्वारा अङ्गीकृत अवधारणाहरूको कुनै अर्थ नै हुँदैन; संविधानअनुसार सल्लाह दिने वा सिफारिस गर्न पाउने संवैधानिक अङ्ग, निकाय वा पदाधिकारीले गैरसंवैधानिक कार्यहरूको सिफारिस गरी श्री ५ बाट स्वीकृत गराएको खण्डमा त्यो असंवैधानिकता यथावत् कायम रहने अथवा भएको भयै हुने हो भने लिखित संविधान लागु गर्ने, शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त अङ्गालेर विभिन्न संवैधानिक अंगहरूको कार्य क्षेत्र र सीमा निर्धारित गर्ने र ती संवैधानिक व्यवस्थाहरूको पालन भए वा नभएको जाँचबुझ गरेर आवश्यकताअनुसार पालन गराउन न्यायपालिकालाई अधिकार सम्पन्न गराउने संवैधानिक व्यवस्थाहरूको औचित्य नै रहँदैन; नयाँ संविधान आउनुभन्दा पहिले श्री ५ बाट जारी भएका ऐनहरू र नयाँ संविधान लागु भएपछि श्री ५ बाट भएका नियुक्तिहरूको संवैधानिकताहरूको प्रश्नमा यस अदालतले अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी न्यायिक पुनरावलोकन गर्दै आएको छ; ती कार्यहरू अन्तिम रूपमा श्री ५ बाट सम्पन्न भएका हुन् भन्ने आधारमा यस अदालतले अधिकारक्षेत्र ग्रहण गर्न अस्वीकार गरेको देखिन्छ; यस स्थितिमा धारा ३१ को अर्थलाई बड्गाएर श्री ५ को नाममा प्रधानमन्त्री वा मन्त्रिपरिषद्बाट भए गरेका सबै काम

कुराहरूलाई न्यायिक पुनरावलोकनको क्षेत्रभन्दा बाहिर पर्छ भन्ने तर्क स्वीकार हुन सक्नेन” ।

६५. शाही आयोग खारेजीसम्बन्धी विवादका सन्दर्भमा⁸⁴ गरिएको व्याख्याबाट पनि राष्ट्रध्यक्षबाट भए गरिएका काम कारबाहीको न्यायिक वैधता परीक्षण हुने कुरा प्रस्ट पारिएको देखिन्छ। सो विवादका सन्दर्भमा पनि तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ३१ मा रहेको प्रावधानका आधारमा राजाबाट भ्रष्टाचार नियन्त्रण शाही आयोग गठन गरिएको विषयमा अदालतमा प्रश्न उठाउन पाइँदैन भनी जिकिर गरिएको थियो। उक्त धारा ३१ मा “श्री ५ बाट गरिबक्सेको कुनै कामको सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठाइने छैन। तर यस धाराको कुनै कुराले श्री ५ को सरकार वा श्री ५ को कुनै कर्मचारीको विरुद्ध कारबाही चलाउन पाउने कानूनी अधिकारलाई सीमित गरेको सम्झिने छैन” भनी उल्लेख भएको थियो। यसरी उठाइएको प्रश्नको निरूपण गर्दै यस अदालतबाट नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ३१ को व्यवस्थाका सम्बन्धमा हरिप्रसाद नेपालको निवेदनका सन्दर्भमा⁸⁵ तथा रविराज भण्डारीको निवेदनका सन्दर्भमा⁸⁶ भएको व्याख्या स्मरण गर्दै निम्न बेहोरा उल्लेख गरिएको छ:

“संयुक्त अधिराज्यको संवैधानिक विकासको क्रममा राजाबाट राज्यको व्यवस्था, राजकीयसत्ता मन्त्रिपरिषद् वा जिम्मेवार पदाधिकारीको सिफारिस वा सल्लाहमा

प्रयोग हुने परिपाटीले राजाबाट गल्ती र गैरकानूनी कार्य हुँदैनन् भन्ने अवधारणाको विकास भयो; यथार्थमा जब राजाबाट कसैको परामर्श वा सल्लाहमा मात्र कुनै कार्य हुन्छ भने राजाले गल्ती गरेको भन्ने प्रश्न नै उठन सक्दैन; गल्ती यदि हुन्छ भने त्यस्तो कार्यको जिम्मेवारी सल्लाह वा परामर्श दिने पदाधिकारीमा नै रहन्छ; यही सिद्धान्तलाई नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ३१ ले अवलम्बन गरेको देखिन्छ; संविधानको धारा ३१ को क्षेत्र पहिचान गर्न श्री ५ बाट गरिने कार्यको प्रकृति हेर्नुपर्ने हुन्छ; यस निमित्त संविधानमा श्री ५ बाट गरिने कार्यका सम्बन्धमा भएका व्यवस्था त्यसमा पनि धारा ३५ को उपधारा (२) को व्यवस्था विशेष रूपबाट हेरिनुपर्ने हुन्छ; संविधानको धारा ३५(२) लाई बाहेक गरेर धारा ३१ को व्याख्या हुन सक्ने अवस्था देखिँदैन” ।

६६. यस प्रकार नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ३१ मा रहेको प्रावधानको व्याख्या गरी राजाबाट भएको कार्यको न्यायिक परीक्षण गरिएको देखिन्छ। अहिले नेपालको संविधानका कुनै प्रावधानले पनि नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ३१ ले राजालाई प्रदान गरे जस्तो अधिकार राष्ट्रपतिलाई प्रदान गरेको देखिँदैन। लोकतान्त्रिक मूल्य, कानूनको शासन, संविधानवाद आदि मान्यताहरूलाई २०४७ सालको संविधानको तुलनामा अझ बढी प्रगतिशील रूपमा आत्मसात् गरेर जारी भएको वर्तमान संविधानको परिप्रेक्ष्यमा प्रश्न नै गर्न नपाउने निरपेक्ष विशेषाधिकार राष्ट्रपतिमा रहेको छ भनी दाबी गर्नु संविधानको सिर्जनशील प्रयोग र लोकतान्त्रिक रूपान्तरणको दृष्टिले मनासिब हुँदैन।

६७. नेपालको संविधानको धारा ६१(४)

84 राजीव पराजुली वि. भ्रष्टाचार नियन्त्रण शाही आयोगसमेत, नि.नं. ७६१८, ने.का.प. २०६२, अङ्क ११, २०६२ सालको रिट नं. ११८, आदेश मिति: २०६२/११/१, विशेष इजलास

85 हरिप्रसाद नेपालसमेत वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत; उत्प्रेषण; ने.का.प. स्वर्ण शुभजन्मोत्सव विशेषाङ्क २०५२, पृष्ठ ८८; (११ जना न्यायाधीश सम्मिलित विशेष इजलास)

86 निवेदक रविराज भण्डारी वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री मनमोहन अधिकारीसमेत; उत्प्रेषण; ने.का.प. स्वर्ण शुभजन्मोत्सव विशेषाङ्क २०५२, पृष्ठ १

ले “संविधानको पालना र संरक्षण गर्नु राष्ट्रपतिको प्रमुख कर्तव्य हुने छ” भनी कर्तव्य निर्धारण गरेको छ। संविधानको धारा ६६(१) मा “राष्ट्रपतिले यो संविधान वा सङ्घीय कानूनबमोजिम निजलाई प्राप्त अधिकारको प्रयोग र कर्तव्यको पालन गर्ने छ” भनी उल्लेख भएको छ। उल्लिखित प्रावधानको तात्पर्य राष्ट्रपति संविधान र कानूनको अधीनस्थ रहेको कुराको उद्घोष पनि हो। संविधान वा सङ्घीय कानूनबमोजिम कुनै निकाय वा पदाधिकारीको सिफारिसमा गर्ने गरी किटानीसाथ राष्ट्रपतिले गर्ने कार्य भनी तोकिएको कुरामा सोहीबमोजिम र सोबाहेक राष्ट्रपतिबाट सम्पादन गरिने अन्य जुनसुकै कार्य मन्त्रिपरिषद्को सिफारिस र सम्मतिबाट हुन्छ भनी संविधानले नै अधिकार प्रयोगको सीमा-रेखा निर्धारण गरेको छ। संविधानको प्रयोग र व्याख्यासम्बन्धी कुरा न्यायिक निरूपण-योग्य विषय बन्दछन्। यस प्रकारको कुरालाई अदालतमा प्रश्न नै उठाउन नपाउने किसिमको स्वविवेकीय अधिकारको रूपमा दाबी गर्नु शोभनीय कुरा देखिँदैन। संविधानका अक्षरहरूलाई “शाब्दिक रूपमा” (*Literally*) मात्र हेर्ने होइन, यसलाई आस्था, विश्वास, भरोसायोग्य पवित्रतम दस्तावेजको रूपमा “आस्थापूर्वक” (*Faithfully*) पनि हेरिनु र सोहीअनुसार प्रयोग गरिनु पर्दछ। संविधान आस्थाको पनि दस्तावेज हो। राष्ट्रध्यक्षको हैसियतमा रही नेपालको राष्ट्रिय एकताको प्रवर्द्धन गर्ने पुनीत कर्तव्य राष्ट्रपतिमा रहेको छ। संविधानप्रतिको आस्थालाई सदा जीवन्त बनाई राख्ने कर्तव्य पनि राष्ट्रपतिमा रहेको छ। “संविधानको पालन” सम्बन्धी दायित्वको अन्तर्गत पनि त्यही हो। राष्ट्रपतिले आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्दा कानूनको शासनको प्रवर्द्धन हुने गरी सार्वभौम जनताबाट प्राप्त गरेको विश्वासको पालना र संरक्षण गर्ने संवैधानिक कर्तव्यवोध गर्नु आवश्यक हुन्छ⁸⁷। यस अवस्थामा राष्ट्रपतिको भूमिकामा

87 श्रीलंकाको सर्वोच्च अदालतले राष्ट्रपतिको अधिकार तथा कर्तव्यका सम्बन्धमा *Sugatpala Mendis v Chandiraika*

अनावश्यक सन्देह पैदा हुने गरी राष्ट्रपतिबाट भएको निर्णय न्यायिक निरूपणको विषय नै हुन सक्ने; विघटनसम्बन्धी कार्यकारी अधिकार रहेको छ भनी लिखित जवाफमा लिइएको जिकिरलाई मनासिब मान्न सकिने। पछिल्लो समयमा आएर स्वयम् वर्तमान सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री के.पी. शर्मा ओलीको सिफारिसमा वर्तमान सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट नै २०७७ साल पौष ५ गते भएको प्रतिनिधिसभाको विघटनसम्बन्धी विवादको यस अदालतबाट निरूपण भएको दृष्टान्त पनि ताजा नै छ। राष्ट्रध्यक्षबाट भएका काम कारबाही वा निर्णयउपर विवाद खडा भई पटक-पटक यस अदालतबाट निरूपण भइसकेको विषय (*Constitutionally and judicially settled rule*) को कुरामा पुनः घुमाई-फिराई प्रत्यर्थातर्फबाट उही प्रश्न उठाउनुको कुनै न्यायिक वा कानूनी औचित्य देखिँदैन⁸⁸। अतः सम्माननीय राष्ट्रपतिले संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) र (७) बमोजिम गर्नुभएको विवादित विघटनसम्बन्धी निर्णयको विषयमा यस अदालतमा प्रश्न उठाउन मिल्दछ र यसलाई न्यायिक निरूपणयोग्य विषय बनाउन सकिन्छ भन्ने निष्कर्षमा यो इजलास पुगेको छ।

Kumartunga, 2008 2 SLR 339) को विवादमा यसरी व्याख्या गरेको छ: “Presidency are so chosen because they are deemed able to embrace, uphold, and set example as a follower of the Rule of Law created pursuant to the Constitution and they hold in trust the executive power of the People acquired through the Sovereignty of the People. While the exercise of Presidential power is a duty that must accord with the Rule of Law, such compliance should also come from one’s own conscience and sense of integrity as owed to its People”.

88 इन्हुरेड इन्टरनेसनलसमेतका तर्फबाट कार्यकारी निर्देशक अधिवक्ता श्रीकृष्ण सुवेदीसमेत वि. राष्ट्रपति डा. रामवरण यादव, राष्ट्रपतिको कार्यालयसमेत, ने.का.प. २०६९, अड्क १२, नि.नं. ८९२६ को विवादका सन्दर्भमा समेत उल्लिखित प्रश्नको निरूपण मिति २०६७/६/१४ मा यस अदालतबाट भएको देखिन्छ।

६८. नेपालको संविधानको धारा ११९ को उपधारा (३) बमोजिम नेपाल सरकारको अर्थ मन्त्रीले राजस्व र व्ययको अनुमान प्रत्येक वर्ष जेठ महिनाको पन्ध्र गते सङ्घीय संसद्मा पेस गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको देखिन्छ । उक्त प्रावधानबमोजिम राजस्व र व्ययको अनुमान पेस गर्नुभन्दा केवल हप्ता दिनअगाडि २०७८ जेष्ठ ८ गते प्रतिनिधिसभाको विघटन गरिएको देखियो । तसर्थ, बजेटसम्बन्धी विषयको सन्दर्भमा समेत विघटनको औचित्य विचार गर्नुपर्ने हुन आएको छ । यस सन्दर्भमा अधिवक्ता रविराज भण्डारी वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री मनमोहन अधिकारीसमेत भएको विवादमा^{८९} यस अदालतबाट भएको व्याख्याको निम्न अनुच्छेद उद्धृत गर्नु आवश्यक देखिन्छ:

“प्रतिनिधिसभालाई विघटन गर्न सिफारिस गर्ने अधिकार प्रधानमन्त्रीलाई दिनुको प्रयोजन प्रतिनिधिसभाको अधिकारलाई प्रभावहीन बनाउन वा उत्तरदायी शासन व्यवस्थाको मर्मलाई निरादर गर्न होइन । प्रत्येक आर्थिक वर्षको अनुमानित राजस्व तथा संविधान र विनियोजन ऐनद्वारा विनियोजित हुने रकमहरू खुलाएर राजस्व र व्ययको वार्षिक अनुमान संसद्को दुवै सदनहरूको संयुक्त अधिवेशनमा पेस हुनुपर्ने किटानी संवैधानिक व्यवस्था हुँदाहुँदै अर्थमन्त्रीबाट बेग्लै किसिमको समारोहको आयोजना गरी संसद्बाहेक अन्यत्र त्यस्तो अनुमान अर्थात् वार्षिक बजेट पेस गर्ने, संविधानको धारा ३६ को उपधारा (७) अन्तर्गतको काम चलाउ मन्त्रिपरिषद्ले निर्वाचनको अवधिसम्मलाई अनिवार्य सरकारी खर्चको लागि मात्र सञ्चित कोषबाट उधारो वा पेस्कीको रूपमा रकम

खर्च गर्न आवश्यक अध्यादेश ल्याउनुको सट्टा आफ्नो नीति र वार्षिक कार्यक्रमहरू उद्घोषित गरेर ती सबै कार्यक्रमहरूका लागि संसदीय अनुमोदनविना अध्यादेश जारी गरेर सञ्चित कोषबाट रकम विनियोजित गर्ने र करको दरमा परिवर्तन गर्ने, र सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने गरी ऋण लिने अवाञ्छनीय र असंसदीय परम्परा विकसित गर्दै गएको हाम्रो देशमा मन्त्रिपरिषद्ले आफ्नो विरुद्धको अविश्वासको प्रस्तावको सामना नगरेर पनि सत्तामा बसिरहन पाउने हो भने विघटनको अधिकारभन्दा अधिवेशन आह्वान गर्ने र अन्त्य गर्ने अधिकारको प्रयोग गरेरै पनि प्रधानमन्त्रीले पाँच वर्षसम्म निरङ्कुश रूपमा शासन सञ्चालन गर्न सक्ने हुन्छ । संवैधानिक औपचारिकताको निर्वाह गर्नसम्मको लागि धारा ५३ को उपधारा (१) अन्तर्गत अधिवेशन आह्वान गर्ने, आफ्नो प्रतिकूल कुनै प्रस्ताव आएमा अधिवेशनलाई अन्त्य गर्ने र शासन व्यवस्थाको सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोत अध्यादेशबाट जुटाउने गरी कुनै पनि मन्त्रिपरिषद्ले ५ वर्षसम्म अटुट रूपमा शासन चलाउन सक्ने हुन्छ । प्रजातान्त्रिक संस्कारको ज्यादै अभाव रहेको हाम्रो देशको यिनै वास्तविकताहरूलाई दृष्टिगत गरेर हाम्रो संविधानले मन्त्रिपरिषद्माथि जनप्रतिनिधिहरूको नियन्त्रण प्रभावकारी हुन सकोस् भन्ने उद्देश्यले धारा ५३ को उपधारा (३) को व्यवस्था गरेको हो” ।

६९. यस अदालतबाट करिब पच्चिस वर्षअगाडि गरिएको उपर्युक्तअनुसारको व्याख्याको अहिले पनि उत्तिकै सान्दर्भिकता रहेको देखिन्छ । उत्तरदायी शासन व्यवस्थाको मर्मको निरादर हुने

89 अधिवक्ता रविराज भण्डारी वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री मनमोहन अधिकारीसमेत; उत्प्रेषणयुक्त परमादेश; संवत् २०५२ सालको रि.नं. ३१०५; आदेश मिति: २०५२/५/१२

गरी प्रतिनिधिसभा विघटन गरिनु हुँदैन । यसका अतिरिक्त नेपालको संविधानको धारा ११९ को उपधारा (३) बमोजिम नेपाल सरकारको अर्थ मन्त्रीले राजस्व र व्ययको अनुमान प्रत्येक वर्ष जेठ महिनाको पन्ध्र गते सङ्घीय संसद्मा पेस गर्नुपर्ने संवैधानिक अनिवार्यतासमेत रहेको देखिन्छ । यस अवस्थामा बजेट पेस गर्नुपर्ने मितिभन्दा हप्ता दिनअगाडि हठात् प्रतिनिधिसभाको विघटन गरेर अध्यादेशको माध्यमबाट राजस्व र व्ययको अनुमानको कुरालाई कानूनी स्वरूप दिइनु र कामचलाउ सरकारले अनिवार्य सरकारी खर्चको लागि मात्र व्ययको व्यवस्था गर्नुपर्नेमा दीर्घकालीन महत्त्व र प्रभाव राख्ने प्रकृतिका नीति तथा वार्षिक कार्यक्रमहरूको उदघोष गर्नु वाञ्छित कुरा हुँदैन । यस प्रकारको असंसदीय परम्परा विकसित गर्दै जाने हो भने संसद्लाई छल्ने, संविधानले गरेका व्यवस्थाहरूको अवमूल्यन गर्ने र स्वेच्छाचारिताले थप प्रोत्साहन पाउने अवस्था रहन्छ । बजेट पेस गर्नुपर्ने भनी संविधानमा नै किटानीसाथ उल्लेख गरिएको मितिभन्दा केबल हप्ता दिनअगाडि प्रतिनिधिसभा विघटन गरिनुलाई नेपालको संविधानको धारा ११९ को उपधारा (३) को पालना र कार्यान्वयनमा जालझेल वा धोखाधडी गरेको अर्थमा पनि बुझ्न सकिन्छ । यो न लोकतान्त्रिक संस्कारको कुरा भयो, न त यसबाट सुशासनको नै प्रत्याभूति हुन सक्तछ । यसबाट गरिब मुलुकको सीमित स्रोत साधनको अनुचित, अपारदर्शी र स्वार्थ-प्रेरित दोहन हुने तथा स्वेच्छाचारिताले प्रोत्साहन पाउने अवस्था रहन्छ । अध्यादेशकै माध्यमबाट बजेटलगायतका विविध विषयमा कानूनी बन्दोबस्त गरिने हो भने जनप्रतिनिधिमूलक शासन व्यवस्थाको कुनै सार्थकता वा प्रयोजन रहने हुँदैन । यस प्रकारको निरङ्कुशतातर्फको यात्रालाई वर्तमान नेपालको संविधानले निषेध गर्दछ । यस प्रकारको प्रवृत्तिबाट संविधानले हासिल गर्न खोजेको लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यतामा आधारित अभीष्ट पूरा

हुनमा अवाञ्छित अवरोध नै पैदा हुन जान्छ । यस दृष्टिले हेर्दासमेत विवादित विघटन कार्यको संवैधानिक वैधता वा औचित्य प्रमाणित हुने अवस्था देखिएन ।

७०. लोकतन्त्रलाई संस्थागत गर्ने अभिप्रायले निष्पक्ष र स्वतन्त्र रूपमा आवधिक निर्वाचन हुने र निर्वाचित जनप्रतिनिधिले राज्यको शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्ने आधारभूत प्रारूप संविधानले निर्धारण गरेको छ । नेपालको संविधानअनुसार जनतामा रहेको सार्वभौम अधिकार आवधिक निर्वाचनको माध्यमबाट निर्वाचित जनप्रतिनिधिमार्फत प्रयोग हुन्छ । संविधानको प्रस्तावनामा “जनताको प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली”, “बालिग मताधिकार”, “आवधिक निर्वाचन” लगायतका लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा आधारित “समृद्ध राष्ट्रको” परिकल्पना गरिएको छ । संविधानको धारा ४ मा अन्य कुराहरूका अतिरिक्त नेपाललाई “लोकतन्त्रात्मक” राज्यको रूपमा पनि परिभाषित गरिएको छ । धारा ५० मा “लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक व्यवस्था सुदृढ गर्ने” भनी राज्यको निर्देशक सिद्धान्त तोकिएको छ । धारा ५६(६) मा “सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, स्वाधीनता, राष्ट्रिय हित, सर्वाङ्गीण विकास, बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक सङ्घीय शासन प्रणाली, मानव अधिकार तथा मौलिक हक, कानूनी राज्य, शक्तिपृथकीकरण र नियन्त्रण तथा सन्तुलन, बहुलता र समानतामा आधारित समतामूलक समाज, समावेशी प्रतिनिधित्व र पहिचानको संरक्षण गर्ने छन्” भनी उल्लेख भएको छ । धारा ७४ मा “नेपालको शासकीय स्वरूप बहुलवादमा आधारित बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासन प्रणाली हुने छ” भनी उल्लेख छ । उल्लिखित प्रावधानहरूमा जनताबाट अनुमोदित प्रतिनिधिबाट राज्यको शासन व्यवस्था सञ्चालन हुनुपर्ने र शासन व्यवस्थामा संविधानवादका मूल्य,

मान्यता तथा आदर्शहरूको अनुशरण गरिने अभिप्राय अन्तर्निहित रहेको देखिन्छ ।

७१. लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यता (Democratic norms and values) को संरक्षणका लागि जनप्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूको सुदृढीकरण र सवलीकरण वाञ्छनीय हुन्छ । जनताको अभिमत पाएर निर्वाचित भएका प्रतिनिधिहरूको भूमिकालाई सीमित वा निस्तेज पारियो वा लोकतान्त्रिक संस्थाहरूलाई क्रियाशील हुन नदिई शासकीय सुविधाअनुकूल परिचालन गरियो भने लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धन हुन सक्तैन । संविधानलाई आस्था, आदर्श र समर्पण-भाव राखेर निष्ठापूर्वक पालन गर्नुपर्ने राजनीतिक तथा कानूनी जीवन-दर्शनको रूपमा आत्मसात् गर्नुपर्ने पवित्रतम दस्तावेजको रूपमा हेरियो भने नै यसले गतिशीलता प्राप्त गर्न सक्तछ । यसलाई कुनै घटनाक्रमको उपजको रूपमा सामान्य कागजमा लेखिएको आवधिक राजनीतिक चाहनाको रूपमा मात्रै हेरियो भने यसको सार्थकता र सान्दर्भिकता नै हराएर जान्छ । मूल्य मान्यता सैद्धान्तिक चर्चाका विषय मात्रै होइनन्, यसको उपयोगिता व्यावहारिक जीवनमा पनि प्रमाणित हुनुपर्दछ । शासन व्यवस्था सञ्चालनका सन्दर्भमा उल्लिखित कुराहरू अनुशरण गरिएको छ वा छैन भन्ने सम्बन्धमा पनि शासकीय व्यवस्था सञ्चालन कार्यमा भूमिका निर्वाह गर्ने राज्यका सबै निकाय र पदाधिकारीहरूले गम्भीर रूपमा आत्म-समीक्षा गर्नु वाञ्छनीय हुन जान्छ ।

७२. संविधानको प्रयोग वा कार्यान्वयनका सन्दर्भमा संवैधानिक एवम् राजनीतिक नैतिकता (Constitutional and political morality) सम्बन्धी विषयहरू पनि अनुशरणका विषय बन्दछन् । समसामयिक संवैधानिक विधिशास्त्रमा संवैधानिक नैतिकता (Constitutional morality) को खास महत्त्व रहेको छ । परम्परागत विधिशास्त्रअनुसार “नैतिकता” सम्बन्धी कुरालाई न्यायिक निरूपणको

विषय बनाउनु हुँदैन भन्ने मान्यता रही आएको पाइन्छ । समसामयिक विधिशास्त्रअनुसार पनि सामान्य वा सामाजिक नैतिकताका विषयहरूलाई न्याय निरूपणको आधारवस्तुको रूपमा ग्रहण गरिँदैन । तर “संवैधानिक नैतिकता” भन्नु र सामान्य अर्थमा “नैतिकता” भनिनु फरक-फरक कुरा हुन् भन्ने पक्ष भने यस प्रसङ्गमा विशेष महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । संवैधानिक नैतिकताले संविधानद्वारा आत्मसात् गरिएको मूल्य, मान्यता वा दर्शन प्रतिकूल भए गरिएका काम कारबाहीलाई मान्यता दिनु हुँदैन भन्ने मान्यता राख्दछ । भारतीय सर्वोच्च अदालतले “Constitutional morality means adherence to the core principles of constitutional democracy” भनी व्यख्या गरेको छ । **सवरिमाला⁹⁰ विवादका सन्दर्भमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले “संवैधानिक नैतिकता” (Constitutional morality) र “सामाजिक नैतिकता” (Social morality) को अवधारणागत दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । कतिपय विवादको सन्दर्भमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले लोकतान्त्रिक संस्थाप्रतिको जनआस्था र विश्वास कायम राख्न संवैधानिक नैतिकतासम्बन्धी मान्यता प्रयोगको औचित्य पुष्टि हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण अगाडि सारेको छ । भारतीय सर्वोच्च अदालतले केशवानन्द भारतीको विवादमा⁹¹ गरेको व्याख्या संविधानवाद र संवैधानिक नैतिकता सन्दर्भको अर्को व्याख्यात्मक उदाहरणको रूपमा रहेको छ । यसरी विकसित नवीनतम अवधारणाहरूप्रति अभिरुचि राख्नु हाम्रो सन्दर्भमा पनि उपयोगी नै हुनेछ ।**

७३. संवैधानिक नैतिकताको विषय संवैधानिक कानूनको व्याख्याका क्रममा प्रयोगमा

90 सवरिमाला मन्दिर प्रवेश विवादको रूपमा परिचित Indian Young Lawyers' Association Vs. State of Kerala भएको विवादमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले २८ सेप्टेम्बर २०१८ मा गरेको फैसला

91 Kesavananda Bharati Sripadagalvaru, v. State of Kerala, 24 April 1973, AIR 1973 SC 1461

आउन थालेको लामो अवधि भएको छैन । तथापि यो कुनै नौलो अवधारणा पनि होइन । Ronald Dworkin ले “fidelity in interpreting the Constitution as written calls for a fusion of constitutional law and moral philosophy”⁹² भनी धारणा अगाडि सारेको पाइन्छ । Dr. B.R. Ambedkar ले पनि भारतीय संविधान निर्माणको सन्दर्भमा Constitutional morality को कुरामा जोड दिएको देखिन्छ⁹³ । पछिल्लो समयमा आएर Govt. Of Nct of Delhi vs. Union of India को विवादमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले यस अवधारणाका सम्बन्धमा न्यायिक दृष्टिकोण अझ प्रस्ट पारेको छ⁹⁴ । संवैधानिक नैतिकताको अवधारणाले संविधानको

पूर्ण परिपालना हुनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ, यसले संविधानमा अन्तर्निहित लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यता, आदर्श र प्रतिबद्धताहरूलाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्नुपर्ने अनिवार्यता पनि बोध गराउँदछ । संवैधानिक नैतिकता राज्यका उच्चाधिकारीहरूको स्वेच्छाचारी, निरङ्कुश वा एकाधिकार विरुद्धको एक महत्वपूर्ण र बन्धनयुक्त संवैधानिक आदेश पनि हो⁹⁵ । यसले लोकतान्त्रिक मान्यतामा आधारित राजनीतिलाई दूषित बन्न दिनबाट रोक्न पनि मद्दत नै गर्दछ⁹⁶ । यो संविधानमा अन्तरनिहित अवधारणा हो र यसले संविधानप्रति समर्पणको कुरामा जोड दिन्छ⁹⁷ । हरेक

is the indispensable foundational base that functions as the guiding force to protect and ensure that the democratic setup promised to the citizenry remains unperturbed. The constitutional functionaries owe a greater degree of responsibility towards this eloquent instrument for it is from this document that they derive their power and authority and, as a natural corollary, they must ensure that they cultivate and develop a spirit of constitutionalism where every action taken by them is governed by and is in strict conformity with the basic tenets of the Constitution.

92 Constitutional Interpretation: The Basic Question; Sotirios A. Barber & James E. Fleming; Oxford University Press; p - 189

93 Dr. B.R. Ambedkar ले “Constitutional morality is not a natural sentiment. It has to be cultivated. We must realize that our people are yet to learn it. Democracy in India is only a top-dressing on an Indian soil, which is essentially undemocratic.” भनी उल्लेख गरेको कुरा Govt. Of Nct of Delhi vs. Union of India को विवादमा 4 July, 2018 मा गरिएको फैसलाबाट साभार गरिएको ।

94 Govt. Of Nct of Delhi vs. Union of India भएको मुद्दामा प्रधान न्यायाधीश Dipak Misra तथा न्यायाधीशहरू A.K. Sikri र A.M. Khanwilkar बाट 4 July, 2018 भएको फैसलामा निम्न बेहोरासमेत उल्लेख गरिएको छ:

“Constitutional morality in its strictest sense of the term implies strict and complete adherence to the constitutional principles as enshrined in various segments of the document. When a country is endowed with a Constitution, there is an accompanying promise which stipulates that every member of the country right from its citizens to the high constitutional functionaries must idolize accompanying promise which stipulates that every member of the country right from its citizens to the high constitutional functionaries must idolize the constitutional fundamentals. This duty imposed by the Constitution stems from the fact that the Constitution

95 पूर्व उल्लिखित Govt. Of Nct of Delhi vs. Union of India को विवादमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले भनेको छ: “Constitutional morality is that fulcrum which acts as an essential check upon the high functionaries and citizens alike, as experience has shown that unbridled power without any checks and balances would result in a despotic and tyrannical situation which is antithetical to the very idea of democracy”.

96 “Constitutional morality acts as a check against lapses on the part of the governmental agencies and colorable activities aimed at affecting the democratic nature of polity”. (पूर्व उल्लिखित Govt. Of Nct of Delhi vs. Union of India, 2018)

97 पूर्व उल्लिखित Govt. Of Nct of Delhi vs. Union of India को विवादमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले यसरी पनि धारणा व्यक्त गरेको छ: “Constitutional morality, appositely understood, means the morality that has inherent elements in the constitutional norms and the conscience of the Constitution. Any act to garner justification must

संविधानको अभीष्ट हुन्छ र गन्तव्य हुन्छ । राज्यका पदाधिकारीहरूले आफ्नो कर्तव्यपालनमार्फत संवैधानिक अभीष्ट र गन्तव्य पछ्याउन सक्नुपर्छ । न्याय संवैधानिक नैतिकताको आत्मा हो । गरिएका कार्यहरू न्यायपूर्ण, स्वच्छ र विवेकसम्मत हुनु संवैधानिक नैतिकताको दृष्टिले आवश्यक ठानिन्छ । संवैधानिक विकासको क्रममा विकसित हुँदै आएको यो संवैधानिक नैतिकताको अवधारणालाई व्यावहारिक जीवनमा रूपान्तरण गर्नेतर्फ हाम्रो पनि गहिरो अभिरुचिको विषय बन्नुपर्ने देखिन्छ ।

७४. संविधानवाद, संवैधानिक नैतिकता तथा लोकतन्त्र गतिशील अवधारणा (dynamic concept) हुन् । सीमित सरकार तथा उत्तरदायी शासन व्यवस्थासम्बन्धी दर्शनको रूपमा संविधानवादको अवधारणा विकसित हुँदै आएको पाइन्छ । यस अवधारणाले नागरिक अधिकारको पक्षपोषण र निरङ्कुश वा स्वेच्छाचारी शासन शैलीलाई तिरस्कार गर्दछ । शासकीय वैधतामा जोड दिनु यसको अर्को विशेषता हो । संवैधानिक सर्वोच्चता, उत्तरदायी सरकार, प्रतिनिधिमूलक शासन व्यवस्था, आधारभूत मानव अधिकारको प्रत्याभूति, कानूनको शासन, शक्तिपृथकीकरण तथा नियन्त्रण र सन्तुलन, स्वतन्त्र न्यायपालिका आदि कुराहरू संविधानवादका आधारभूत विशेषताहरू हुन् । संविधानविद् Hilaire Barnett ले संविधानवाद कुनै कानूनी अवधारणा मात्र नभएर वैधानिक शासन व्यवस्था स्थापना गर्ने दर्शन

possess the potentiality to be in harmony with the constitutional impulse. We may give an example. When one is expressing an idea of generosity, he may not be meeting the standard of justness. There may be an element of condescension. But when one shows justness in action, there is no feeling of any grant or generosity. That will come within the normative value. That is the test of constitutional justness which falls within the sweep of constitutional morality. It advocates the principle of constitutional justness without subjective exposition of generosity".

पनि हो भनी विवेचना गरेका छन्^{९८} । संविधानवादको मान्यताअनुसार संविधानमा अभिव्यक्त लोकतान्त्रिक अवधारणाको प्रयोग वा कार्यान्वयनका क्रममा यसका प्रयोगकर्ताहरूबाट लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै संस्थागत गर्ने कुरा अपेक्षित रहन्छ । लोकतन्त्रमा कुनै पनि व्यक्तिको तुलनामा लोकतान्त्रिक विधि, पद्धति र प्रणाली नै सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण हुन्छ । व्यक्ति केन्द्रित शासन व्यवस्था लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यतामा अडिग भएर रहन सक्ैन । व्यक्ति केन्द्रित शासकीय शैली अपनाइयो भने अन्ततोगत्वा त्यसले स्वेच्छाचारिता र निरङ्कुशतालाई नै जन्म दिन पुग्दछ । शासकीय संस्कार, शैली र चिन्तनमा लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यता (Democratic norms & Values) लाई सामाजिक विकाश र परिवर्तनको सापेक्षतामा अनुशरण गर्दै लैजाने गरेको परिणामस्वरूप नै करिब २३० वर्ष पुरानो अमेरिकी संविधान आज पर्यन्त गतिशील र क्रियाशील रहन सकेको छ । लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यतालाई सामाजिक परिवर्तनको सापेक्षतामा रूपान्तरण गर्न सकेको कारणबाट लिखित संविधानको अभावकै स्थितिमा पनि बेलायती संवैधानिक प्रणाली सदियौंदेखि गतिशील रही आएको छ । संविधानवाद, संवैधानिक नैतिकता जस्ता अवधारणालाई एकातर्फ पन्छाएर संविधानका शब्दहरूमा रहेका छिद्रहरूको अन्वेषण गरी शासकीय सुविधालाई केन्द्रमा राखेर संविधानलाई हेर्न थालियो भने सुन्दर संवैधानिक संरचना पनि निस्तेज बन्दै जाने निश्चित छ । प्रतिनिधिसभा विघटनको विवादका सन्दर्भमा उल्लिखित प्रसङ्गतर्फ पनि हाम्रो दृष्टि पुग्नु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

७५. प्रतिनिधिसभालाई सरकारको इच्छाधीन रूपमा सञ्चालित हुने सरकारको नियन्त्रणभित्रको अधीनस्थ संस्था ठानिनु हुँदैन । यो त सरकारलाई

९८ Hilaire Barnett, Constitutional and Administrative Law, 1996 publication, Delhi (India)

नै नियन्त्रण गर्ने र उत्तरदायी बनाउने संस्था हो । यो शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्तअनुसार राज्यका तीन अङ्गमध्येको एउटा अङ्ग भएको र कार्य प्रकृतिको दृष्टिले सरकारको निर्माण गर्नेदेखि यसलाई नियन्त्रण र उत्तरदायी बनाउने कुरामा प्रत्यक्ष भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने संस्था पनि हो । सरकार निर्माणका लागि तथा अन्य महत्त्वपूर्ण सार्वजनिक चासोका विषयमा छलफल गरी निर्णय गर्न प्रतिनिधिसभाको बैठक बस्ने कुरामा सरकारले सहजीकरण नै गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी बैठक बसी छलफल र निर्णय गर्न पाउने कुरा प्रतिनिधिसभाको नैसर्गिक अधिकार पनि हो । त्यसैले बैठक बस्ने विषयमा मात्र नभएर प्रतिनिधिसभा विघटनको विषयमा समेत स्वयं त्यही प्रतिनिधिसभाले निर्णय लिने विधिशास्त्र निर्माण र विकासको सिलसिला अहिले अगाडि बढ्दै आएको छ । यसको तात्पर्य विशेष परिस्थितिमा यदि प्रक्रियासङ्गत रूपमा प्रतिनिधिसभाको अधिवेशन वा बैठक बोलाइएन भने पनि सभामुखको अग्रसरतामा प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूले बैठक गरी संविधानले प्रदान गरेको अख्तियारी प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्था रहन्छ । बैठक बोलाउनु, अधिवेशन आह्वान गर्नु प्रक्रियागत कुरा हुन् । राज्यको शासन व्यवस्थामा सार्वभौम जनताका प्रतिनिधिहरूको उत्तरदायित्वपूर्ण संलग्नता मूल र सारवान् विषय हुन्छ । प्रक्रियागत कुराहरूको कारणबाट मूल विषय वा सारवान् कुरा अनुचित तवरबाट प्रभावित हुन दिनु हुँदैन । यस कुरामा कुनै अवाञ्छित वा अनुचित अवरोध पैदा हुन आएको स्थितिमा स्वयं प्रतिनिधिसभाले त्यस्ता अवरोध हटाउने मार्ग पहिल्याउनु आवश्यक हुन्छ ।

७६. स्वच्छता वा निष्पक्षताको दृष्टिले पनि प्रतिनिधिसभा विघटनसम्बन्धी प्रस्तुत विवादलाई हेर्नुपर्ने अवस्था रहेको पाइयो । राज्यको तर्फबाट गरिने हरेक काम कारबाही स्वच्छ (Fair), निष्पक्ष (Impartial), तार्किक (Reasonable) र औचित्यपूर्ण (Rational) हुनुपर्दछ । पूर्वाग्रहपूर्ण, स्वेच्छाचारी

वा प्रवृत्त धारणा राखेर गरिएको कार्यले न्यायिक वैधानिकता प्राप्त गर्न सक्तैन । राज्यका कुनै पनि निकाय वा पदाधिकारीलाई स्वेच्छाचारी रूपमा निर्णय गर्न पाउने छुट हुँदैन । निर्णय गर्दा पूर्वाग्रहपूर्ण वा प्रवृत्त धारणा राखिएको अथवा स्वेच्छाचारिता अपनाइएको अवस्थाका कुराहरू स्वाभाविक रूपमा न्यायिक परीक्षणको विषय बन्दछन् । यस दृष्टिले हेर्दा प्रतिनिधिसभा विघटनसम्बन्धी घटनाक्रममा केही अस्वाभाविक परिस्थितिहरू पनि देखिन आएको पाइयो ।

७७. सरकार सञ्चालनमा रहेको राजनीतिक दल (तत्कालीन ने.क.पा.) भित्रको आन्तरिक समस्याको परिणामस्वरूप सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री के.पी. शर्मा ओलीको सिफारिसमा २०७७ साल पौष ५ गते असंवैधानिक तवरबाट प्रतिनिधिसभाको विघटन भएको कुरा यस अदालतबाट मिति २०७७/११/११ मा जारी गरिएको रिट आदेशबाट प्रमाणित भइसकेको छ । यसरी विघटित प्रतिनिधिसभा पुनर्स्थापित भएपछि सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री के.पी. शर्मा ओलीले नै विश्वास नगरेर वा भरोसा नराखेर विघटन गर्न सिफारिस गर्नुभएको त्यही प्रतिनिधिसभामा आफ्नो लागि विश्वासको प्रस्ताव राख्नु भएको देखिन्छ । मिति २०७८/१/२७ मा भएको मतदानमा वहाँले केवल ९३ जना प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूको विश्वास रहेको भनी मत पाउनु भएको पाइयो । वहाँको प्रस्ताव बहुमतबाट पारित हुन सकेको देखिएन । यसपछि सोही मितिमा प्रतिनिधिसभाको अधिवेशनको अन्त्यसमेत गरिएको देखिन्छ^{९९} । यस अवस्थाको प्रतिनिधिसभाबाट

९९ प्रतिनिधिसभाको अधिवेशन आह्वान गर्दा वा अन्त गर्दा वा विघटन गर्दा सभामुखको सल्लाह लिने अभ्यास रही आएकोमा वर्तमान प्रतिनिधिसभाको अधिवेशनको आह्वान, अन्त्य, विघटन आदि कुराका सन्दर्भमा कुनै सल्लाह लिइएन, परामर्श गरिएन भनी प्रत्यर्थीमध्येका सम्माननीय सभामुखको तर्फबाट जिकिर प्रस्तुत हुन आएको छ । यो प्रवृत्तिलाई संसदीय प्रणालीको सुखद अभ्यास मान्न मिल्ने देखिँदैन । स्थापित मूल्य मान्यताहरू अकारण भत्काउनु शोभनीय हुँदैन । यस सम्बन्धमा थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस्:

स्वयं आफैँले राखेको विश्वासको प्रस्ताव पारित हुन नसकेको भए पनि पुनः मिति २०७८/१/३० मा संविधानको धारा ७६(३) बमोजिम श्री के.पी. शर्मा ओली नै प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्त हुनु भएको पाइयो । यसरी पुनः प्रधानमन्त्रीको पदमा नियुक्ति भएपछि सो पदमा कायम रहनका लागि संविधानको धारा ७६(४) बमोजिम प्रतिनिधिसभाबाट संविधानका सर्तबमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्ने अनिवार्यता थियो । यस कुरालाई संविधानको धारा ७६(३) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा भएको नियुक्तिमा अन्तरनिहित संवैधानिक सर्त मान्नुपर्दछ । सोबमोजिम विश्वासको मतसम्बन्धी प्रक्रियामा प्रवेश नगर्ने कुरा प्रधानमन्त्री स्वयंमूले स्वीकार गरी विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसक्ने कारण जनाई संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि मार्ग प्रशस्त गरेको भनी सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष मिति २०७८/२/६ मा मन्त्रपरिषद्को निर्णयअनुसार भनी सिफारिस पेस गर्नुभएको देखिन्छ । यसरी प्रधानमन्त्री स्वयंले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसक्ने भनी लिखित रूपमा स्वीकार गर्नुभएको कुरालाई परिणामतः विश्वासको प्रस्ताव प्रतिनिधिसभाबाट पारित हुन नसकेसरह मान्नुपर्ने हुन्छ¹⁰⁰ । सम्बन्धित व्यक्तिले नै स्वीकार गरिसकेको

Durga Das Basu; Commentary on the Constitution of India; 9th. Ed. Lexis Nexis; Article 85 - 8107.

100 "Dicey, in listing the conventions of the English Constitution, stated that a government defeated in Parliament may appeal once to the country by means of a dissolution, but that if the ministry loses the election, ministers' are bound to retire from office, and have no right to dissolve Parliament a second time'. Monahan expanded upon Dicey's conventions by observing that 'if a government continues in office as a minority administration after an inconclusive general election obtained by its prime minister and is subsequently defeated in the House of Commons, such a prime minister is not entitled to a second dissolution and must resign". – Quoted from: Anne

यस प्रकारको तथ्यलाई थप परीक्षण वा प्रमाणित गरिरहनु आवश्यक देखिँदैन । यसरी संविधानको धारा ७६(४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसक्ने भएकाले प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्ति (वैकल्पिक सरकार गठन) का लागि सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री के.पी. शर्मा ओलीले सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष मिति २०७८/२/६ मा **“लिखित रूपमा अनुरोध गर्नुभएको तत्-क्षण”** वहाँ प्रधानमन्त्रीको पदबाट पदमुक्त हुनु भएको र अर्को सरकार गठन नभएसम्मको लागि कामचलाउ प्रधानमन्त्रीमा परिणत हुनु भएको देखिन्छ । यसरी स्वतः पदमुक्त भएको अवस्था देखिएको हुँदा प्रधानमन्त्री पदबाट राजीनामा दिनु वा नदिनुको कुराले परिणाममा कुनै अन्तर राख्ने देखिँदैन¹⁰¹ । राजीनामा भनेको सम्बन्धित व्यक्ति “राजी भएर” (खुसी भएर वा इच्छा राखेर) दिइने मन्जुरीको लिखत भएकाले यस कुरालाई कानूनी सर्तको रूपमा हेर्नु मनासिब पनि हुँदैन¹⁰² । यसरी मिति २०७८/२/६ मा सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री के.पी. शर्मा ओली पदमुक्त हुनु भई अर्को सरकार गठन नभएसम्मको लागि कामचलाउ प्रधानमन्त्रीमा परिणत हुनुभएपछि गठन हुने भनेको संविधानको

Twomey; The Veiled Sceptre: Reserve Powers of Heads of State in Westminster Systems; Cambridge University Press 2018; page – 436.

- 101 भारतीय सर्वोच्च अदालतले समेत यसै प्रकारको दृष्टिकोण अपनाएको पाइन्छ । “A Chief Minister's refusal to test his strength on the floor of the assembly can well be interpreted as prima facie proof of his no longer enjoying the confidence of the legislature. If then an alternative Ministry can be formed” भनी S.R. Bommai V. Union of India, 1994 AIR 1918 को विवादमा गरिएको व्याख्यालाई एउटा दृष्टान्तको रूपमा लिन सकिन्छ ।
- 102 राजीनामा भनेको सम्बन्धित व्यक्ति “राजी भएर” (खुसी भएर वा इच्छा राखेर) दिइने मन्जुरीको लिखत हो । यस्तो यस्तो अवस्था वा परिस्थितिमा राजीनामा दिनुपर्ने अनिवार्यता रहन्छ भन्ने कानूनी सर्तसहितको बाध्यता रहँदैन । यो अवश्य नै संवैधानिक तथा राजनीतिक नैतिकतासम्बन्धी विषय बन्न सक्तछ, तर कानूनी अनिवार्यता वा सर्तको विषय होइन । त्यसैले सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री के.पी. शर्मा ओलीले राजीनामा दिनुपर्ने थियो भनी लिइएको जिकिरका सम्बन्धमा थप उल्लेख गरिरहनु परेन ।

धारा ७६(५) बमोजिमको वैकल्पिक सरकार नै हो । वैकल्पिक सरकार गठनको यो प्रक्रिया धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेपछि मात्र क्रियाशील हुन्छ । धारा ७६(५) बमोजिम गठन हुने वैकल्पिक सरकार गठनको कुरामा तत्काल धारा ७६(३) बमोजिम नियुक्ति भई प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकी वा सो प्रक्रियामा प्रवेश गर्न अस्वीकार गरेको कारणबाट पदमुक्त भई कामचलाउमा परिणत हुन पुग्नु भएका प्रधानमन्त्रीले दाबी गर्न पाउने अवस्था नै रहँदैन । संविधानका प्रावधानहरूको व्याख्या गर्दा एक-अर्का प्रावधानसँग सुसङ्गत हुने गरी व्याख्या गरिनु पर्दछ¹⁰³ । यसरी हेर्दा धारा ७६(३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत लिन नसकेको अवस्थामा निजले सो प्रक्रियाको तत्कालपछि धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि दाबी गर्न मिल्ने संवैधानिक आधार देखिएन ।

७८. प्रस्तुत विवादको सन्दर्भमा हेर्दा विश्वासको मत हासिल गर्न नसक्ने भनी वैकल्पिक

103 Justice Aharon Barak, President of Supreme Court of Israel ले भनेका छन्: "The task of expounding a constitution is crucially different from that of construing a statute. A statute defines present rights and obligations. It is easily enacted and as easily repealed. A constitution, by contrast, is drafted with an eye to the future. Its function is to provide a continuing framework for the legitimate exercise of governmental power and, when joined by a Bill or Charter of rights, for the unremitting protection of individual rights and liberties. Once enacted, its provisions cannot easily be repealed or amended. It must, therefore, be capable of growth and development over time to meet new social, political and historical realities often unimagined by its framers. The judiciary is the guardian of the constitution and must, in interpreting its provisions, bear these considerations in mind." (Harvard Law Review, Vol.116 (2002-2003) - As Quoted in: Rameswar Prasad and ors v. Union of India, AIR 2006 SC 980)

सरकार गठनका लागि मार्ग प्रसस्त गरेको अर्को दिन नै प्रत्यर्थी सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री के.पी. शर्मा ओलीले मिति २०७८/२/७ मा आफूउपर १५३ जना प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूको समर्थन रहेको भनी दाबी गरी संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि राष्ट्रपति कार्यालयमा दाबी पेस गर्नु भएको पाइयो । यसरी पेस गरिएको दाबी-पत्रमा श्री के.पी. शर्मा ओली, श्री महन्थ ठाकुर र श्री राजेन्द्र महतो गरी तीन जनाको मात्र सही भएको देखिन्छ । प्रतिनिधिसभाका अन्य सदस्यहरूको समर्थन रहेको तथ्य प्रमाणित हुने कुनै आधार पेस गरिएको देखिँदैन । प्रतिनिधिसभाका सदस्य श्री शेरबहादुर देउवाप्रति विश्वास जनाई सही गरी राष्ट्रपति कार्यालयमा दाबी-पत्र पेस गर्नेमध्येका ने.क.पा. एमालेका २६ जना र जनता समाजवादी पार्टीका १२ जना सदस्यहरूलाई समेत गणना गरी श्री के.पी. शर्मा ओलीले प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि दाबी पेस गर्नुभएको कुरामा विवाद छैन । उल्लिखित दुवै दाबीलाई सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट अस्वीकार गरिएको, तत्पश्चात् प्रतिनिधिसभा विघटनका लागि सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले तत्काल सिफारिस गर्नुभएको र विघटन भएको पाइयो । माथि उल्लेख भएअनुसार मिति २०७७/११/११ मा पुनर्स्थापित प्रतिनिधिसभालाई विश्वासको प्रस्तावमा छलफल गर्ने कामबाहेक सरकारले अन्य कुनै पनि काम (Business) नदिई अधिवेशनको अन्त गरिएको र अन्ततः विघटन गरिएकोसमेत देखियो । उपर्युक्तअनुसार गरिएका कार्यहरूलाई रिट निवेदक पक्षबाट संविधानप्रतिको धोखाधडी तथा बदनियतपूर्ण कार्य (Fraud on Constitution) हो भनी जिकिर गरिएकोसमेत देखिन्छ ।

७९. प्रतिनिधिसभा विघटनसम्बन्धी समग्र घटनाक्रम र परिस्थिति संवैधानिक कानून तथा राजनीति शास्त्रका विज्ञहरूका लागि विश्लेषणको रुचिकर विषय बन्न सक्लान् !! सम्भवतः उल्लिखित

घटनाक्रम लोकतान्त्रिक मुलुकका संवैधानिक कानूनमा विरलै देख्न वा पाउन सकिने घटना हो । यसलाई “नौलो अभ्यासको रूपमा” पनि लिन सकिन्छ । प्रतिनिधिसभा विघटन, पुनर्स्थापना, विश्वासको मत हासिल हुन नसकेको अवस्था, बहुमत पुऱ्याउन नसक्ने कुराको स्वीकारोक्ति, पुनः नियुक्तिका लागि दाबी-पत्र पेस, प्रतिनिधिसभाका १४९ जना सदस्यले वैकल्पिक सरकार गठन हुने अवस्था कायम रहेको भनी हस्ताक्षर गरी लिखित रूपमा दाबी पेस भएको अवस्था, सो दाबीलाई संविधान तथा कानूनका प्रावधान प्रतिकूल अर्थ लगाई अस्वीकार गरिएको स्थिति र पुनः प्रतिनिधिसभा विघटन गरिएको घटना-चक्रलाई सम्बोधन गर्ने कतिपय विशेषणहरू पनि होलान् !! न्यायिक मान्यताका दृष्टिले हेर्दा विवादित विघटनसम्बन्धी कार्यलाई सदाशयतापूर्वक गरिएको कार्य हो भनी मान्न सकिने अवस्था देखिँदैन । संविधानउपर कुनै प्रकारको थिचोमिचो गर्ने र संविधानलाई छल्ने कुराले वैधता प्राप्त गर्न सक्तैन । संविधानवाद, संवैधानिक नैतिकता तथा लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताका दृष्टिले उल्लिखित घटनाक्रमको औचित्य प्रमाणित हुन सक्ने देखिँदैन¹⁰⁴ ।

८०. रिट निवेदकहरूले प्रतिनिधिसभाका सदस्य श्री शेरबहादुर देउवालाई प्रधानमन्त्रीमा नियुक्तका लागि परमादेश जारी गरिनु पर्दछ भनी माग दाबी लिनुभएको देखिन्छ भने प्रत्यर्थीहरूका तर्फबाट अदालतले प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने होइन, यो अदालतको कार्यक्षेत्रभित्र पर्दैन, प्रधानमन्त्रीको नियुक्ति केवल राष्ट्रपतिबाट मात्र हुन्छ भनी जिकिर

गरिएको पाइयो । त्यसैले प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने कुरामा अदालतको अपेक्षित संवैधानिक भूमिका सम्बन्धमा केही कुरा प्रस्ट पार्नु आवश्यक हुन आएको छ । निःसन्देह प्रधानमन्त्रीको नियुक्ति गर्ने अधिकार नेपालको संविधानको धारा ७६ अनुसार राष्ट्रपतिमा नै निहित रहेको छ । यो अधिकार राष्ट्रपतिको नै हो । यस विषयमा संविधानका प्रावधानहरू पनि प्रस्ट नै छन् । यस हदमा विवाद वा थप चर्चा परिचर्चा गरी रहनुपर्ने कुनै आवश्यकता देखिँदैन । तर यसो भन्नुको तात्पर्य प्रधानमन्त्री नियुक्ति सम्बन्धमा संवैधानिक व्याख्याको प्रश्न खडा भएको अवस्थामा यस अदालतले नियुक्तिसम्बन्धी संवैधानिक स्थिति सम्बन्धमा हेर्न वा सुनुवाइ गर्न नै हुँदैन भन्ने पनि होइन । प्रधानमन्त्रीको नियुक्ति संविधानबमोजिम हुने हो । नियुक्ति प्रक्रियामा संविधानको प्रयोग, पालना वा व्याख्यासम्बन्धी प्रश्न खडा हुन आएमा संविधानको अन्तिम व्याख्या गर्ने कर्तव्य र जिम्मेवारी रहेको कारणबाट यस अदालतले प्रधानमन्त्री नियुक्तिसम्बन्धी विवादउपर सुनुवाइ गरी न्यायिक उपचार प्रदान गर्नु नै पर्ने हुन्छ । यसरी उपचार प्रदान गरिनुको अर्थ अदालत आफैँ प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्न अग्रसर भएको भन्ने होइन; गैरसंवैधानिक तवरबाट भएको कार्यलाई संविधानसम्मत तुल्याउन न्यायिक उद्घोषणको जिम्मेवारीसम्म अदालतले निर्वाह गरेको भन्ने अर्थमा यसलाई हेरिएको अवस्थामा यस प्रकारका अप्रासङ्गिक आशंकाजनित तर्क गर्नुपर्ने अवस्था नै रहने थिएन । यस कुरालाई थप प्रस्ट पार्न एउटा दृष्टान्तको परिकल्पना गर्न सकिन्छ । नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (१) मा “राष्ट्रपतिले प्रतिनिधिसभामा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेतालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने छ र निजको अध्यक्षतामा मन्त्रिपरिषद्को गठन हुने छ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ । कदाचित् कुनै दिन, दुर्भाग्यवश, कुनै राष्ट्रपतिले प्रतिनिधिसभामा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेतालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्न इन्कार गरेको

104 “Too frequent dissolutions undermine the capacity of governments to govern. They are also expensive, socially disruptive, and impose a burden on the economy and the people”. (Anne Twomey; The Veiled Sceptre: Reserve Powers of Heads of State in Westminster Systems; Cambridge University Press 2018; page – 358).

अवस्थामा त्यस कुराको संवैधानिक उपचार कसरी प्राप्त हुन्छ भन्ने पक्षमा सामान्य रूपमा विचार गरियो भने पनि यस प्रकारका सतही किसिमका प्राविधिक प्रश्नहरू गर्नुपर्ने जरूरत रहने थिएन । परिकल्पित घटनाको उल्लिखित अवस्थामा पनि अदालतले संवैधानिक स्थितिको उद्घोषणसम्म गर्ने हो; प्रधानमन्त्री पदको नियुक्ति दिएर पठाउने कार्य अदालतले गर्दैन । यो कार्य राष्ट्रपतिबाट नै हुन्छ र हुनुपर्दछ भन्ने कुरामा थप तर्क र शंकाको कुनै आवश्यकता देखिँदैन । तर यस प्रसङ्गमा स्मरणीय कुरा के छ भने साधिकार अदालतबाट संविधानको व्याख्या गरी जारी गरिएको आदेशबमोजिम कार्य गर्न भने राष्ट्रपतिलगायत राज्यका सबै निकाय र पदाधिकारीको कर्तव्य र जिम्मेवारी बन्दछ । अदालतको आदेशको पालना नगर्नुको अर्थ संविधानका प्रावधानको उल्लङ्घन गरेको भन्ने हुन्छ र संविधानको उल्लङ्घन गरेर शासन-सत्तामा कायम रहने छुट कोही कसैलाई पनि हुन सक्तैन ।

८९. यस प्रकार प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने कुरामा भए गरिएका काम कारबाही, निर्णय, घोषणा, सूचना, पत्राचार आदि संविधानको प्रावधान र अन्तर्निहित भावना र मर्म प्रतिकूल देखिएका छन् । संविधान प्रतिकूलका कार्यले वैधानिकता प्राप्त गर्न सक्तैनन् । अतः माथिका विभिन्न प्रकरणहरूमा उल्लेख गरिएका आधार र कारणहरूबाट प्रस्तुत विवादमा नेपालको संविधानको धारा १३३ को उपधारा (२) र (३) तथा धारा १३७ को उपधारा (३) अनुसार देहायबमोजिमको आदेश जारी हुने ठहर्छः

१. सङ्घीय संसद्को प्रतिनिधिसभाको विवादित विघटन कार्य नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) र उपधारा (७) मा रहेको प्रावधान, संविधानले आत्मसात् गरेको लोकतान्त्रिक आदर्श, मूल्य मान्यता, संविधानवाद तथा संवैधानिक नैतिकताअनुकूल देखिन

आएन । उक्त विघटन कार्य यस अदालतबाट मिति २०७७/११/११ मा गरिएको संविधानको व्याख्या र जारी गरिएको आदेशको मर्मअनुकूल पनि देखिएन । यस प्रकारको विघटन कार्यलाई न्यायिक मान्यता प्रदान गर्दा देशको संवैधानिक प्रणालीमा नै नकारात्मक रूपमा गम्भीर असर पर्न जाने देखियो । प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि प्रतिनिधिसभाका माननीय सदस्य श्री शेरबहादुर देउवासमेतका १४९ जनाले पेस गर्नुभएको दाबी पुग्न नसक्ने भनी सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट मिति २०७८/२/७ मा भएको निर्णय संविधानअनुकूल रहेको पाइएन । अतः सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट मिति २०७८/२/७ मा श्री शेरबहादुर देउवासमेतका १४९ जनाले पेस गर्नुभएको दाबी पुग्न नसक्ने भनी गरिएको निर्णय; सोपश्चात् सङ्घीय संसद्को प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने गरी नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्ले गरेको निर्णयबमोजिम सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले मिति २०७८ जेष्ठ ८ गते गर्नुभएको सिफारिसअनुसार सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट मिति २०७८ जेष्ठ ८ गते भएको प्रतिनिधिसभाको विघटनसम्बन्धी निर्णय, सोअनुसार जारी गरिएको सूचना, विज्ञापिसमेतका सम्पूर्ण काम कारबाहीहरू उत्प्रेषणको आदेशले बदर हुन्छ र परिणामतः विघटित सङ्घीय संसद्को प्रतिनिधिसभाको पुनर्स्थापना हुने ठहर्छ ।

२. उपर्युक्त प्रकरण (क) बमोजिम पुनर्स्थापित प्रतिनिधिसभाको अधिवेशन आजका मितिले ७ (सात) दिनभित्र (अर्थात् २०७८ साल श्रावण ३ गते आइतबार अपराह्न ५ बजेभित्र) प्रारम्भ हुने गरी नेपालको संविधानबमोजिम अधिवेशन आह्वान गरी नियमित रूपमा

बैठक बस्ने व्यवस्था तत्काल मिलाउनु भनी प्रत्यर्थीहरूका नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ।

३. नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत प्राप्त नगरेको वा निजले सो प्रक्रिया परित्याग गरेको कारणबाट उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्ति हुने अवस्थामा निजले दाबी पेस गर्न नमिल्ने भएकाले तत्काल विश्वासको मत लिन नसक्नु भएका सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री के.पी. शर्मा ओलीले धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि गर्नुभएको दाबी संविधानसम्मत देखिएन। संविधानको धारा ७६(५) बमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि श्री शेरबहादुर देउवाले १४९ जना प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूको समर्थन रहेको भनी गर्नुभएको दाबीलाई संविधानको धारा ७६(५) प्रतिकूल हुने गरी दाबी नपुग्ने भनी गरिएको निर्णय उपर्युक्त प्रकरण (क) मा उल्लेख भएअनुसार बदर गरिएको छ। अब जुन विन्दुबाट संविधानको प्रयोग र पालनामा त्रुटि भएको हो, सोही अवस्थाबाट संविधानसम्मत तवरले प्रक्रिया अगाडि बढाउनु मनासिब हुने देखिन्छ। नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) मा प्रतिनिधिसभाका “कुनै सदस्यले प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेमा” भन्ने वाक्यांश रहेको र सो प्रयोजनका लागि प्रतिनिधिसभाका १४९ जना सदस्यहरू (बहुमत सदस्यहरू) ले समर्थन जनाएको कुरालाई विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेको भनी

मान्नुपर्ने पर्याप्त र मनासिब आधार देखिएको हुँदा सोहीबमोजिम आजका मितिले २ (दुई) दिनभित्र (अर्थात् २०७८ साल असार २९ गते मंगलबार अपराह्न ५ बजेभित्र) उपर्युक्तअनुसार संविधानसम्मत रूपमा मिति २०७८/२/७ गते सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष दाबी पेस गरेका प्रतिनिधिसभाका सदस्यलाई प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्ति गर्नु र संविधानको धारा ७६ को उपधारा (६) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्ने प्रक्रिया पूरा गर्नु, गराउनु भनी प्रत्यर्थीमध्येका राष्ट्रपतिको कार्यालय तथा सङ्घीय संसद्को पुनर्स्थापित प्रतिनिधिसभाका नाउँमा परमादेश जारी हुने ठहर्छ।

४. नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्ति गर्ने प्रयोजनका लागि विश्वास जनाएको वा समर्थन गरेको कारणबाट राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ बमोजिम दल त्यागसम्बन्धी कारबाही गर्न नमिल्ने भएकाले उक्त प्रावधानबमोजिम प्रधानमन्त्री पदमा नियुक्तिका सन्दर्भमा प्रतिनिधिसभाका कुनै सदस्यप्रति विश्वास जनाएको, समर्थन गरेको, आफ्नो अभिमत वा धारणा व्यक्त गरेको, वा मतदान गरेको कुरालाई लिएर प्रतिनिधिसभाका कुनै पनि सदस्यउपर दल त्यागसम्बन्धी कारबाही नगर्नु, नगराउनु भनी प्रत्यर्थीहरूका नाउँमा प्रतिषेधको आदेश जारी हुने ठहर्छ। अरू तपसिलबमोजिम गर्नुः

तपसिल

१. यो आदेश तत्काल कार्यान्वयन गरिनुपर्ने प्रकृतिको रहेको हुँदा आदेशको जानकारी तथा कार्यान्वयनका लागि १/१ प्रति आदेशको प्रतिलिपिसहित सबै प्रत्यर्थीहरूलाई तथा

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई समेत तत्काल लेखी पठाइदिनु।

२. यस अदालतको मिति २०७८/२/२६ को आदेशबमोजिम झिकाइएका प्रतिनिधिसभा विघटनसम्बन्धी मिति २०७८/२/७ को नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्को निर्णय, सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले गर्नुभएको सिफारिस, तदनुसार सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट भएको निर्णयसम्बन्धी सक्कल फायलहरू तत्काल सम्बन्धित कार्यालयहरूमा फिर्ता पठाइदिनु।
३. निवेदन दायरीको लगत कट्टा गरी; आदेश विद्युतीय प्रणालीमा प्रविष्ट गरी; मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाइदिनु।

उपर्युक्त रायमा हामी सहमत छौं।

स.प्र.न्या.चोलेन्द्र शम्शेर ज.ब.रा.

न्या.दीपककुमार कार्की

न्या.मीरा खडका

न्या.डा.आनन्दमोहन भट्टराई

इजलास अधिकृत: हर्कबहादुर क्षेत्री, गीता पौडेल (शा.अ.)

इति संवत् २०७८ साल असार २८ गते रोज २ शुभम्।

अनुसूची १ क.

श्री शेरबहादुर देउवासमेतका निवेदकहरूको तर्फबाट लिखित बहसनोट पेस गर्नु हुने विद्वान् कानून व्यवसायीहरूको नामावली तल प्रस्तुत गरिएको छ। मिति २०७८/३/१० गते पेस भएको लिखित बहस नोटको सूचीमा कूल २९२ जनाको नाम उल्लेख भए पनि सम्बन्धित कानून व्यवसायीको सही (हस्ताक्षर) नभएको नाम यहाँ समावेश गरिएको छैन।

विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू

१. श्री कृष्णप्रसाद भण्डारी
२. श्री श्रीहरी अर्याल
३. श्री महादेव यादव
४. श्री हरिहर दाहाल
५. श्री बद्रिबहादुर कार्की
६. श्री शम्भु थापा
७. श्री बाबुराजा जोशी
८. श्री नरहरी आचार्य
९. श्री सतिशकृष्ण खरेल
१०. श्री गुणनिधि न्यौपाने
११. श्री प्रेमबहादुर खड्का
१२. श्री रामप्रसाद गौडेल
१३. श्री हरिप्रसाद उप्रेती
१४. श्री वोर्णबहादुर कार्की
१५. श्री सविता भण्डारी बराल
१६. श्री मिथिलेशकुमार सिंह
१७. श्री चण्डेश्वर श्रेष्ठ
१८. श्री मुक्तिनारायण प्रधान
१९. श्री उमेशप्रसाद गौतम
२०. श्री गान्धी पण्डित
२१. श्री खगेन्द्रप्रसाद अधिकारी
२२. प्रा.डा. श्री नृसिंहकुमार खत्री
२३. डा. श्री नारायणप्रसाद घिमिरे
२४. श्री शेरबहादुर के.सी.

२५. श्री बाबुराम कुँवर,	५७. श्री सिताराम के.सी.
२६. श्री दामोदर खड्का	५८. श्री एकबहादुर खड्का
२७. श्री रमणकुमार श्रेष्ठ	५९. श्री धनन्जय खनाल
२८. श्री रमेशकुमार मैनाली	६०. श्री युवराज श्रेष्ठ
२९. श्री रामनारायण विडारी	६१. श्री श्याम नारायण श्रेष्ठ
३०. श्री हेमराज नेपाल	६२. श्री ललितबहादुर बस्नेत
३१. डा. श्री चन्द्रकान्त ज्ञवाली	६३. श्री रोशनकुमार वजिमय
३२. श्री यदुनाथ खनाल	६४. डा. श्री भीमार्जुन आचार्य
३३. श्री बालचन्द्र आचार्य	६५. श्री उत्तमभद्र खनाल
३४. श्री गोपालकृष्ण घिमिरे	६६. श्री हरिन्द्रप्रसाद राई
३५. श्री दुर्गामोहन श्रेष्ठ	६७. श्री एगराज पोखरेल
	६८. श्री पदमबहादुर रोका
	६९. श्री गजबहादुर ऐरी
	७०. श्री रामकृष्ण भण्डारी
	७१. डा. श्री दिनमणी पोखरेल
	७२. श्री रामचन्द्र न्यौपाने
	७३. श्री शिवकुमार गिरी
	७४. श्री राम श्रेष्ठ
	७५. श्री खम्मबहादुर खाती
	७६. श्री नगेन्द्रबहादुर कार्की
	७७. श्री राजु खड्का
	७८. श्री सोमराज तिम्सिना
	७९. श्री अरुण पौडेल
	८०. श्री गोपाल श्रेष्ठ
	८१. श्री देवेन्द्र कुमार आडदेम्बे
	८२. श्री देवकुमार मोक्तान
	८३. श्री रेवतीप्रसाद दाहाल
	८४. श्री हरिराम लवजु
	८५. श्री पूर्णबहादुर राना मगर
	८६. श्री अम्बरबहादुर राउत
	८७. श्री विकास भट्टराई
	८८. श्री मंगल महर्जन
	८९. श्री डेकेन्द्रप्रसाद सुवेदी
	९०. श्री शुसिल पोखरेल

विद्वान् अधिवक्ताहरू

३६. श्री रेवतीराज त्रिपाठी	
३७. श्री इश्वरप्रसाद सुवेदी	
३८. श्री शंकर सुवेदी	
३९. श्री डासीराम ढुंगाना	
४०. श्री ख्यामनारायण सापकोटा	
४१. श्री बासुदेव सिग्देल	
४२. श्री कृष्णप्रसाद सुवेदी	
४३. श्री टिकाराम भट्टराई	
४४. श्री सुनिलकुमार पोखरेल	
४५. श्री हर्कबहादुर रावल	
४६. श्री रमेशकुमार रोका	
४७. श्री कृष्णप्रसाद भण्डारी	
४८. श्री सानुभाई शाक्य	
४९. श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा	
५०. श्री सोमप्रसाद लुङ्गटेल	
५१. श्री मानबहादुर रुम्दाली	
५२. श्री रामकृष्ण काफ्ले	
५३. श्री योगेन्द्रबहादुर अधिकारी	
५४. श्री रमेश पौडेल	
५५. श्री कृष्णप्रसाद अर्याल	
५६. श्री शान्तिराम खतिवडा	

९१. श्री मंगलसुन्दर सिल्पकार	१२५. श्री समबहादुर भट्ट
९२. श्री गजेन्द्रकुमार श्रेष्ठ	१२६. श्री बेलकुमारी राई
९३. श्री भावना रंजित	१२७. श्री जगन्नाथ श्रेष्ठ
९४. श्री जयबहादुर खत्री	१२८. श्री ओमप्रकाश अर्याल
९५. श्री सूर्यबहादुर शाह	१२९. श्री भरतराज पोखरेल
९६. श्री कुमारप्रसाद घिमिरे	१३०. श्री कृष्णराज पाध्या
९७. श्री श्रीराम पाण्डे	१३१. श्री तेजबहादुर रावल
९८. श्री राजकुमार निरौला	१३२. श्री रोशनी पौडेल
९९. श्री सतिषराज मैनाली	१३३. श्री अर्जुन अधिकारी
१००. श्री गोपालदत्त पाण्डेय	१३४. श्री बसन्तबहादुर बस्नेत
१०१. श्री केदारनाथ पौडेल	१३५. श्री कैलाश गुरुड
१०२. श्री प्रकाश महर्जन	१३६. श्री उमेशप्रसाद साह
१०३. श्री खडानन्द कडेल	१३७. श्री दमनबहादुर चन्द
१०४. श्री धनबहादुर श्रेष्ठ	१३८. श्री जनकराज श्रेष्ठ
१०५. श्री तुलबहादुर कडेल	१३९. श्री राजेन्द्र खनाल
१०६. श्री सिताराम दाहाल	१४०. श्री केशव रिजाल
१०७. श्री दामोदर न्यौपाने	१४१. डा. श्री रुद्र शर्मा
१०८. श्री विरेन्द्र महर्जन	१४२. श्री सरोजकुमार श्रेष्ठ
१०९. श्री नरबहादुर खड्का	१४३. श्री सरोजकृष्ण घिमिरे
११०. श्री अन्जिता खनाल	१४४. श्री राजन कुवर
१११. श्री सुनिल पाण्डे	१४५. श्री शंकरकुमार खड्का
११२. श्री दयाभक्त डंगोल	१४६. श्री उमेशप्रसाद
११३. श्री विश्वनाथ खनाल	१४७. श्री कृष्णप्रसाद भेटुवाल
११४. श्री आत्माराम ढकाल	१४८. श्री बीरेन्द्रप्रसाद साह
११५. श्री कृष्ण पोखरेल	१४९. श्री गुणराज घिमिरे
११६. श्री पशुराम घिमिरे	१५०. श्री बाबुकृष्ण महर्जन
११७. श्री चन्द्रप्रसाद न्यौपाने	१५१. श्री लक्ष्मीदेवी दाहाल
११८. श्री धनमाया राना	१५२. श्री सानुमैया महर्जन
११९. श्री कृष्णप्रसाद ढुंगाना	१५३. श्री तिर्थराज थापा
१२०. श्री सानु शाक्य	१५४. श्री मोहना अन्सारी
१२१. श्री अर्जुन महर्जन	१५५. श्री सन्तोष राउत
१२२. श्री रामकुमार आचार्य	१५६. श्री रामसुन्दर श्रेष्ठ
१२३. श्री सानुमैया डंगोल	१५७. श्री रामभक्त सुवाल
१२४. श्री दिमोद श्रेष्ठ	१५८. श्री लक्ष्मण बस्याल

१५९. श्री भूमेराज आले मगर
१६०. श्री चन्द्रबहादुर शाही
१६१. श्री भुवनसिंह बोहोरा
१६२. श्री रूपबहादुर सारू
१६३. श्री मुरारीप्रसाद सापकोटा
१६४. श्री लालबहादुर बस्नेत
१६५. श्री सुबोधबाबु चिलुवाल
१६६. श्री डुण्डीराज देवकोटा
१६७. श्री दिलकुमारी राई
१६८. श्री मुकुन्द न्यौपाने
१६९. श्री रक्षा बस्याल
१७०. श्री ज्ञानेन्द्र नेपाल
१७१. श्री गोपीबहादुर भण्डारी
१७२. श्री एकनारायण काफ्ले
१७३. श्री अञ्जुकमारी के.सी.
१७४. श्री चन्द्रप्रसाद लुङ्गेल
१७५. श्री भविश्वर पौडेल
१७६. श्री लक्ष्मी थापा खड्का
१७७. श्री लोकेन्द्रध्वज खाण
१७८. श्री जीतेन्द्रबहादुर मडै
१७९. श्री लक्ष्मण महर्जन
१८०. श्री रामचन्द्र पौडेल
१८१. श्री धर्मसिंह कार्की
१८२. श्री धर्मसिंह धामी
१८३. श्री रमेशकुमार महर्जन
१८४. श्री शरद राना मगर
१८५. श्री प्रदिप थापा
१८६. श्री हरिबहादुर बस्नेत
१८७. श्री भगवान अधिकारी
१८८. श्री छोनाम मोक्तान
१८९. श्री शोभितलाल देशार
१९०. श्री केशवराज जोशी
१९१. श्री विदुरबहादुर घिमिरे
१९२. श्री हरिप्रसाद तिवारी
१९३. श्री प्रेमप्रसाद धिताल
१९४. श्री ज्ञानेन्द्रराज आरण
१९५. डा. श्री जनक पाण्डेय
१९६. श्री घनश्याम सिलवाल
१९७. श्री सविता विमली
१९८. श्री सुमनचन्द्र आचार्य
१९९. श्री नानीछोरी महर्जन
२००. श्री अन्जना अर्याल
२०१. श्री अमितकुमार कर्ण
२०२. श्री राजु शाक्य
२०३. श्री भेषराज घिमिरे
२०४. श्री सुमिता डंगोल
२०५. श्री रिता शेर्पा
२०६. श्री शारदा अर्याल
२०७. श्री अनिल कुंवर
२०८. श्री मन्दिरा अधिकारी
२०९. श्री सुजाता श्रेष्ठ
२१०. श्री जितेन्द्र खड्का
२११. श्री शिवकुमार यादव
२१२. श्री चन्द्रप्रसाद गुरागाइ
२१३. श्री कुमार अधिकारी
२१४. श्री बलराम फुयाल
२१५. श्री दिपेन्द्र अधिकारी
२१६. श्री सावित्री के. सी.
२१७. श्री चक्रबहादुर थापा
२१८. श्री रमेश सापकोटा
२१९. श्री अनु भट्टराई
२२०. श्री अमृता अर्याल
२२१. श्री दयानिधि पौडेल
२२२. श्री उपेन्द्र कोइराला
२२३. श्री जनकसिंह साउद
२२४. श्री विष्णुजी प्रधान
२२५. श्री रामकुमार खतिवडा
२२६. श्री रामकुमार माझी

२२७. श्री कुलबहादुर बोगटी
२२८. श्री संगीता श्रेष्ठ
२२९. श्री शैलेन्द्रप्रसाद अम्बेडकर
२३०. श्री नवराज अधिकारी
२३१. श्री शिवलाल पाण्डे
२३२. श्री जीवनकुमार बस्नेत
२३३. श्री आशाकुमारी शाह
२३४. श्री निशा रोक्का
२३५. श्री झविलाल श्रेष्ठ
२३६. श्री राजकुमार महतो
२३७. श्री तुल्सीराम न्यौपाने
२३८. श्री बिराज थापा
२३९. श्री दीपकराज खनाल
२४०. श्री हेमन्तराज दाहाल
२४१. श्री निलमप्रसाद गौतम
२४२. श्री अमित गौतम
२४३. श्री राममाया लामिछाने
२४४. श्री भुवनप्रसाद वाग्ले
२४५. श्री श्रवनकुमार श्रेष्ठ
२४६. श्री विनिता कार्की
२४७. श्री निर्भयराज पौडेल
२४८. श्री गोपालराज अर्याल
२४९. श्री सुमना पौडेल
२५०. श्री दुर्गाप्रसाद चिमोरिया
२५१. श्री किर्तिनाथ शर्मा पौडेल
२५२. श्री भरत ब. राउत
२५३. श्री कृष्णनाथ शर्मा
२५४. श्री हुमबहादुर खत्री
२५५. श्री बाबुराम भट्टराई
२५६. श्री टेकप्रसाद सुवेदी
२५७. श्री कपिलदेव ढकाल
२५८. श्री अनिता थापा के.सी.
२५९. श्री मधुकुमार चौलागाईं
२६०. श्री जेनी कडेल

२६१. श्री बुद्धिप्रसाद खरेल
२६२. श्री किशोर खतिवडा
२६३. श्री रत्नबहादुर बुढा
२६४. श्री सीलादेवी खत्री
२६५. श्री खड्गबहादुर बुढाथोकी
२६६. श्री शर्मिला थापा विष्ट
२६७. श्री देवशरण यादव

अनुसूची १ख.

निवेदक उमाकान्त चौधरीसमेतका तर्फबाट संयुक्त रूपमा लिखित बहसनोट पेस गर्नुहुने विद्वान् अधिवक्ताहरूको नामावली:

१. डा. श्री शिवकुमार यादव
२. श्री ज्ञानेन्द्रराज आरण
३. श्री केशव रिजाल

अनुसूची २

प्रत्यर्थी सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री के.पी. शर्मा ओलीको तर्फबाट संयुक्त रूपमा लिखित बहसनोट पेस गर्नु हुने विद्वान् कानून व्यवसायीहरूको नामावली:

विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू

१. श्री रविनारायण खनाल
२. श्री विजयाकान्त मैनाली
३. श्री विष्णुमणी अधिकारी
४. श्री महेशकुमार नेपाल
५. श्री रमेशप्रसाद गुरागाई
६. श्री टंक दुलाल
७. श्री सुरेन्द्र महतो

विद्वान् अधिवक्ताहरू

१. श्री सानुराज पोखरेल
२. श्री इश्वरीप्रसाद भट्टराई
३. श्री भोजराज आचार्य
४. श्री केदारप्रसाद कोइराला
५. श्री बाबुराम दाहाल
६. श्री विष्णुमाया भुषाल
७. श्री धर्मराज रेग्मी
८. श्री शान्तिदेवी खनाल
९. श्री गंगासागर खत्री
१०. श्री छविलाल घिमिरे
११. श्री तीर्थराज खतिवडा
१२. श्री ज्योतिराज फुयाल
१३. श्री लक्ष्मी सापकोटा
१४. श्री रामबहादुर शाह
१५. श्री सुरथ उप्रेती
१६. श्री कमलप्रसाद आचार्य
१७. श्री सुधा धिताल
१८. श्री प्रकाश खतिवडा
१९. श्री कुवेर घिमिरे
२०. श्री घनेन्द्रबहादुर श्रेष्ठ

२१. श्री राजकुमारी राई
२२. श्री हरिप्रसाद मैनाली
२३. श्री अनन्त कार्की
२४. श्री प्रियहरि भण्डारी
२५. श्री धरिप्रसाद कडेल
२६. श्री कृष्णकुमार आङ्देम्बे
२७. श्री ऋषिकेश पन्थी
२८. श्री गणेशकुमार आचार्य
२९. श्री सटकुल खत्री
३०. श्री डिल्लीराम दाहाल
३१. श्री श्याम रोकका
३२. श्री बाबुराम राई
३३. श्री प्रतिभा श्रेष्ठ
३४. श्री मोहनकृष्ण श्रेष्ठ
३५. श्री देवी रेग्मी
३६. श्री शोभा कार्की
३७. श्री मुना लामिछाने
३८. श्री अनन्तराज लुङ्गटेल
३९. श्री प्रतिभा उप्रेती
४०. श्री राजीव पोखरेल
४१. श्री धिरेन्द्र रावल
४२. श्री भगवती पाण्डे शितल
४३. श्री रमा श्रेष्ठ
४४. श्री विश्वम्भर बुढाथोकी
४५. श्री शंतकुमारी श्रेष्ठ
४६. श्री सुष्मा प्रजापति होके
४७. श्री सुनिता प्रजापति
४८. श्री करुणाकर मल्लिक
४९. श्री प्रविण प्रधान
५०. श्री गोपालप्रसाद भण्डारी
५१. श्री कृष्णहरि खतिवडा
५२. श्री तिलबहादुर भट्टराई
५३. श्री सेवन्त राज निरौला
५४. श्री बोलाराम पाण्डे

५५. श्री निराज खड्का
५६. श्री लोकनाथ खरेल
५७. श्री रविन्द्र कुमार ढुंगाना
५८. श्री मुकुन्द अधिकारी
५९. श्री टीकाराम रिजाल
६०. श्री कुमारी खरेल
६१. श्री गुरुभक्त निरौला
६२. श्री अपेक्षा निरौला
६३. श्री गणेश दाहाल
६४. श्री भुवनप्रसाद निरौला
६५. श्री कमलकुमार भारती
६६. श्री हर्कबहादुर भट्टराई
६७. श्री नन्दकुमार राई
६८. श्री ओमप्रसाद तिमिलसिना
६९. श्री देवीप्रसाद भट्टराई
७०. श्री आशिष उप्रेती
७१. श्री काशिनाथ अर्याल
७२. श्री सिर्जना कडेल
७३. श्री ज्ञानबहादुर श्रेष्ठ
७४. श्री कुमार कार्की
७५. श्री छन्दप्रसाद आचार्य
७६. श्री ऋषिराम उपाध्याय
७७. श्री हरिप्रसाद पंगेनी
७८. श्री चेतबहादुर थापा
७९. श्री रामचन्द्र पौडेल
८०. श्री योगेन्द्रबहादुर थापा
८१. श्री रोशन घिमिरे
८२. श्री सुरेन्द्र कुँवर
८३. श्री छत्रमणि निरौला
८४. श्री शिव अर्याल
८५. श्री हिमादेवी बरनेत
८६. श्री भीमसेन बन्जारा
८७. श्री सन्तोषराज ढकाल
८८. श्री हरिप्रसाद कटेल
८९. श्री सरस्वती शाह
९०. श्री सीता राणा मण्डल
९१. श्री रुद्रप्रसाद पोख्रेल
९२. श्री जयराम पराजुली
९३. श्री गणेशप्रसाद सिग्देल
९४. श्री कटकबहादुर शाही
९५. श्री रामशरण घिमिरे
९६. श्री सुजन पाण्डे
९७. श्री विशाल न्यौपाने
९८. श्री बद्रिनारायण नगरकोटी
९९. श्री लक्ष्मी तामाङ
१००. श्री सुजन रिजाल
१०१. श्री डिल्ली मैनाली
१०२. श्री बलबहादुर राई
१०३. श्री पदमबहादुर श्रेष्ठ
१०४. श्री निराजन महर्जन
१०५. श्री रविनारायण खनाल
१०६. श्री विजयकान्त मैनाली
१०७. श्री विष्णुमणी अधिकारी
१०८. श्री महेशकुमार नेपाल
१०९. श्री रमेशप्रसाद गुरागाई
११०. श्री टंक दुलाल